

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3

2025

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Редакторська колегія:

МІЛЕНА АНГЕЛОВА

Новий Болгарський університет

ЕЛЛА БИСТРИЦЬКА

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка*

ОЛЬГА ГАЙДАЙ

*Чорноморський національний університет
імені Петра Могили*

ВІКТОР ГУДЗЬ

*Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького*

ВІКТОРИЯ ДОБРОВОЛЬСЬКА

Херсонська державна морська академія

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

*Горлівський інститут іноземних мов
державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний
університет»*

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

*Приватний вищий навчальний заклад
«Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка Степана
Дем'янчука»*

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ОЛЕНА КРУПЕНЯ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка*

ЕМЗАР МАКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

ДМИТРО НЕФЬODOV

*Миколаївський національний університет
імені В.О.Сухомлинського*

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛПЬКІЙ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка*

ЮЛЯ ПОДРЄЗ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка*

ТАМАЗ ПУТКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

АНЖЕЙ СТРОЙНОВСЬКИЙ

*Гуманістично-природничий університет
імені Яна Длугоша в Ченстохові*

ІРИНА ТИХОНЕНКО

*Чорноморський національний університет
імені Петра Могили*

В'ЯЧЕСЛАВ ЦВАТИЙ

*Київський національний університет імені
Тараса Шевченка*

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОНУ №185 від 20.02.2023).

АРХЕОЛОГІЯ

Комплекс пам'яток території і округи Більського городища: актуальні питання визначення межі об'єкта культурної спадщини
КОРОСТ ІГОР, ОСАДЧИЙ ЄВГЕН 7

Деревно-земляні матеріали у военній архітектурі лісостепових салтівсько-маяцьких городищ
СВИСТУН ГЕННАДІЙ, КВИТКОВСЬКИЙ ВІКТОР 27

Результати досліджень поселення Старий кар'єр біля Котельви у 2024 році
ШАПОРДА ОЛЕГ, ОЛІЦЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ 39

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Відображення польського повстання 1863 року у документах Миколаївського військового губернатора
КАРТУЗОВ КОСТЯНТИН 63

Товариство «Українська школа» у міжвоєнному Рівному
ДАВИДЮК РУСЛАНА 84

Діяльність німецько-української платформи «Київський діалог» на Миколаївщині (2017-2020)
ГОМОНЮК ЄВГЕН 96

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Маєтності козацько-старшинського роду Солонин у другій половині XVII – XVIII ст.
КЛИМЕНКО ОЛЕГ 106

Гомілетична спадщина архієпископа Василя (Богдашевського): стиль, тематика, богословські акценти
ЯШИН ВЛАДИСЛАВ 118

Українські переміщені особи та проблема збереження релігійної ідентичності в Об'єднаному Королівстві (1940–1950-ті рр.)
ВОЛК НАДІЯ, ПРИЙДУН СТЕПАН 132

Основні чинники консолідації українського суспільства: суть, зміст, проблеми Бойко ОЛЕКСАНДР	143
---	-----

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Переговори польського дипломатичного представництва при Високій Порті з патріархом Константинопольським Мелетієм IV (Метаксакісом) щодо справи автокефалії православної митрополії в Польщі (липень 1922 – січень 1923) СТАРОДУБ АНДРІЙ	152
Сирійський напрямок зовнішньої політики США у 2013–2017 рр.: стратегія адміністрації Барака Обами ЖУКОВ ОЛЕКСАНДР	172
Стратегічні, безпекові, енергетичні та ідеологічні мотивації американської політики щодо Сирії та України КУДНОВ ДМИТРО	181
Програма «Timber Sycamore» як інструмент американського впливу в Сирії: історичний аналіз МИХТУНЕНКО ВІКТОРІЯ	190
Спільні та відмінні риси стратегічних підходів США до Сирії та України МОЦАК СВИТЛАНА, ЧЕРКЕС ІГОР	201

ARCHAEOLOGY

The Complex of Monuments in the Territory and Surroundings of the Bilsk Hillfort: Current Issues in Determining the Boundaries of a Cultural Heritage Site

KOROST IHOR, OSADCHY EVGEN 7

Wood-And-Earth Materials in the Military Architecture of Forest-Steppe Saltovo-Mayaki Hillforts

SVYSTUN HENNADII, KVITKOVSKIY VIKTOR 27

Results of Research on the Settlement Saryi Karier Near Kotelva in 2024

SHAPORDA OLEH, OLITSKIY VIACHESLAV 39

HISTORICAL LOCAL RESEARCH

Representation of the 1863 Polish Uprising in the Mykolaiv Military Governor's Chancellery Records

KARTUZOV KOSTYANTYN 63

'The Ukrainian School' Society in Interwar Rivne

DAVYDIUK RUSLANA 84

Activities of the German-Ukrainian Platform «Kyiv Dialogue» in Mykolaiv Region (2017-2020)

GOMONJUK EVGEN 96

UKRAINIAN HISTORY

Property of the Cossack-Senior Family of Solonyn in the Second half of the 17th – 18th centuries

KLYMENKO OLEH 106

Homiletic Heritage of Archbishop Vasyl (Bogdashevsky): Style, Theme, Theological Emphasis

YASHYN VLADYSLAV 118

Ukrainian Displaced Persons and the Problem of Preserving Religious Identity in the United Kingdom (1940s-1950s)

VOLIK NADIIA, PRYIDUN STEPAN 132

The Main Factors of Consolidation of Ukrainian Society: Essence, Content, Problems

BOYKO OLEKSANDR

143

INTERNATIONAL RELATIONS

Negotiations of the Polish Diplomatic Mission to the Ottoman Empire With Ecumenical Patriarch Meletius IV (Metaxakis) Concerning the Autocephaly of the Orthodox Church in Poland (July 1922 – January 1923)

STARODUB ANDRII

152

The Syrian Dimension of U.S. Foreign Policy (2013-2017): the Strategy of the Barack Obama Administration

ZHUKOV OLEKSANDR

172

Strategic, Security, Energy and Ideological Motivations of American Policy on Syria and Ukraine

KUDINOV DMYTRO

181

The «Timber Sycamore» Program As an Instrument of American Influence in Syria: a Historical Analysis

MYKHTUNENKO VIKTORIIA

190

Similarities and Differences Between US Strategic Approaches to Syria and Ukraine

MOTSAK SVETLANA, CHERKES IGOR

201

археологія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/007-026>

УДК (UDC) 902.2 (477.52/.54) : 008-031.41

THE COMPLEX OF MONUMENTS IN THE TERRITORY AND SURROUNDINGS OF THE BILSK HILLFORT: CURRENT ISSUES IN DETERMINING THE BOUNDARIES OF A CULTURAL HERITAGE SITE

Ihor Korost*

Evgen Osadchy**

Abstract

The Poltava and Sumy regions are home to a unique cultural heritage site of national importance – the complex of monuments in the territory and surroundings of the Bilsk hillfort. The site is central to the entire archaeological microregion. In fact, the complex can claim international status and requires a special level of protection and preservation.

One of the pressing issues in the current study of this cultural heritage site is the identification of its components (monuments) and territorial boundaries. The main objective of this article is to provide a scientifically sound (based on fundamental monument preservation and archaeological research) definition of the boundaries of the complex.

The Bilsk hillfort and the monuments in its surroundings have been studied by scientists since 1906. Accordingly, a database of the main components of the Bilsk complex has been formed over this time. However, the issue of the boundaries of this site has largely been ignored by researchers. It has never been a priority. However, at this stage of development of heritage preservation in the Bilsk archaeological complex, this issue is surprisingly relevant. The scientific novelty of this work is that the authors, based on the analysis of data from researchers of the microregion, the study of archival materials, and legislative documents, reasonably determine the boundaries of this large-scale complex.

The work is based mainly on historiographical analysis and involves the use of source material. In addition to general scientific methods (analysis, synthesis, description, etc.), important and generally accepted special methods of historical research were used: historical-comparative,

---

* Director of Municipal Institution «Historical and Cultural Reserve «Bilsk» of the Poltava Regional Council, Kotelva, Poltava region, Ukraine. E-mail: korost_igor_1987@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7191-1149>

** Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

historical-descriptive, historical-typological, and cartographic methods. Methods of systematization and generalization made it possible to draw important conclusions.

Based on the results of the research, the authors prepared a map of the monuments of the Bilsk archaeological complex with the proposed boundaries of objects.

Keywords: Bilsk microregion, Complex of monuments in the territory and surroundings of the Bilsk hillfort, territorial boundaries, archaeological research

КОМПЛЕКС ПАМ'ЯТОК ТЕРИТОРІЇ І ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖІ ОБ'ЄКТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Ігор Корост*
Євген Осадчий**

Анотація

На території Полтавської і Сумської областей розміщується унікальний об'єкт культурної спадщини національного значення – Комплекс пам'яток території і округи Більського городища. Об'єкт є центральним у межах всього археологічного мікрорегіону. Власне, комплекс може претендувати на міжнародний статус та потребує особливого рівня захисту й охорони.

Однією з нагальних проблем на сучасному рівні вивчення цього об'єкта культурної спадщини є визначення його складових (пам'яток) та територіальних меж. І саме науково обґрунтоване (на основі фундаментальних пам'яткоохоронних, археологічних досліджень) визначення кордонів комплексу є головною **метою** даної статті.

Більське городище та пам'ятки його округи вивчаються науковцями з 1906 року. Відповідно, за цей час сформувалася база даних про основні складові Більського комплексу. Тема ж меж цього об'єкта переважно залишалася поза увагою дослідників. Вона ніколи не була пріоритетною. Але на даному етапі розвитку пам'яткоохоронної справи на теренах Більського археологічного комплексу це питання є напрочуд актуальним.

Науковою новизною даної роботи є те, що автори на основі аналізу даних дослідників мікрорегіону, опрацювання архівних матеріалів, законодавчих документів обґрунтовано визначають межі масштабного комплексу.

Робота будується переважно на засадах історіографічного аналізу, передбачає використання джерельної бази. Крім загальнонаукових (аналіз, синтез, опис та ін.) використано важливі та загальноприйняті спеціальні **методи** історичного дослідження: історико-порівняльний, історико-описовий, історико-типологічний, а також картографічний методи. Методи систематизації та узагальнення дали можливість зробити важливі висновки.

---

* директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, селище Котельва Полтавської області, Україна. E-mail: korost_igor_1987@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7191-1149>

** кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: osadchij.75@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

За підсумками досліджень авторами підготовлено карту пам'яток Більського археологічного комплексу з пропонованими межами останнього.

Ключові слова: Більський мікрорегіон, Комплекс пам'яток території і округи Більського городища, територіальні межі, археологічні дослідження

Цитування: Корост, І. & Осадчий, Є. (2025). Комплекс пам'яток території і округи Більського городища: актуальні питання визначення межі об'єкта культурної спадщини. *Консенсус*, 3, 7-26. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/007-026>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/481>

Постановка проблеми. Комплекс пам'яток території і округи Більського городища за своєю площею та кількістю складових об'єктів є чи не найбільшим на теренах України. Його визначені орієнтовні межі¹: у Полтавській області – с. Більськ, Малобудищанська, Батьківська сільські ради Зінківського району. Дві останні ради нині є складовими Опішнянської об'єднаної територіальної громади Полтавського району Полтавської області. На теренах Сумщини комплекс локалізується в межах Куземинської сільської ради (нині – Груньська ОТГ) Охтирського району. Часові рамки цього масштабного об'єкта визначено наступним чином: 2 тис. – 10 ст. до н.е., 10 ст. до н.е. – 4 ст., 14–17 ст.

Занесення Комплексу до Державного реєстру об'єктів культурної спадщини національного значення в 2009 р. відбувалося без виготовлення оновленої облікової документації. Нині це значно ускладнює процес забезпечення збереження унікальної археологічної території. І якщо зі складовими Комплексу вже ситуація є більш менш зрозумілою², то ось його межі й досі точно не визначено.

Ця стаття має на меті підготовку аргументованих та науково (у першу чергу – археологічно) підтверджених пропозицій щодо територіальних меж Комплексу пам'яток території й округи Більського городища. Це, як передбачається, дасть початок жвавій науковій дискусії та обговоренню доцільності і правильності визначення обраних кордонів. Підготовлені напрацювання можна буде використати для поширення на інші масштабні археологічні комплекси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи цю проблему, звернемо увагу на те, що постановою Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 року № 711 «Про затвердження списку пам'яток мистецтва, історії та археології Української РСР» взято під охорону Більське городище 7–3 ст. до н.е. Згідно цього документа виконавчим комітетом Котелевської районної ради депутатів трудящих Полтавської області від 22 листопада 1968 р. № 241 визначено охоронні зони навколо таких пам'яток археології та в наступних розмірах: на території с. Більськ – Східне укріплення площею 74 га; Західне укріплення площею 95 га.

¹ Згідно постанови Кабінету Міністрів України від 03 вересня 2009 р. № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

² Корост І. Моніторинг стану збереження пам'яток археології національного значення – складових Історико-культурного заповідника «Більськ». *Путівльські читання: Матеріали II Всеукраїнської археологічної конференції*. Київ: ІА НАН України, 2024.

Ці дві ділянки, як зазначено в рішенні, бралися під охорону як найбільш перспективні та передбачалися для проведення археологічних розкопок. Крім того, під опіку держави, згідно цього документа, потрапляв вал «який зберігся навколо села» – Східний площею 26 га; Західний площею 27 га. Загалом же рішенням визначено, що площа всієї охоронної зони Більського городища складає 222 га.

У 1974 р. завідуючою відділом історії Полтавського краєзнавчого музею Ганною Сидоренко виготовлено обліковий документ на Більське городище – паспорт (індекс: 1.1.576-2.16.10). У ньому визначено головні складові пам'ятки – три укріплення (Західне, Східне, Куземинське). Вказано, що ці укріплення об'єднані валом Великого Більського городища. Відзначено окремі ділянки оборонних валів у межах внутрішньої території фортеці. Зі складових комплексу згадується лише поселення Царина Могила (в контексті розкопок російського археолога Василя Городцова). Датування городища визначено в межах 7–3 ст. до н.е.

Уже в наступному році Ганна Сидоренко уклала облікову картку на Більське городище. У документі так само, як і в паспорті, продатовано пам'ятку, територіальну належність (помилково – *Автору*) визначено лише в межах Більської сільської ради Котелевського району Полтавської області. Площа городища, за даними розробниці документації, – 4400 га.

Рішенням виконкому Полтавської обласної ради депутатів трудящих від 08 липня 1975 р. № 301 пам'ятці було визначено охоронну зону. Її розмір – 50 м від обвалувань навколо території городища.

Рішенням виконавчого комітету Полтавської обласної ради народних депутатів від 23 квітня 1982 р. № 247 Більське городище потрапило до переліку пам'яток історії і культури області, взятих на державний облік і охорону. У документі визначено часові рамки об'єкта – 7–3 ст. до н.е. Крім того, вказано, що городище є найбільшим із відомих укріплених поселень скіфського часу.

Важливий документ датується 1989 р. Саме тоді молодшою науковою співробітницею Полтавського краєзнавчого музею Іриною Кулатовою підготовлено доповнення до паспорта з індексом 1.1.576-2.16.10. Важливо, що в цьому документі назва пам'ятки вже інша – археологічний комплекс «Більське городище». Ймовірним поясненням цьому можуть бути масштабні розкопки професора Бориса Шрамка та видання його відомої монографії в 1987 р.³ У додатку до паспорта Ірина Кулатова зазначає, що до складу Більського археологічного комплексу входить власне саме городище, грандіозний за своїми масштабами курганний могильник в урочищах Скоробір, Осняги Саранчеве поле⁴, Більський курганний некрополь⁵ (сучасна назва

³ Шрамко Б.А. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка, 1987.

⁴ Авторка документа датує цей поховальний комплекс 6–3 ст. до н.е.

⁵ Датування некрополя Іриною Кулатовою – 5 ст. до н.е.

«Б» – *Автори*), а також Перещепинський могильник⁶ і селище в урочищі Саранчеве поле⁷.

Зауважимо, що розпорядженням Представника Президента України в Сумській області від 19 липня 1994 р. № 227 було затверджено державний реєстр виявлених і обстежених⁸ пам'яток регіону. Серед археологічних об'єктів Охтирського району вказано й Укріплення Більського городища раннього залізного віку⁹.

Наказом Міністерства культури і мистецтв України від 15 червня 1999 р. № 393 було затверджено Державний реєстр національного культурного надбання. До нього потрапили пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології. Серед останніх зазначено й Комплекс пам'яток території і околиці Більського городища. Часові рамки об'єкта визначено так: епоха бронзи, ранній залізний вік (скіфська культура), розвинуте й пізнє середньовіччя. Територіально городище віднесено лише до Котелевського району Полтавської області (с. Більськ).

Важливо в цьому контексті розглянути ініціативи та документи, прийняті (погоджені, затверджені) надалі на локальному (обласному) рівні. Зокрема, Полтавською обласною радою 15 лютого 2001 р. було прийнято рішення «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище». Площу вказаної території визначали в межах 7521 га. Її пропонувалося віднести до Списку археологічних територій України. До переліку об'єктів потрапили різні види пам'яток. Зокрема, археології, історії, природи, архітектури та промислового виробництва, гідрології. Зону археологічної території визначено в межах умовних 0,5–0,6 км навколо Більського городища, крім західного сектора, який включав і масштабний поховальний комплекс в урочищі Скоробір (рис. 1: 1).

Окремо було виділено Глинський археологічний комплекс, курган «Вітова Могила», майдан «Розрита Могила». Всього ж до складу охоронюваної території було віднесено 62 археологічні пам'ятки¹⁰. Така розпорошеність об'єктів, хоча цілком поєднувана із наукової точки зору, може свідчити про бажання розробників цього рішення підготувати основу для створення в подальшому спеціального закладу в межах цього мікрорегіону. Тим більше, що в 1996 р. полтавським дослідником, к.і.н. Олександром Супруненком було укладено наукову концепцію державного

⁶ Хронологічні рамки могильника (на думку розробниці додатка до паспорта) – 7–4 ст. до н.е.

⁷ Визначене датування для поселення – 6–5 ст. до н.е.

⁸ Станом на 15 травня 1994 року.

⁹ Відзначимо не зовсім вірну локалізацію об'єкта в документі – «між селами Куземин і Глинськ, правий берег Ворскли».

¹⁰ До складу охоронюваної археологічної території пропонувалося включити й Куземинське укріплення, селище скіфського часу біля братської могили радянських воїнів та оборонні вали городища, розміщені на території тодішньої Куземинської сільської ради (нині – Грунська ОТГ) Охтирського району Сумської області. Щодо існування вказаного селища автори статті мають сумніви. Це підтверджується даними сучасних дослідників (напр. Скорий С.А. К реєстру селищ скифського времени в пределах Большого укрепления Бельского городища. *Археологічні дослідження Більського городища – 2016*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПН, 2017. С. 155).

археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»¹¹. Охоронною зоною, якою б мав опікуватися новостворений заклад, визначалися простори Великого, Західного, Східного укріплень Більського городища, ділянки навколо південного та північно-західного секторів оборонних споруд фортеці, території на захід і північ від с. Глинське до фортифікацій Гелону, а також до північної окраїни с. Лазьки тодішнього Зіньківського району (нині – Опішнянська селищна рада), схили плато правого корінного берега р. Ворскла вздовж валів Великого укріплення зі сходу (від краю плато до його підніжжя) в межах (колишніх – *Автори*) Котелевського та Зіньківського районів до кордону з Сумщиною. До цієї ж зони потрапляли курганні некрополі Скоробір і Перещепине. Крім того, сюди ж віднесли й курганний комплекс в урочищі Розрита Могила та курган «Вітова Могила».

Для нас важливо, у контексті проблематики, яка розглядається, що в пропозиціях щодо створення заповідника було чітко визначено межі Більського комплексу, які потребують першочергової опіки. До складу майбутнього заповідника було запропоновано включити 62 пам'ятки археології. При цьому вказано, що майдан «Розрита Могила», курган «Вітова Могила», Глинське городище відносяться до широкої округи Більського городища. Решта 59 пам'яток (поселень, укріплень, курганів), як зазначено, датується переважно скіфським часом. Засвідчено наявність об'єктів доби бронзи, черняхівської, київської культур.

Цей перелік та межі Більського комплексу й охоронюваної археологічної території «Більське городище» представлено в монографічному виданні полтавських дослідників Олександра Супруненка та Ірини Кулатової¹². Карта-схема збігається з тією, що є додатком до згаданого рішення Полтавської обласної ради 2001 р. Однак, при цьому зауважимо, що окремими матеріалами в концепції (с. 57) представлено території та зони охорони заповідника. Ця карта-схема дещо різниться від основних матеріалів. Зокрема, північний сектор охоронної зони та зони регулювання забудови охоплює майже все село Куземин Охтирського району Сумської області (рис. 1: 4).

Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761 Комплекс пам'яток території та округи Більського городища включено до Державного реєстру пам'яток України. Визначені часові рамки об'єкта та його територіальна належність були аналогічними вказаним у постанові Кабінету Міністрів України від 15 червня 1999 р. № 393.

Подальшим, і поки що останнім, нормативним документом щодо пам'ятки є вже згадувана постанова Кабінету Міністрів України від 03 вересня 2009 р. № 928. Згідно цієї ж постанови на теренах Сумщини (с. Куземин) об'єктом культурної спадщини національного значення визначалися Укріплення Більського городища¹³.

¹¹ Супруненко О.Б. (упор., наук. ред.). *Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»*. Полтава: Археологія, 1996.

¹² Кулатова І.М., Супруненко О.Б. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*. Київ: ЦП НАН України і УТОШК, 2010. С. 6–7.

¹³ Визначені хронологічні позиції пам'ятки – 9 ст. до н.е. – 4 ст.

Плани Більського археологічного комплексу

КАРТА-СХЕМА
об'єктів археологічної
заповідної території
«БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ»
(М 1 : 40000)

Додаток 2

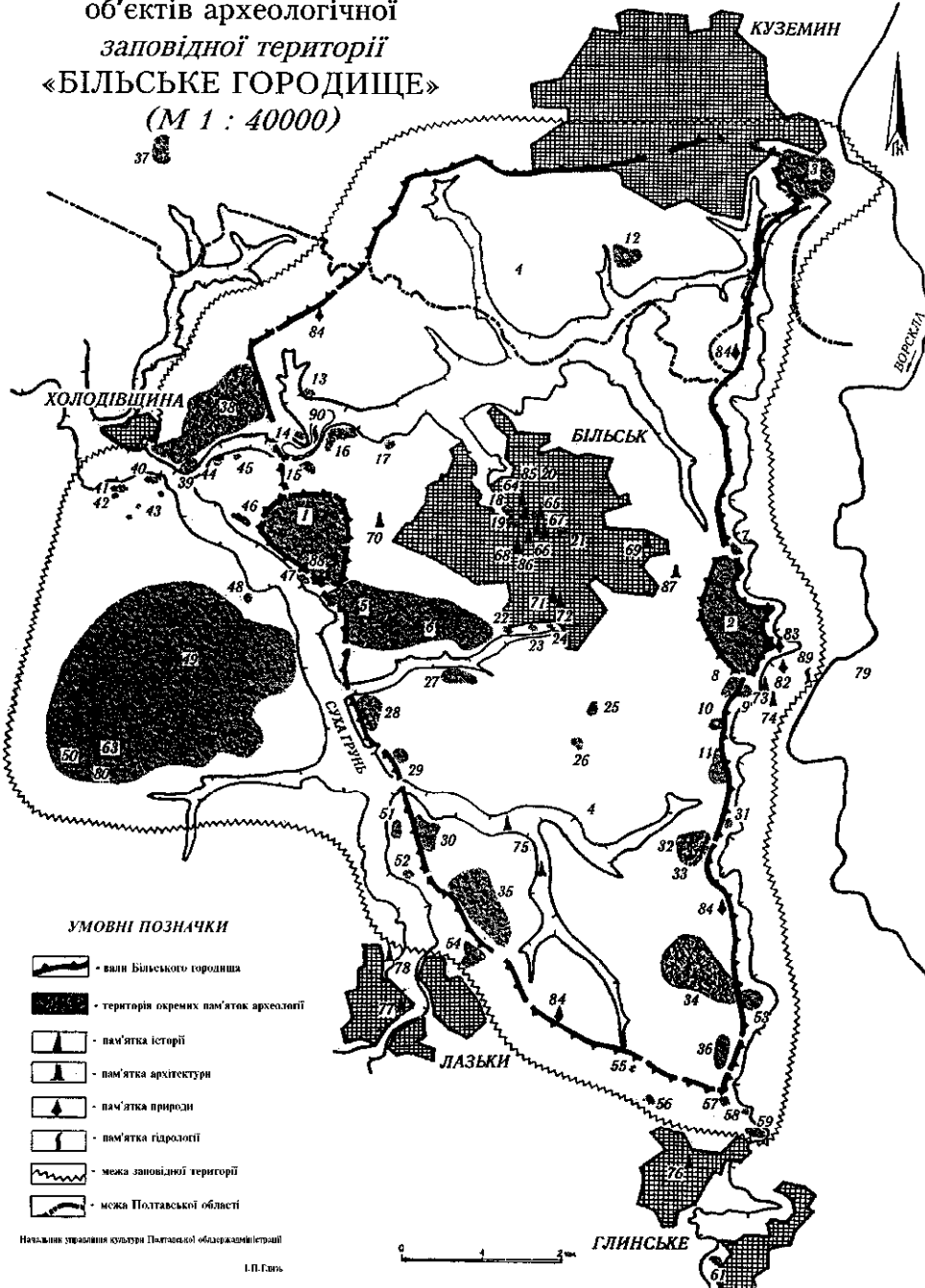

Рис. 1.1 – згідно рішення Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 року «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище»

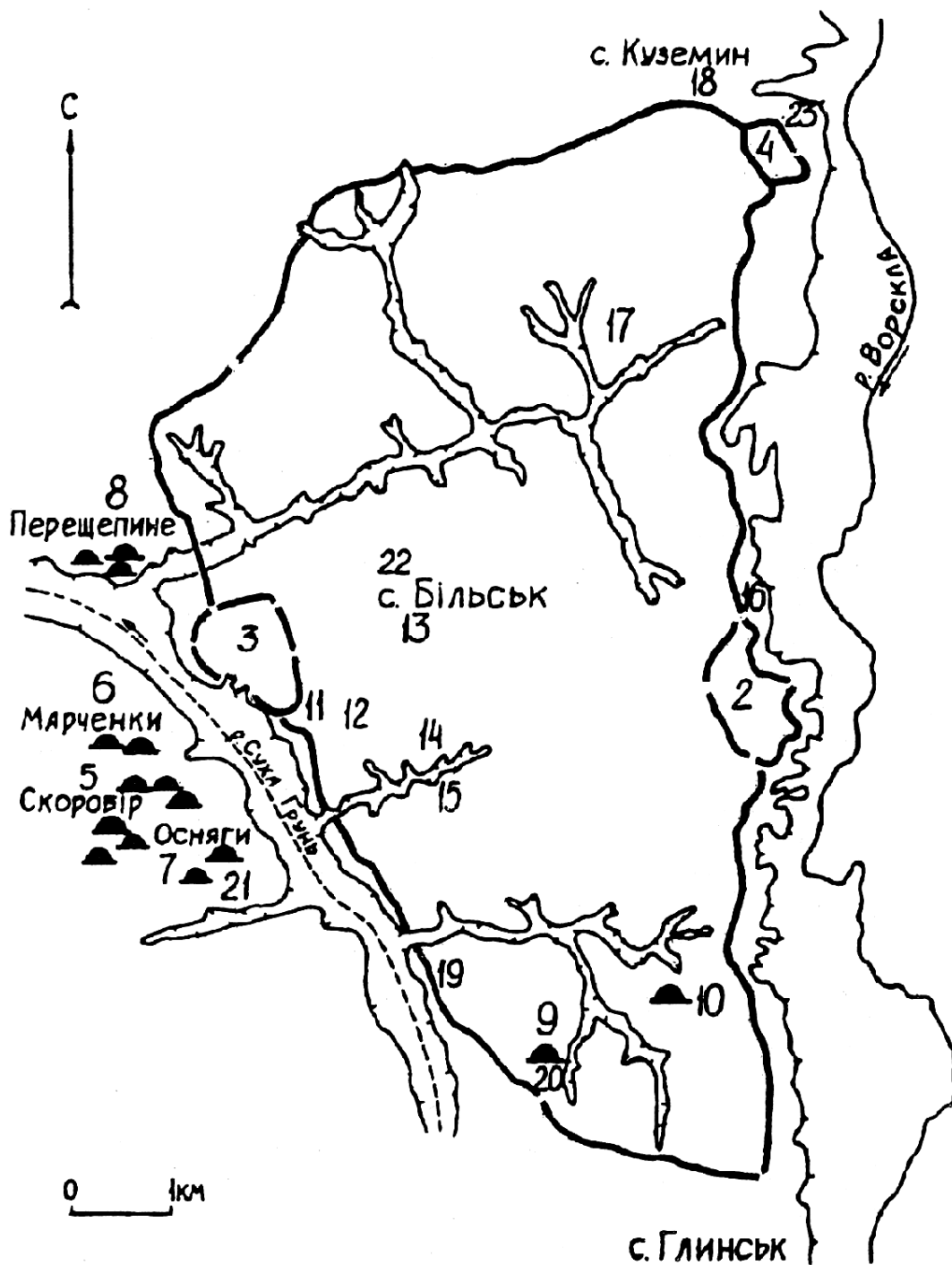

Рис. 1.2 – за Б.А. Шрамком, 1994 рік

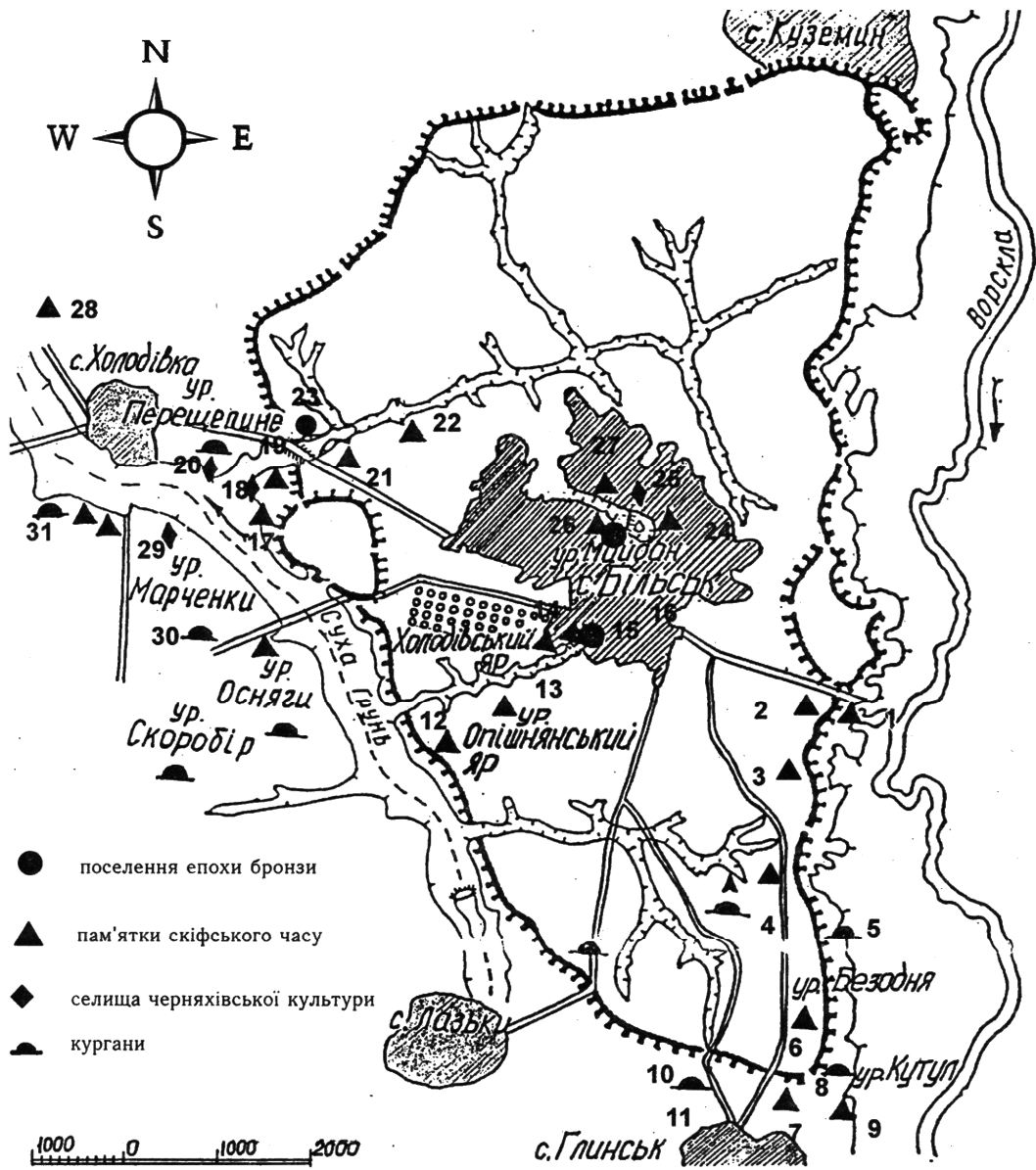

Рис. 1.3 – за І.М. Кулатовою, 1996 рік

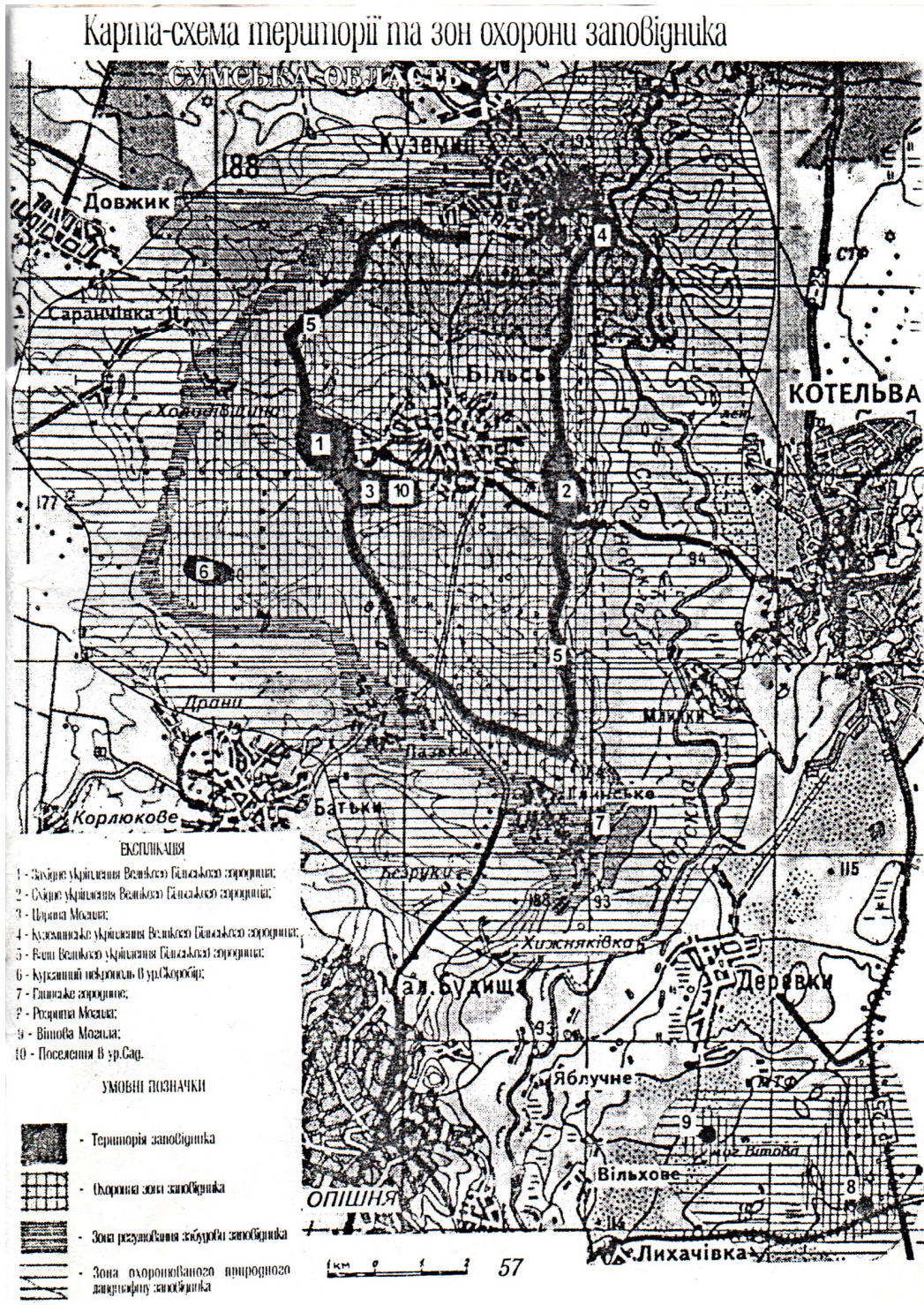

Рис. 1.4 – згідно окремого додатка (с. 57) Наукової концепції державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу», 1996 рік

/за дослідженнями Б.А.Шрамка та розвідками співробітників Центру охорони та досліджень пам'яток археології/; ▽-неоліт; ●-бронза; ▲-скіфський час; ◆-друга чверть I тис.н.е.; ☒-кінець I-поч. II тис.н.е.; ▲-кургани.
Цифрами позначені: 1-Західне укріплення; 2-Східне укріплення; 3-Куземинське укріплення; 4-територія Великого Більського городища; 5-Більський курганий некрополь Б; 6-Більський курганий некрополь А.

Рис. 1.5 – згідно матеріалів 1994–1995 років досліджень, викладених (с. 6) у Науковій концепції державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу», 1996 рік

Важливим наступним етапом стало створення в 2005 р. Історико-культурного заповідника «Більськ»¹⁴. Разом із тим було прийнято й програму розвитку установи на 2005–2009 рр. Нею, зокрема, передбачалася інвентаризація пам'яток археології, історії, архітектури та етнографії в межах охороненої археологічної території «Більське городище», про яку вже йшла мова вище.

Виклад основного матеріалу. В археологічній науці тема складових об'єктів і межі Більського археологічного комплексу активно починає розглядатися у 1990-х рр. Зокрема, видатний вчений, професор Шрамко у 1994 р. представив своє бачення щодо цього¹⁵ (рис. 1: 2). Дослідник до складу комплексу відніс пам'ятки в межах власне Більського городища та його західної (переважно) й північної околиць. Об'єкти продатовано здебільшого скіфським часом. Цікаво, що до складу комплексу було віднесено й городище роменської культури в с. Куземин¹⁶.

У 1996 р. Ірина Кулатова опублікувала перелік пам'яток території та найближчої округи Більського городища¹⁷ (рис. 1: 3). Дані підготовлено дослідницею за результатами розвідок 1994 р. на території полтавської частини пам'ятки. Об'єкти віднесено до епохи бронзи, скіфського часу, черняхівської культури. Межі комплексу окреслено приблизно кілометровою зоною навколо Більського городища, крім західного сектору, де враховано поховальні комплекси в урочищах Скоробір, Перещепине, а також поселення Саранчівка.

При підготовці спеціальної (уже згадуваної) наукової концепції було взято до уваги пам'ятки Більського городища та його округи за даними Бориса Шрамка й розвідками Центру охорони та досліджень пам'яток археології (рис. 1: 5). Датування пам'яток на карті, укладеній за результатами досліджень 1994–1995 рр. – неоліт, доба бронзи, скіфський час, 2-га чверть 1 тис. н.е., кін. 1–поч. 2 тис. н.е. На цій мапі округи Більського городища визначена більш широко, особливо на схід. Там вона заходить аж на лівий берег Ворскли (багатошарове поселення в урочищі Рубіжне). На карті відображено й пам'ятки північної околиці Більського городища. Зокрема, городище в урочищі Замок.

У 2006 р. полтавськими та сумськими дослідниками опубліковано археологічні об'єкти північної периферії Більського городища¹⁸. Вони локалізуються в далекій (широкій) окрузі фортеці, не менше ніж за 2 км від неї. У 2015 р. дослідниками

¹⁴ Годзенко В.Д. Про створення умов для роботи Історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологічний літопис Лівобережної України*. № 2 (20). Полтава: Археологія, 2006. С. 6; Дорошенко О.В., Шапорда О.М. Історико-культурний заповідник «Більськ» – 15 років діяльності та основні здобутки. *Феномен Більського городища – 2020*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2020. С. 5–21.

¹⁵ Шрамко Б.А. (укл.). Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища. *Полтавський археологічний збірник*. Полтава: Полтавський літератор, 1994. С. 195–197.

¹⁶ Сучасна назва пам'ятки – городище в урочищі Замок.

¹⁷ Кулатова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, 1996. С. 121–137.

¹⁸ Охріменко А.І., Коротя О.В., Приймак В.М. Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*. № 1 (19). Полтава: Археологія, 1996. С. 122–125.

продовжено вивчення північної частини та околиці Більського городища¹⁹, зокрема обстежено 4 поселення в урочищі Куземинські Ставки. Принагідно відзначимо, що визначення меж та складових Більського археологічного комплексу на теренах Сумщини є дуже актуальним питанням, на що один із авторів цієї статті вже звертав увагу²⁰. Так само, до речі, як і створення заповідника на цій території. Важливо відзначити й те, що в 2016 р. було проведено картографічні роботи на ділянці укріплень Більського городища в межах колишньої Куземинської сільської ради Охтирського району. По факту, дослідження дали змогу повністю обстежити вали й рови древнього Гелону, які локалізуються в Сумській області²¹.

Надалі питання підготовки підсумовуючих картографічних матеріалів з пам'ятками Більського археологічного комплексу майже не розглядалося. Але важливо, що в 2017 р. ця тема знову актуалізувалася у зв'язку з розробкою облікової документації на складові об'єкти Більського городища та його округи²².

У 2018 р. дослідниками мікрорегіону було підготовлено реєстр поселенських пам'яток у складі Великого укріплення²³ (рис. 2: 1). Визначення меж Більського археологічного комплексу при цьому, зрозуміло, не проводилося.

У 2023–2024 рр. одним із авторів цієї статті підготовлено бачення щодо території та складових комплексу²⁴. Незначна за обсягами робота за цим напрямком

---

¹⁹ Гречко Д.С., Берест Ю.М., Коротя О.В., Крютченко О.О., Осадчий Є.М., Пуголюков Ю.О., Шапорда О.М. Розвідки на території Сумщини в 2017 році. *Археологічні дослідження Більського городища – 2017*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПНК, 2018. С. 204–220.

²⁰ Корост І. До питання визначення складових об'єктів Більського археологічного комплексу. *Краєзнавчі студії з глибини років і сьогодення: Матеріали 41-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих вчених*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2024. С. 43–45; Корост І. Більський археологічний комплекс: актуальні завдання на сучасному етапі наукових досліджень. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 77-ї Міжнародної наукової конференції*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2024. С. 11; Корост І.І. Деякі актуальні проблеми на сучасному етапі наукового вивчення Більського археологічного комплексу. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: Матеріали VI Міжнародної конференції*. Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. С. 138.

²¹ Коротя О.В., Гречко Д.С. Археологічні вивчення північної частини Великого валу Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища – 2016*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПНК, 2017. С. 265–275.

²² Шапорда О.М., Коротя О.В. Паспортизація об'єктів культурної спадщини Більського мікрорегіону. *Археологічні дослідження Більського городища – 2017*. Київ-Котельва, 2018. С. 240–249.

²³ Скорий С.А., Білзор В.П., Супруненко О.Б., Кулатова І.М. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан, 2019.

²⁴ Корост І.І. Деякі актуальні проблеми на сучасному етапі наукового вивчення Більського археологічного комплексу. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: Матеріали VI Міжнародної конференції*. Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. С. 137–142; Корост І. Моніторинг стану збереження пам'яток археології національного значення – складових Історико-культурного заповідника «Більськ». *Путівельські читання: Матеріали II Всеукраїнської археологічної конференції*. Київ: ІА НАН України, 2024. С. 142–143; Корост І. Більський археологічний комплекс: актуальні завдання на сучасному етапі наукових досліджень. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 77-ї Міжнародної наукової конференції*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2024. С. 10–11.

проводилася й у попередні роки²⁵. Звернемо увагу, що у Зводі пам'яток по Котелевському району було представлено розширену інформацію про археологічні об'єкти в межах вказаної території²⁶ (рис. 2: 2). Нам ці дані цікаві та важливі у зв'язку з тим, Олександр Супруненко та Олег Шапорда кордон Більського археологічного комплексу визначили значно ширше, ніж до цього робили їх попередники. Зокрема, східна округа досягає селища Котельва та села Млинки сучасної Котелевської ОТГ. Зауважимо, що інформація Олександра Супруненка та Олега Шапорди щодо існування деяких пам'яток потребує перевірки.

Висновки. Визначення меж Більського археологічного комплексу є напроцуд актуальним та важливим. При цьому відзначимо, що відповідно до ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» комплекси (ансамблі) – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини. На жаль, конкретно цифр щодо розміру округи в метрах (кілометрах) в законодавстві ми не знаходимо. Але в тому ж Законі України «Про охорону культурної спадщини» (ст. 14¹) вказано, що до затвердження науково-проектної (науково-дослідної) документації з визначення меж та режимів використання території пам'ятки (що є актуальним для Більського комплексу) її межа території встановлюється в розмірі 300 м як для городищ (від зовнішнього краю фортифікацій), так і для поселень та курганів (навколо пам'ятки або географічного центру ділянки культурного шару). Це актуально для об'єктів, що локалізуються за межами населених пунктів. І це є важливим моментом у контексті питання, що розглядається. Крім того, цим же Законом (ст. 32) визначено, що до визначення у встановленому порядку зон охорони їх межі становлять за межами населених пунктів – 300 м від крайньої точки пам'ятки, історико-культурного заповідника, історико-культурної заповідної території.

Відповідно, взявши 600 м від зовнішнього краю оборонних споруд Більського городища, яке є основним та фундаментальним об'єктом у складі всього Комплексу, ми отримуємо зону, якою можна спробувати окреслити межі цього грандіозного археологічного ансамблю. Єдиним виключенням буде куцх поселень черняхівської культури в урочищах Перещепине II, Марченки, Перемеріки²⁷. Аргументом щодо цього є те, що ці три пункти є складовими одного об'єкта. До того ж останнє з указаних урочищ цілком вписується у вказані нами розміри округи.

Пропоновані цифри для визначення межі комплексу не суперечать і тлумаченням Закону України «Про охорону культурної спадщини» щодо

²⁵ Корост І.І. Концепція збереження, розвитку та популяризації пам'ятки археології національного значення Більське городище на 2018–2022 роки. *Феномен Більського городища – 2018*. Харків-Котельва: Майдан, 2018. С. 170.

²⁶ Супруненко О.Б. (упоряди., ред., підгот. до друку). *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. С. 308, рис.

²⁷ Шапорда О.М., Корост І.І., Штанько А.І., Овчаренко М.І. Пам'ятки I тисячоліття н.е. в межах Більського археологічного комплексу. *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОШК, 2018. С. 157–160.

топографічних показників. Комплекс, згідно цього, локалізується на плато в межиріччі Ворскли та Сухої Груні. Пропоновані межі поєднані з пропозиціями розробників документації 2001 р., що стосувалася створення охоронюваної археологічної території «Більське городище». Тому кордони комплексу та його складові об'єкти автори вбачають саме так, як представлено на рис. 3.

Відтак, у межах комплексу за таких умов налічується:

- 45 пам'яток раннього залізного віку (у тому числі оборонні споруди Великого укріплення, Західне, Східне та Куземинське укріплення, хоча на теренах внутрішніх майданчиків трьох останніх фортець час від часу й виявляються старожитності інших епох. Наприклад, на Східному укріпленні – знахідки пеньківської, черняхівської культур, а також доби Нового часу);
- 5 пам'яток пізньоримського часу;
- поселення раннього середньовіччя;
- 9 різночасових пам'яток (тут фіксуються нашарування доби бронзи, раннього залізного віку, пізньоримської доби та Нового часу – на кожному об'єкті поєднання вказаних старожитностей варіюється).

Безумовно, ряд пам'яток, які є науково нерозривними з Більським городищем, згідно цих бачень не включено до складу грандіозного ансамблю. Наприклад, курганні могильники в урочищах Скоробір, Марченки, Осняги, Перещепине. Але всі вони мають окремий статус, є об'єктами культурної спадщини. Ці пам'ятки разом зі складовими комплексу цілком обґрунтовано входять до території Історико-культурного заповідника «Більськ», що діє тут. Так само, до речі, як і майдани «Великий Скоробір», «Розрита Могила», Глинське городище, розташовані у відносній далі від Більського городища.

Зробимо акцент на декількох важливих моментах. Вони стосуються території Більського археологічного комплексу в межах Сумської області. По-перше, існує необхідність в ліквідації певної юридичної колізії. Остання полягає в тому, що на теренах Сумщини, згідно постанови Кабінету Міністрів України від 03 вересня 2009 року № 928, обліковується об'єкт культурної спадщини національного значення – Укріплення Більського городища (охоронний № 180018-Н). У Полтавській області цим же нормативно-правовим актом взято під опіку держави Комплекс пам'яток території і округи Більського городища (охоронний № 160018-Н). Хоча, зрозуміло, мова йде про один надзвичайно масштабний об'єкт! У зв'язку з цим цілком логічним та правильним видається віднести всі ці пам'ятки до складу одного комплексу, виготовивши оновлену облікову документацію. Туди ж треба буде включити й поселення Ставки 1, Ставки 2, Ставки 3²⁸ (об'єкти культурної спадщини місцевого значення згідно наказу Міністерства культури України від 19 квітня 2019 року № 338), які локалізуються неподалік фортифікацій Більського городища на території Грунської сільської ради Охтирського району.

²⁸ У науковій літературі (див. підсторінкове посилання 14 у цій статті) ці три поселення отримали назву Куземинські Ставки I, Куземинські Ставки II, Куземинські Ставки 3.

Плани Більського археологічного комплексу

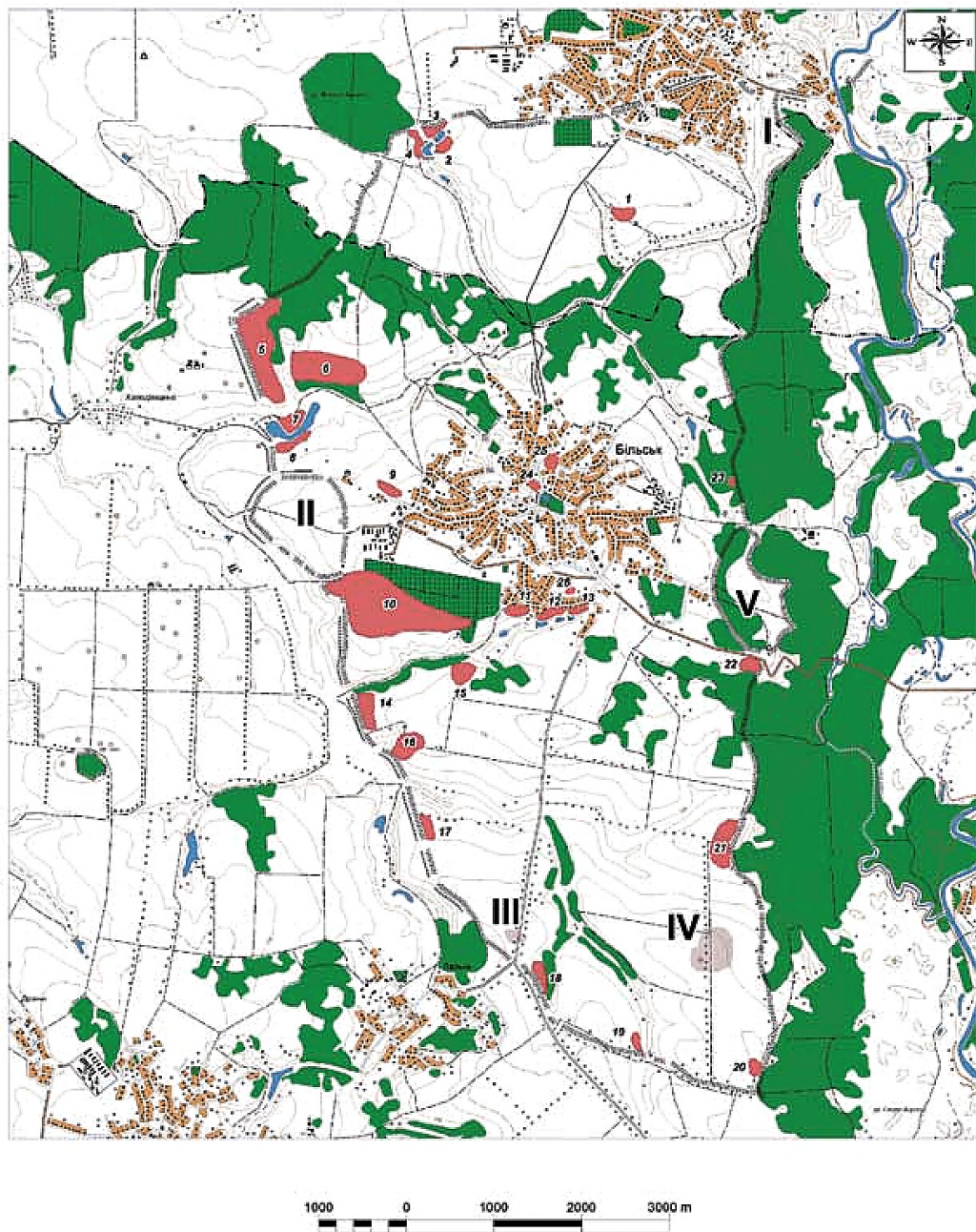

Рис. 2.1 – за С.А. Скорим, В.П. Білозором, О.Б. Супрунечком та І.М. Кулатовою, 2019 рік

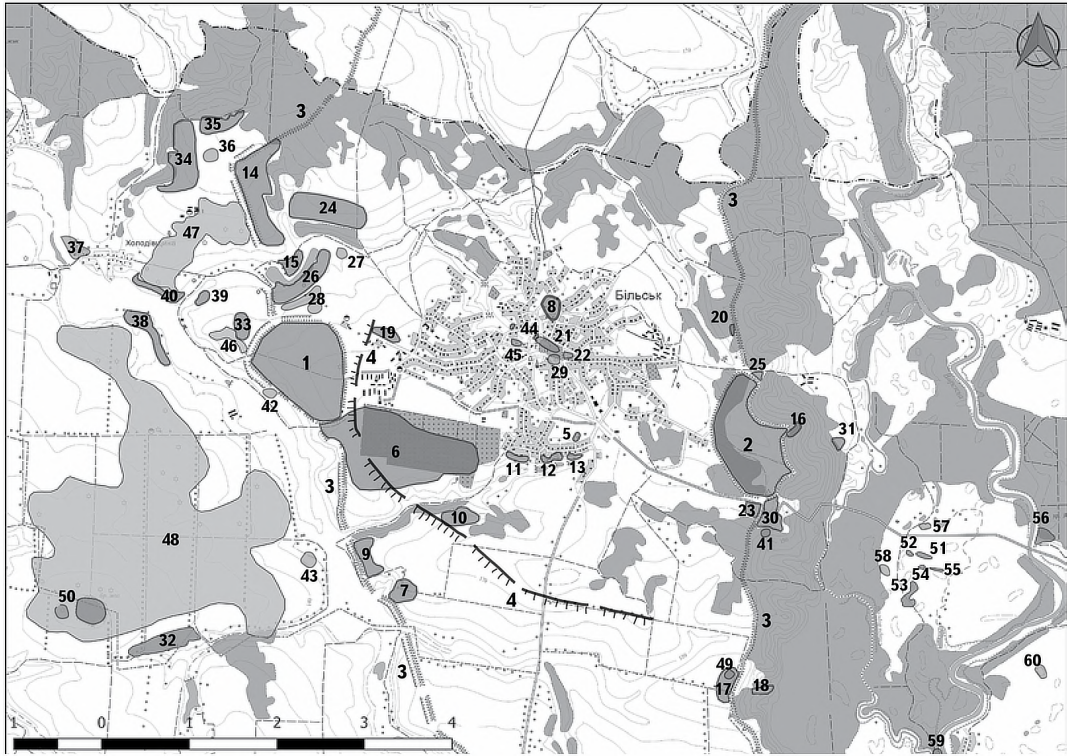

Рис. 2.2 – згідно матеріалів у Зводі пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район.

Потребує перевірки й інформація у науковій літературі про існування селища Ставки 4²⁹. Особливої уваги заслуговує питання обстеження та охорони, збереження внутрішньої території городища в межах Сумщини (як, до речі, і Полтавщини).

Проведення ж розвідок і розкопок на теренах сумської частини Більського археологічного комплексу в найближчому майбутньому, як видається, стане поштовхом до створення в цьому регіоні установи, що належно опікуватиметься об'єктами культурної спадщини.

Тема ареалу впливу Більського городища та меж ІКЗ «Більськ», як вбачають автори, має розглядатися в окремих статтях/публікаціях. Так само, як і, до речі, пропонується зона проведення археологічних досліджень співробітниками вказаного заповідника. Установа діє на теренах унікального за масштабністю та інформативністю мікрорегіону, тож ці питання потребують окремого аналізу, вивчення всеукраїнського та світового досвіду.

²⁹ Див. підсторінкове посилання 14.

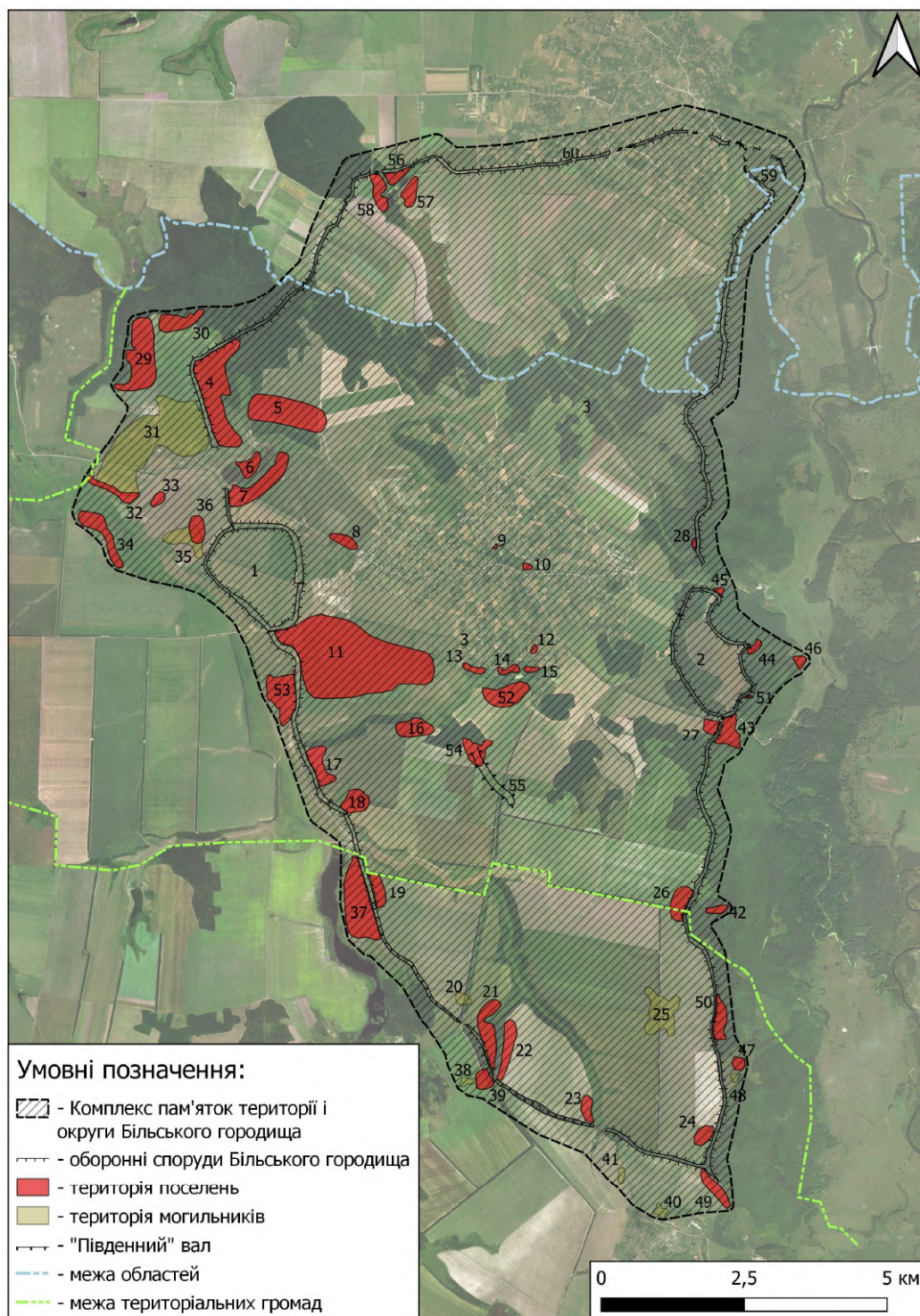

Рис. 3. Територія Більського археологічного комплексу. Сучасне бачення (План О.М. Шапорди)

REFERENCES

- Doroshenko, O.V., Shaporda, O.M. (2020). Istoryko-kulturnyi zapovidnyk «Bilsk» – 15 rokiiv diialnosti ta osnovni zdobutky. In: Korost, I.I. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha – 2020*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 5–21 [in Ukrainian].
- Hodzenko, V.D. (2006). Pro stvorennia umov dlia roboty Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk». *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, № 2 (20), p. 6 [in Ukrainian].
- Hrechko, D.S., Berest, Yu.M., Korotia, O.V., Kriutchenko, O.O., Osadchyi, Ye.M., Puholovok, Yu.O., Shaporda, O.M. (2018). Rozvidky na terytorii Sumshchyny v 2017 rotsi. In: Korost, I.I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 204–220 [in Ukrainian].
- Korost, I.I. (2018). Kontseptsiiia zberezhennia, rozvytku ta populiaryzatsii pam'iatky arkheolohii natsionalnoho znachennia Bilske horodyshche na 2018–2022 roky. In: Suprunenko, O.B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha – 2018*. Kharkiv; Kotelva: Maidan, p. 166–184 [in Ukrainian].
- Korost, I.I. (2023). Deiaki aktualni problemy na suchasnomu etapi naukovooho vyvchennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu. In: Olitskyi, V.O. (ed.). *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii: Materialy VI Mizhnarodnoi konferentsii (Sumy, 8–9 December 2023)*. Sumy: FOP Tsoma S.P., p. 137–142 [in Ukrainian].
- Korost, I. (2024). Monitorynh stanu zberezhennia pam'iatok arkheolohii natsionalnoho znachennia – skladovykh Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk». In: Skoryi, S.A., Tupyk, S.V. (eds.). *Putyvski chytannia: Materialy II Vseukrainskoi arkheolohichnoi konferentsii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 140–146 [in Ukrainian].
- Korost, I. (2024). Do pytannia vyznachennia skladovykh ob'ektiv Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Kraieznavchi studii z hlybyny rokiiv i sohodennia: Materialy 41-i Mizhnarodnoi kraieznavchoi konferentsii molodykh vchenykh*. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina, p. 43–45 [in Ukrainian].
- Korost, I. (2024). Bilskyi arkheolohichni kompleks: aktualni zavdannia na suchasnomu etapi naukovykh doslidzhen. In: Nyzhnikova, S.V. (ed.). *Karazinski chytannia (istorychni nauky): Tezy dopovidei 77-i Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (Kharkiv, 26 April 2024)*. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina, p. 10–11 [in Ukrainian].
- Korotia, O.V., Hrechko, D.S. (2017). Arkheolohichni vyvchennia pivnichnoi chastyny Velykoho valu Bilskoho horodyshcha. In: Korost, I.I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 265–275 [in Ukrainian].
- Kulatova, I.M. (1996). Arkheolohichni pam'iatky terytorii ta naiblyzchoi okruhy Bilskoho horodyshcha (za rozvidkamy 1994 r.). In: Suprunenko, O.B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, p. 121–137 [in Ukrainian].
- Kulatova, I.M., Suprunenko, O.B. (2010). *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2010 [in Ukrainian].
- Okhrimenko, A.I., Korotia, O.V., Pryimak, V.M. (1996). Arkheolohichni pamiatky pivnichnoi peryferii Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1 (19), p. 122–125 [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M., Korost, I.I., Shtanko, A.I., Ovcharenko, M.I. (2018). Pam'iatky I tysiacholittia n.e. v mezhakh Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu. In: Korost, I.I. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv–Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 154–172 [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M., Korotia, O.V. (2018). Pasporytzatsiia ob'ektiv kulturnoi spadshchyny Bilskoho

- mikrorehionu. In: Korost, I.I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 240–249 [in Ukrainian].
- Shramko, B.A. (1987). *Belskoe gorodishe skifskoj epohi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shramko, B.A. (ed.). (1994). Perelik pam'iatok arkheolohii terytorii ta naiblyzhchykh okolyts Bilskoho horodyshcha. *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, p. 195–197 [in Ukrainian].
- Skorii, S.A. (2017). K reestru selishch skifskogo vremeni v predelakh Bolshogo ukrepleniya Belskogo gorodishcha. In: Korost, I.I. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 153–178 [in Ukrainian].
- Skoryi, S.A., Bilozor, V.P., Suprunenko, O.B., Kulatova, I.M. (2019). *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan [in Ukrainian].
- Suprunenko, O.B. (ed.). (1996). *Naukova kontsepsiia derzhavnoho arkheolohichnoho zapovidnyka «Bilske horodyshche skifskoho chasu»*. Poltava: Arkheolohiia [in Ukrainian].
- Suprunenko, O.B. (ed.). (2018). *Zvid pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast. Kotelevskiy raion*. Poltava: TOV «ASMI» [in Ukrainian].

**WOOD-AND-EARTH MATERIALS
IN THE MILITARY ARCHITECTURE OF FOREST-STEPPE SALTOVO-MAYAKI HILLFORTS**

Hennadii Svystun*
Viktor Kvitkovskiy**

Abstract

The article presents the main results of a study on forest-steppe Saltovo-Mayaki hillforts, whose defensive structures show no evidence of the use of building stone or its substitute, fired brick, and feature only wood-and-earth fortifications. An analysis of their locations reveals certain areas where they quantitatively predominate or are the sole type compared to those with masonry defensive structures. The article presents various viewpoints of researchers and the authors' explanations regarding the origins of such construction and the role of hillforts with wood-and-earth fortifications, as well as the purpose of their construction.

The aim of the article is to highlight the main results of the study of forest-steppe Saltovo-Mayaki hillforts and to summarize the current state of knowledge about them. The authors also intended to explain the role of these hillforts in the forest-steppe region, which was settled by the carriers of the Saltovo-Mayaki cultural and historical community, based on the current state of knowledge about this group of sites.

The methodological basis of the study was the principles of objectivity, historicism, and systematic analysis, using general scientific methods to study phenomena in specific historical conditions. The analysis of natural and geographical conditions helped to determine the main available building materials used by ancient builders. Historical geography and geology data were used to identify locations with a concentration of defensive structures made from different types of building materials.

Scientific novelty of the publication. For the first time, forest-steppe Saltovo-Mayaki hillforts with exclusively wood-and-earth defensive structures have been subjected to a specialized comprehensive analysis. The overall state of their research has been revealed, and possible explanations for this type of defensive architecture are provided.

Conclusions. Due to their solitary and sporadic location across the forest-steppe (in the adjacent zone of the middle course of the Seversky Donets River, they are, according to current data, the exclusive type) against the backdrop of the general cartography of Saltovo-Mayaki forest-steppe fortifications, wood-and-earth forest-steppe Saltovo-Mayaki hillforts are most likely shelter sites for the Saltovo-Mayaki population during the initial (more probable) or final stages of their stay in the colonization zone. This may also indicate the limited resources of certain communities in the specified territory, which could not afford to allocate significant labor. However, it is not

---

* PhD, Senior Lecturer, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine. E-mail: sacaliba@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7446-0809>

** PhD, Senior Lecturer, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine; Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv. E-mail: kvitkovskiyviktor@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2304-0430>

excluded that such fortifications could have been considered sufficient for the Oskil microregion in the upper reaches of the river, where a large ferrous metallurgy center was archaeologically discovered. Here, such hillforts predominate.

Wood-and-earth fortifications were attempted to be created with minimal costs, using the most accessible building materials, which were wood and soil excavated during the digging of moats.

Keywords: fortification, wood-and-earth materials, Saltovo-Mayaki cultural and historical community, hillfort, Early Middle Ages

ДЕРЕВНО-ЗЕМЛЯНІ МАТЕРІАЛИ У ВОЄННІЙ АРХІТЕКТУРІ ЛІСОСТЕПОВИХ САЛТІВСЬКО-МАЯЦЬКИХ ГОРОДИЩ

Геннадій Свистун*
Віктор Квітковський**

Анотація

У статті наведено основні результати дослідження лісостепових салтівсько-маяцьких городищ, в оборонних спорудах яких не зафіксовано застосування будівельного каміння та його заміника – обпаленої цегли, з виключно деревно-земляними укріпленнями. Аналіз їх розташування виявляє певні локації, де вони кількісно переважають чи є єдиним різновидом у відношенні до тих, що мають муровані оборонні споруди. Наведені різні точки зору дослідників та пояснення авторів щодо витоків такого будівництва і ролі городищ з деревно-земляними фортифікаціями, мети їх побудови.

Метою статті є висвітлення основних результатів дослідження лісостепових салтівсько-маяцьких городищ, підведення підсумків сучасного стану знань про них. Також автори мали намір пояснити роль цих городищ у лісостеповому регіоні, який був освоєний носіями салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності, опираючись на сучасний стан знань про це коло пам'яток.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності із застосуванням загальнонаукових методів аналізу, вивчення явищ у конкретно-історичних умовах. Аналіз природно-географічних умов дозволив з'ясувати наявні основні будівельні матеріали, які використовувалися давніми будівельниками. З урахуванням даних історичної географії та геології виявлялися локації з концентрацією оборонних споруд із різними застосованими різновидами будівельних матеріалів.

Наукова новизна публікації. Уперше лісостепові салтівсько-маяцькі городища з виключно деревно-земляними оборонними спорудами піддані спеціальному комплексному аналізу, виявлено загальний стан їх дослідженості і наведені можливі пояснення цьому виду оборонної архітектури.

---

* кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, археології та гуманітарних наук
Мунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна. E-mail: sacaliba@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7446-0809>

** кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, археології та гуманітарних наук
Мунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна. E-mail: kvitkovskiyvictor@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2304-0430>

Висновки. Деревно-земляні лісостепові салтівсько-маяцькі городища внаслідок їх поодинокого і спорадичного розташування по території лісостепу (у прилеглий до нього зоні середньої течії Сіверського Дінця вони є, за сучасними даними, виключним видом) на фоні загальної картографії салтівсько-маяцьких лісостепових фортифікацій являють собою, скоріш за все, місця сховищ салтівсько-маяцького населення на перших (що більш можливо) чи останніх етапах перебування його в зоні колонізації. Також вона може свідчити про незначні ресурси окремих спільностей означеної території, які не могли дозволити собі відчуження значних працевитрат. Хоча не виключено, що такі укріплення могли вважатися задовільними як такі для того ж оскільського мікрорегіону в верхів'ях течії річки, де археологічно виявлений великий чорнометалургійний центр. Тут такі городища переважають.

Деревно-земляні укріплення намагалися створювати з найменшими затратами, використовуючи найдоступніші будівельні матеріали, якими були дерево та ґрунт, вивільнений у процесі риття ровів.

Ключові слова: фортифікація, деревно-земляні матеріали, салтівсько-маяцька культурно-історична спільність, городище, раннє середньовіччя

Цитування: Свистун, Г. & Квітковський, В. (2025). Деревно-земляні матеріали у військовій архітектурі лісостепових салтівсько-маяцьких городищ. *Консенсус*, 3, 27–38.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/027-038>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/182>

Постановка проблеми. Лісостепові салтівсько-маяцькі городища з виключно деревно-земляними укріпленнями є, на перший погляд нетиповим явищем для військової архітектури цієї культурно-історичної спільності і розглядаються почасти як виключне явище на тлі загальної картини з мурованими фортифікаціями в регіоні. Але, попри це, слід враховувати їх наявність і намагатися зрозуміти ту роль, яка відводилась цим городищам, причини побудови і архітектурного вигляду. Тому автори вважають, що вивченню цих оборонних споруд слід приділити більшу увагу для з'ясування багатьох питань щодо характеру освоєння та використання лісостепових і прилеглих територій носіями салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення архітектурних особливостей салтівсько-маяцьких городищ традиційно зосереджувалося на використанні каменю та обпаленої цегли, які вважались унікальним культурно-хронологічним маркером. На деревно-земляні укріплення тією чи іншою мірою звертали увагу С.О. Плетньова¹, Г.Є. Афанасьєв², В.К. Міхеев³, А.В. Криганов⁴,

¹ Плетньова С.А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в 8–9 вв. *Советская археология*. 1962. № 1. С. 83–86.

² Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII–X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках*. Вып. 2. Москва: Наука, 1987. С. 96–105.

³ Михеев В.К. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа, 1985. С. 12–24.

⁴ Крыганов А.В. Два уникальнейших фортификационных пункта Хазарии на ее северо-западной окраине. *8 східнознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції*. Київ, 2004. С. 139–141.

В.В. Колода⁵, Е.Є. Кравченко⁶, Г.Є. Свистун⁷ і В.І. Квітковський⁸. У результаті сформувався дві основні точки зору щодо їх походження:

1) С.О. Плетньова спочатку вважала, що використання мисових городищ з деревно-земляними укріпленнями і супутнє ескарпування схилів є результатом впливу слов'ян. Пізніше вона змінила свою думку, пояснюючи схожість загальним скіфським впливом;

2) Г.Є. Афанасьєв відкидає цю ідею, стверджуючи, що використання деревно-земляних матеріалів було природним прагненням носіїв культури максимально використати місцеві умови для економії трудових ресурсів. Він також демонструє, що простіші споруди належали спільнотам, які не могли дозволити собі значні витрати на будівництво.

Метою роботи є аналіз виявлених деревно-земляних фортифікаційних споруд салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності без застосування каменю та обпаленої цегли. Автори, спираючись на існуючі дані та аналізуючи наробки попередників, прагнуть визначити характерні риси цих городищ і встановити можливі причини такого вибору будівельних матеріалів, за можливості пояснити локалізацію і концентрацію цих пам'яток на місцевості.

Виклад основного матеріалу. При розгляді архітектурних особливостей салтівсько-маяцьких городищ з самого початку їх вивчення зверталася увага переважно на застосування у спорудах каміння і його штучного замінника – обпаленої цегли. Безумовно, що використання цих матеріалів в Подонні стало для дослідників унікальним культурно-хронологічним маркером, який визначав будівельні рештки і загалом пам'ятки, на яких вони мали місце, серед маси інших різночасових об'єктів регіону не гірше за найрозповсюдженіші на кшталт комплексів керамічного посуду. Наприклад, С.О. Плетньова, зважаючи на погану збереженість в багатьох випадках салтівсько-маяцьких укріплень, рекомендувала звертати увагу на смуги щебінки не тільки на підвищеннях валів, але й без таких, повністю знівельованих оранкою⁹, в актуальності чого неодноразово пересвідчувалися і автори цієї статті під час пошуку і дослідження городищ у лісостеповій зоні поширення салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності (наприклад, Кицівського і Печенізького Західного (у звіті про археологічні роботи найменованого Котковським)¹⁰).

⁵ Колода В.В. Городища в структуре поселений лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах*. Т. 18. Харьков, 2021-2022. С. 141-170.

⁶ Кравченко Э.Е. Городища среднего течения Северского Донца. *Хазарский альманах*. Т. 3. Харьков, 2004. С. 242-276.

⁷ Свистун Г.Є. *Фортифікація салтівських лісостепових городищ*: дис... канд. іст. наук. Київ, 2020. С. 126-133.

⁸ Науковий архів Інститут археології НАН України (НА ІА НАНУ). Ф. 64. Оп. 1. Спр. 2017/81. С. 11-13.

⁹ Плетнёва С.А. *Очерки хазарской археологии*. Науч. ред. и послесл. В.Я. Петрухина. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 1999. (Серия «Современные исследования»). С. 26; Плетнёва С.А. *Очерки хазарской археологии*. Науч. ред. и послесл. В.Я. Петрухина. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2000. (Серия «Современные исследования»). С. 26.

¹⁰ НА ІА НАНУ. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 2017/81. С. 14, 33, 34. Рис. 19, 2.

Розглянутий нюанс справедливий і для інших регіонів розповсюдження пам'яток означеного культурно-хронологічного кола, коли виявлялися не тільки смуги щебня, але й концентрації каміння у шарах, що не відповідали його геологічним відкладенням: можна навести приклади, що мали місце в нижньодонських городищах Саркел-3 (Камишовське, Камишине) і Правобережне Цимлянське¹¹, а також Башанта-І на оз. Цаган Нур, що в межах сучасної Республіки Калмикія¹². Окрім мурованої військової архітектури цей визначник намагалися застосувати і у відношенні житлово-господарської архітектури (двох об'єктів в межах одного Верхньосалтівського городища, досліджених і інтерпретованих однією дослідницею в один і той самий сезон)¹³, але якщо відносно того ж Саркела (Лівобережного Цимлянського городища) на Нижньому Дону це дійсно мало місце у вигляді споруд із обпаленої цегли (замінника каміння) внаслідок своєрідності створення і побутування цієї фортеці¹⁴, то вище за течією (включаючи, звичайно ж, припливи, вздовж яких фіксуються салтівсько-маяцькі анклавні (перш за все, Сіверський Донець, Оскіл, Тиху Сосну і ін.), таких переконливих, однозначно трактованих фактів не зафіксовано¹⁵. Це свідчить на користь того, що видобування каміння, його обробка та доставляння на місце будівництва, як і виготовлення обпаленої цегли з відповідними супутніми трудомісткими і енерговитратними технологічними процесами були раціонально виправданими лише при зведенні споруд, що використовувались всією громадою і зусиллями значної кількості членів суспільства за відповідної організації цих робіт. Для житлово-господарського будівництва споруд індивідуального чи сімейного призначення обмежувались традиційними широко розповсюдженими у цьому регіоні матеріалами: перш за все, деревно-земляними. А в ряді випадків з тих чи інших причин ці матеріали залишалися основними і в військовій архітектурі.

¹¹ Ларенок П.А., Семёнов А.И. Саркел, Саркел, еще Саркел. *Донская археология*. 1999. № 3-4. С. 26-29; Семёнов А.И. Третий Саркел? (К истории изучения Прицимлянского комплекса памятников хазарского времени). *Поселения: среда, культура, социум. Материалы тематической научной конференции. Санкт-Петербург, 6-9 октября 1998 г.* Санкт-Петербург: СПбГУ, 1998. С. 124-125, рис.; Афанасьев Г.Е. О самоидентификации Хазарского каганата в IX в. (по данным системы обороны). *Краткие сообщения Института археологии*. Вып. 238. Москва: Языки славянской культуры, 2015. С. 102; Афанасьев Г.Е. О территории Хазарского каганата и хазарского «домена» в IX веке. *Дивногорский сборник. Труды музея-заповедника «Дивногорье»*. Вып. 6. Воронеж: ИПЦ «Научная книга», 2016. С. 59; Флёров В.С. О первых публикациях местонахождения Башанта. Неизвестная византийская миссия в Хазарию. *Хазарский альманах*. 2017. Т. 15. С. 283, илл. 1, 3.

¹² Очир-Горяева М.А. Первые результаты изучения поселения эпохи раннего средневековья на территории Республики Калмыкия. *Харьковский историко-археологический сборник*. Вып. 21. Харьков: Мачулин, 2017. С. 5.

¹³ НА ІА НАНУ. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1959-1961/6г. С. 24-31, чертеж № 5; Колода В.В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові. *Археологія*. 2000. № 4. С. 41, 50, 52.

¹⁴ Плетнёва С.А. *Саркел и шелковый путь*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1996. 174 с.

¹⁵ Квітковський В.І. *Будівельна справа салтівського лісостепового населення в басейні Сіверського Дінця кінець I тис. н.е.*: дис... канд. іст. наук. Київ, 2019. 250 с.

Також щодо ряду городищ лісостепової зони і середньої течії Сіверського Дінця, які розташовані в безпосередній близькості до умовного кордону природних зон степу і лісостепу, відмічається повна відсутність застосованого каміння чи обпаленої цегли. Така наближеність пояснюється географічною специфікою: природні умови лісостепу в регіоні, що розглядається, розповсюджуються південніше сучасного прийнятого умовного кордону між лісостеповою і степовою зонами вздовж водних артерій: Сіверського Дінця, Осколу та Дону і ін. Тож виразних меж ці зони не мають, адже степові ділянки уклинюються островами в лісову зону, а ліси окремими масивами заходять у зону степів. До того ж, за останні 1000–1200 рр. межа між лісостепом і степом дещо змінювалася. У першу чергу, окрім природно обумовлених кліматичних змін, це слід пов'язувати з господарською діяльністю антропогенного характеру, яка особливо інтенсивно відбувалася під час заселення цих земель у 17–19 ст.¹⁶ Ця обставина впливала, безумовно, і на складання ареалів культурно-історичних спільностей з відповідними способами господарювання тощо.

Аналізу цього, на перший погляд, нетипового явища для салтівсько-маяцького фортифікаційного будівництва – деревно-земляним оборонним спорудам без застосування каміння і обпаленої цегли – присвячено дану роботу авторів.

Салтівсько-маяцькі лісостепові укріплення, під час будівництва яких були застосовані переважно деревно-земляні матеріали, а каміння чи обпалена цегла ніяким чином на сьогодні не зафіксовані, представлені такими пам'ятками, як Ютанівське, Поміново, Павлівське, Карабут, Коропове Південне, а в середній течії Сіверського Дінця, де сконцентровані наближені територіально і за своїми характеристиками салтівсько-маяцькі пам'ятки, такими є всі фортифікаційні пункти: Царино (Маяцьке), Теплинське (Богородицьке), Святогірське, Кіровське, Новоселівське, Осіянська Гора, Сидорівське, Тетянівське і, напевно, Райгородське. Але стосовно останнього ми, на жаль, не маємо достатніх свідчень внаслідок його повного знищення на сьогодні¹⁷. Слід зазначити, що в цілому в середній течії Сіверського Дінця є доступні для розробок у ранньому середньовіччі поклади достатньо якісного каміння, але в оборонних спорудах воно не використовувалося, за думкою Е.Є. Кравченка, в силу будівельних традицій¹⁸. Звичайно, слід зважати на різну ступінь дослідженості перелічених городищ, а тому, з поповненням даних щодо них, наведений перелік може бути скорегований.

Стосовно Павлівського городища слід зазначити, що воно, на відміну від інших, не має захисних споруд, окрім ескарпів, і тому далеко не всі характерні риси цього кола пам'яток будуть йому притаманні.

¹⁶ Кириков С.В. Человек и природа Восточноевропейской лесостепи в X – нач. XIX вв. Москва: Наука, 1979. С. 26–40, 49–69, 91–111.

¹⁷ Кравченко Э.Е. Городища среднего течения Северского Донца. *Лазарский альманах*. Т. 3. Харьков, 2004. С. 242–276.

¹⁸ Кравченко Э.Е. Оборонительные сооружения археологического комплекса у с. Сидорово (среднее течение Северского Донца). *Поволжская археология*. 2018. № 2(24). С. 13.

До деревно-земляних також до цього часу відносили і Хотомлянське укріплення (з певними засторогами)¹⁹, що розташоване в сіверськодонецькому мікрорегіоні, але це городище має свої особливості в застосованих будівельних прийомах і плануванні, які в подальшому процесі аналізу матеріалів досліджень змусили переглянути таку точку зору і схилитися до іншої інтерпретації стосовно характеристик застосованого будівельного матеріалу. Так, у Хотомлянському городищі А.В. Кригановим було виявлено покриття поверхні валу зовнішньої лінії оборони зі сторони поля обпаленим глиняним прошарком потужністю до 25 см – своєрідним керамічним панциром з домішкою пісковикового щебня та деревного вугілля²⁰, але висновки автора досліджень не можна визнати переконливими: не виключено, що дослідник під час зачистки профілю валу в розрізі сучасної лісової дороги міг сприйняти за стяжку-панцир залишки зруйнованого бруствера, бо інакше сприйняти технологічне рішення (реалізацію і практичну дієвість такої закріплюючої стяжки) навряд чи є прийнятним. До того ж, авторам цієї статті такий прийом не відомий на інших пам'ятках. Вочевидь, залишки стовпової ями поверх валу, деревне вугілля, пісковиковий щебень і фракції обпаленої глини свідчать про складові надвальної конструкції. Таким чином, Хотомлянське городище не можна однозначно віднести до городищ, в який застосовано виключно деревно-земляні укріплення.

В городищі Коропове Південне оборонні споруди були лише візуально оглянуті, їх археологічні розкопки не проводилися, але на сучасній денній поверхні ніяких слідів каміння чи обпаленої цегли не зафіксовано²¹.

Зауважимо, що салтівсько-маяцькі деревно-земляні фортифікації не мають мікрорегіональної локалізації й присутні у всіх зонах салтівсько-маяцького лісостепу і прилеглої території середньої течії Сіверського Дінця як поодинокі «вкраплення» поміж маси мурованих укріплень. Вони розташовані на вузьких мисах корінних берегів річок і захищені валами та ровами тільки з боку поля. Винятком є лише сіверськодонецьке Хотомлянське городище, на якому має місце також вал зі сторони стрілки мису, який контролював дорогу, що вела в межі укріплення, але щодо його приналежності до кола пам'яток, що розглядається, є сумнівним, на чому автори наголошували вище.

Залишки фортифікаційних споруд цих деревно-земляних городищ відносимо виключно до салтівсько-маяцького часу і вони мають низку загальних рис. Перш за все, в цих городищах трапляється низка фортифікаційних і будівельних прийомів, які не є часовими чи етнокультурними показниками. Необхідно відзначити максимальне використання природних факторів, захисних властивостей місцевості: ескарпування схилів для надання їм більшої неприступності, улаштування з боку

¹⁹ Свистун Г.Є. *Фортифікація салтівських лісостепових городищ*: дис... канд. іст. наук. Київ, 2020. С. 126.

²⁰ НА ІА НАНУ. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1990/190. С. 8, 9, табл. XIV; Свистун Г.Є. Хотомлянське городище и его округа в салтово-маяцкое время. В.К. Міхеев. *Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: ТОВ РА «ІРІС», 2017. С. 99-101, 107, рис. 4.

²¹ НА ІА НАНУ. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 2017/81. С. 11-13.

поля захисних ліній за системою рів – вал. Останні були споруджені з застосуванням дерев'яних конструкцій для стримування насипу від розповзання. Характерною рисою цих городищ є створення глибоко ешелонованої системи оборони з декількох пов'язаних між собою ліній. Так, в Ютанівському городищі дві захисні лінії розташовувались на відстані 26 м одна від одної, а в городищі Карабут три лінії оборони проходили на відстані 46 і 52 м. Г.Є. Афанасьєв вважає, що в деяких городищах з деревно-земляними оборонними спорудами залишки зафіксованої в насипу дерев'яної конструкції являли собою вертикальну стіну бруствера з зовнішнього боку валу. На користь цього свідчить структура валів Ютанівського й Поминівського городищ.

В обох випадках зовнішня частина насипу різко відрізнялася від внутрішньої тим, що складалася винятково із материкового ґрунту. Таке чітке вертикальне членування насипу знаходить пояснення в тому випадку, якщо припустити, що сучасна поверхня валу відповідає місцю розташування в давнину дерев'яної стіни-бруствера, підпертого з внутрішнього боку насипом валу, верхня частина якого складалася через зрозумілі причини з материкового ґрунту. У процесі руйнації дерев'яної стіни материковий ґрунт із верхньої частини валу, звичайно, потрапляв на зовнішній бік, і в такий спосіб означилася чітка різниця стосовно складових насипу зовнішнього та внутрішнього боків залишків валу. Таке розуміння характеру валу, здавалося б, дає нам пояснення і відсутності берми між цими валами і ровами. Насправді ж будівництво валу на краю рову без берми не має сенсу, оскільки ґрунт насипу буде неодмінно сповзати до рову, а це зведе нанівець зусилля будівельників. Якщо ж припустити, що облицювання бруствера проходило там, де фіксується різниця в ґрунті насипу валу, то між ескарпом рову та брустверною стінкою все ж залишається берма завширшки 3-4 м з метою завбачення осипання землі до рову²².

Інша відмінність деревно-земляних городищ – це відсутність воріт. Окрім Хотомлянського городища в сіверськодонецькому мікрореґіоні (про сумнівність щодо його залучення до кола укріплених пунктів з виключно деревно-земляними конструкціями автори вже наголошували вище), на цих пам'ятках не простежуються залишки в'їздів: перемичок через рів і проїм у валах.

Будівництво захисних споруд тільки з боку поля свідчить про відносну безпеку схилів мису з урахуванням існуючих на той час прийомів захоплення фортець: довготривала пасивна блокада чи несподіваний напад. До того ж, самі по собі круті і стрімкі схили, посилені почасти ескарпуванням (поверх якого не виключено існування допоміжної дерев'яної перепони), являли собою значну перешкоду. Тому головне завдання захисників полягало в тому, щоб змусити ворога триматися подалі від лінії оборони – валу з боку поля. За наявності двох ліній і більше, розташованих одна від одної на прицільній дистанції стрільби з лука, відповідно розширювалася

²² Афанасьєв Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII-X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках*. Вып. 2. Москва: Наука, 1987. С. 104.

вигідна для захисників зона бою, за якої заволоніння супротивником тим чи іншим рубежем не давало йому змоги влаштувати надійний і безпечний плацдарм для захоплення наступної перешкоди.

Звертаючись до питання про витоки архітектурних традицій деревно-земляних салтівсько-маяцьких укріплень, необхідно відзначити, що це питання дуже погано розроблене в спеціальній літературі. Лише два дослідники деякою мірою порушували цю проблемну тему. С.О. Плетньова спочатку висловлювала думку, що мисові салтівсько-маяцькі городища лісостепової зони з'являються як результат впливу слов'ян, які передали своїм сусідам деякі фортифікаційні прийоми, а саме: використання зручних мисів на високих берегах річок і ескарпування схилів²³. Однак дещо пізніше дослідниця змінює свої погляди: видиму схожість салтівсько-маяцьких і слов'янських городищ вона стала пояснювати загальним скіфським впливом незалежно від того, розташовувалось те чи інше городище на скіфському поселенні чи ні. Г.Є. Афанасьєв відкидає точку зору С.О. Плетньової і, у свою чергу, убачає лише природну цілеспрямованість носіїв салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності максимально використати місцеві умови, чим досягалася найбільша економія трудових ресурсів, оскільки роль штучних земляних укріплень зводилася за таких умов до мінімуму: вони займали лише ту ділянку, де не було природних перешкод²⁴.

Воєнне мистецтво, складовою частиною якого є воєнно-інженерна справа, розвивається в залежності від рівня виробництва, економіки, характеру відповідного їм суспільного ладу. Воно також залежить від національних традицій, географічних умов та інших факторів. Звичайно, що й кількість додаткового продукту, що відчужується в суспільстві для будівництва фортифікаційних споруд, знаходиться в прямій залежності від того, для якого соціального інституту ведеться будівництво конкретної довготривалої оборонної споруди. Кількість праці, що була затрачена на створення захисних споруд того чи іншого городища, відображає частку відчуженого в суспільстві додаткового продукту і з'ясовує соціально-економічне становище пам'ятки. Це наочно показано Г.Є. Афанасьєвим у результаті його розрахунків затрат праці на спорудження різних типів городищ лісостепу. У результаті ми можемо спостерігати значну різницю цього показника відносно городищ з деревно-земляними укріпленнями і мурованих фортець²⁵.

Так чи інакше прості оборонні споруди належали спільностям, які, вочевидь, відповідно від свого соціально-економічного розвитку не були спроможними відчужувати значний додатковий продукт на створення високорозвиненої системи

²³ Плетнёва С.А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII-IX вв. *Советская археология*. 1962. № 1. С. 83-86.

²⁴ Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII-X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках*. Вып. 2. Москва: Наука, 1987. С. 105.

²⁵ Афанасьев Г.Е. *Донские аланы: социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука, 1993. С. 143.

захисних споруд. Відомо, що народна самооборона зводилася руками безпосередньо самих жителів поселень без залучення спеціалістів у галузі військово-інженерного мистецтва. Така практика знаходить численні аналогії в різні історичні періоди і має полікультурне поширення²⁶.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи результати дослідження деревно-земляних салтівсько-маяцьких лісостепових городищ, можна стверджувати, що вони внаслідок їх поодинокого і спорадичного розташування по території лісостепу (у прилеглий до нього зоні середньої течії Сіверського Дінця вони є, за сучасними даними, виключним видом) на фоні загальної картографії салтівсько-маяцьких лісостепових фортифікацій являють собою, скоріш за все, місця сховищ салтівсько-маяцького населення на перших (що більш можливо) чи останніх етапах перебування його в зоні колонізації. Також вона може свідчити про незначні ресурси окремих спільностей означеної території, які не могли дозволити собі відчуження значних працевитрат. Хоча не виключено, що такі укріплення могли вважатися задовільними як такі для того ж оскільського мікрорегіону в верхів'ях течії річки, де археологічно виявлений великий чорнометалургійний центр²⁷. Тут такі городища переважають.

Дервно-земляні укріплення також широко представлені і в комплексах салтівсько-маяцьких лісостепових оборонних споруд з кам'яними та цегляними конструктивами, та, як правило, вони представлені на допоміжних лініях багатоступінчатої оборони, які являли собою рубежі на підступах до цитаделі. Такі лінії оборони, як правило, були значно протяжнішими, охоплюючи цитадель повністю або частково залежно від топографічних умов місцевості. Тому, імовірно, їх намагалися створювати з найменшими затратами, використовуючи найдоступніші будівельні матеріали, якими були дерево та ґрунт, вивільнений у процесі риття ровів. Через це традиційно у випадках використання ґрунту для спорудження валу чи стіни утворювався і рів на полі або ескарп із боку природних перепадів висот (скатів мису в яри тощо). У сукупності ці елементи фортифікації, органічно доповнюючи один одного, утворювали максимальний загальний перепад висот і крутизну, тобто доволі ефективну перепону на шляху супротивника. Звичайно, що такі системи «вал-рів» доповнювалися надвальною конструкцією, якщо лінія мала активний захист живою силою. Також використовували допоміжні елементи у вигляді: вертикальних, вочевидь, загострених паль, закріплених на дні рову; паль під ухилом із боку контрескарпу рову; насипані під необхідним кутом гласиси, які збільшували перепад висот та ліквідували зони, не досяжні для обстрілу з боку оборонців.

²⁶ Руніч А.П. Укріплення раннього середньовіччя в Кисловодській котловині. *Археологія євразійських степів*. 1974. Вип. 1. С. 27–36; Афанасьєв Г.Е. Поселення VI–IX вв. району Кисловодська. *Советская археологія*. 1975. № 3. С. 53–62; Афанасьєв Г.Е. Населення лесостепной зони бассейна среднего Дона в VIII–X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках*. Вип. 2. Москва: Наука, 1987. С. 105.

²⁷ Винников А.З., Степовой А.В. *Древние металлурги Поосколья (Ютановский металлургический комплекс салтово-маяцкой культуры)*. Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2012. 229 с.

REFERENCES

- Afanasev, G.E. (1993). *Donskie alany sotsialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia basseina Srednego Dona* [Don Alans: Social Structures of the Alano-Asso-Burtas Population of the Middle Don Basin]. Moskva: Nauka. 184 s. [in Russian].
- Afanasev, G.E. (1987). Naselenie lesostepnoi zony basseina srednego Dona v VIII–X vekakh (alanskii variant saltovo-maiatskoi kultury) [The Population of the Forest–Steppe Zone of the Middle Don Basin in the 8th–10th Centuries (The Alanic Variant of the Saltovo–Mayaki Culture)]. *Arkheologicheskie otkrytiia na novostroikakh*, 2. Moskva: Nauka. 200 s. [in Russian].
- Afanasev, G.E. (2015). O samoidentifikatsii KHazarского kaganata v IX v. (po dannym sistemy oborony) [On the Self-Identification of the Khazar Khaganate in the 9th Century (According to Data from the Defense System)]. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 238. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury. S. 98–114. [in Russian].
- Afanasev, G.E. (2016). O territorii KHazarского kaganata i khazarского domena v IX veke [On the Territory of the Khazar Khaganate and the Khazar «Domain» in the 9th Century]. *Divnogorskii sbornik Trudy muzeia-zapovednika Divnogore*, 6. Voronezh: IPTS Nauchnaia kniga. S. 41–72. [in Russian].
- Afanasev, G.E. (1975). Poseleniia VI–IX vv. raiona Kislovodska [Settlements of the 6th – 9th Centuries in the Kislovodsk Region]. *Sovetskaia arkheologiia*, 3. S. 53–62. [in Russian].
- Vinnikov, A.Z., Stepovoi, A.V. (2012). *Drevnie metallurgi Pooskolia I Utanovskii metallurgicheskii kompleks saltovo-maiatskoi kultury* [Ancient Metallurgists of the Oskol Region (The Yutanovsky Metallurgical Complex of the Saltovo–Mayaki Culture)]. Voronezh: Izdatelsko-poligraficheskii tsentr Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. 229 s. [in Russian].
- Kvitkovskiy, V.I. (2019). *Budivelna sprava saltivskoho lisostepovoho naselennia v baseini Siverskoho Dintsia kintsia I tys. n.e.* [Building Practices of the Saltovo Forest–Steppe Population in the Seversky Donets Basin at the End of the 1st Millennium AD.]: dys... kand. ist. nauk. Kyiv. 250 s. [in Ukrainian].
- Kirikov, S.V. (1979). *CHelovek i priroda Vostochnoevropеiskoi lesostepi v X – nach. XIX vv.* [Man and Nature of the East European Forest–Steppe in the 10th – Early 19th Centuries]. Moskva: Nauka. 183 s. [in Russian].
- Koloda, V.V. (2021–2022). Gorodishcha v strukture poselenii lesostepnoi KHazarii [Hillforts in the Settlement Structure of Forest–Steppe Khazaria]. *KHazariskii almanakh*, 18. KHarkov. S. 141–170. [in Russian].
- Koloda, V.V. (2000). Zhytla rannoho serednovichchia u Verkhnomu Saltovi [Dwellings of the Early Middle Ages in Verkhniy Saltov]. *Arkheolohiia*, 4. S. 40–54. [in Ukrainian].
- Kravchenko, E.E. (2004). Gorodishcha srednego techeniia Severskogo Dontsa [Hillforts of the Middle Course of the Seversky Donets]. *KHazariskii almanakh*, 3. Kharkov. S. 242–276. [in Russian].
- Kravchenko, E.E. (2018). Oboronitelnye sooruzheniia arkheologicheskogo kompleksa u s Sidorovo (srednee techenie Severskogo Dontsa) [Defensive Structures of the Archaeological Complex near the Village of Sidorovo (Middle Course of the Seversky Donets)]. *Povolzhskaia arkheologiia*, 2 (24). S. 10–32. [in Russian].
- Kryganov, A.V. (2004). Dva unikalneishikh fortifikatsionnykh punkta Khazarii na ee severo-zapadnoi okraine [Two Unique Fortification Points of Khazaria on its Northwestern Outskirts]. *VIII skhidnoznavechi chitannia A. Krim'skogo .Tezi dopovidei mizhnarodnoi naukovoii konferentsi*. Kiev. S. 139–141. [in Russian].

- Larenok, P.A., Semenov, A.I. (1999). Sarkel, Sarkel, eshche Sarkel [Sarkel, Sarkel, More Sarkel]. *Donskaia arkheologiiia*, 3–4. S. 25–37. [in Russian].
- Mikheev, V.K. (1985). *Podone v sostave kHazarского kaganata* [The Don Region as Part of the Khazar Khaganate]. Kharkov: Vishcha shkola. 148 s. [in Russian].
- Ochir-Goriaeva, M.A. (2017). Pervye rezultaty izucheniia poseleniia epokhi rannego srednevekovia na territorii Respubliki Kalmykiiia [First Results of the Study of an Early Medieval Settlement in the Republic of Kalmykia]. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 21. KHarkov: Machulin. S. 4–21. [in Russian].
- Pletneva, S.A. (1962). O svyaziakh alano-bolgarskikh plemen Podonia so slavianami v VIII–IX vv. [On the Connections Between the Alano-Bulgar Tribes of the Don Region and the Slavs in the 8th – 9th Centuries]. *Sovetskaiia arkheologiiia*, 1. S. 83–86. [in Russian].
- Pletneva, S.A. (1999). *Ocherki khazarской arkheologii* [Essays on Khazar Archaeology]. Nauch. Red. i poslesl. V.Ya. Petrukhina. Moskva: Mosty kultury; Ierusalim: Gesharim. (Seriia “Sovremennye issledovaniia”). 373 s. [in Russian].
- Pletneva, S.A. (2000). *Ocherki khazarской arkheologii* [Essays on Khazar Archaeology]. Nauch. Red. i poslesl. V.Ya. Petrukhina. Moskva: Mosty kultury; Ierusalim: Gesharim. (Seriia “Sovremennye issledovaniia”). 364 s. [in Russian].
- Pletneva, S.A. (1996). *Sarkel i shelkovyi put* [Sarkel and the Silk Road]. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. 174 s. [in Russian].
- Runich, A.P. (1974). Ukrepleniia rannego srednevekovia v Kislovodskoi kotlovine [Fortifications of the Early Middle Ages in the Kislovodsk Basin]. *Arkheologiiia evraziiskikh stepei*, 1. S. 27–36. [in Russian].
- Svystun, H.Ye. (2017). KHotomlianskoe gorodishche i ego okruga v saltovo-maiatskoe vremia [Khotomlya Hillfort and its Vicinity in the Saltovo–Mayaki Period]. *V.K. Mikheiev. Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: TOV RA «IRIS». S. 98–108. [in Russian].
- Svystun, H.Ye. (2020). *Fortyfikatsiia saltivskykh lisostepovykh horodyshch* [Fortification of Saltovo Forest–Steppe Hillforts]: dys... kand. ist. nauk. Kyiv. 322 s. [in Ukrainian].
- Semenov, A.I. (1998). Tretii Sarkel? (K istorii izucheniia Pritsimlianskogo kompleksa pamiatnikov khazarского vremeni) [The Third Sarkel? (On the History of Studying the Tsimlyansk Complex of Khazar-Period Sites)]. *Poseleniia: sreda, kultura, sotsium. Materialy tematicheskoi nauchnoi konferentsii. Sankt–Peterburg, 6–9 oktiabria 1998 g.* Sankt–Peterburg: SPbGU. S. 122–125. [in Russian].
- Flerov, V.S. (2017). O pervykh publikatsiiaakh mestonakhozhdeniia Bashanta. Neizvestnaia vizantiiskaia missiia v Khazariiu [On the First Publications of the Bashanta Site. An Unknown Byzantine Mission to Khazaria]. *Khazariskii almanakh*, 15. S. 281–295. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/039-062>

УДК (UDC) 904.4 (477.53) “-10/19” : 902.2 : 061 (477.52/.53-751.6) “2024”

RESULTS OF RESEARCH ON THE SETTLEMENT STARYI KARIER NEAR KOTELVA IN 2024

Oleh Shaporda*
Viacheslav Olitskyi**

Abstract

The publication presents the results of excavations at the Staryi Karier settlement (Kotelva village council, Poltava district, Poltava region) by the expedition of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» in 2024. The work was carried out as part of a scholarship programme from the German Archaeological Institute. Research continued at excavation site 2. Cultural layers were discovered that belong to two historical and cultural horizons – the end of the Bronze Age and the early Iron Age. Also, as in previous archaeological seasons, finds from the Modern Era were collected on the territory of the settlement, which may be evidence of the existence of a stop here on the road that led to Bilsk through the Vorskla floodplain. An important aspect of the research is the analysis of the coexistence and interpenetration of two archaeological cultures of the final stage of the Bronze Age – Lebedivka and Bondarykha – and the reinterpretation of the presence of layers of the Ivanivka culture.

The purpose of this article is to highlight information about the excavations in 2024 at the Staryi Karier settlement and to analyse the antiquities discovered during the research.

The methodology consists of applying general scientific and special historical research methodologies, which, in general, ensured the achievement of the objectives set out in the publication.

The scientific novelty lies in the discovery and analysis of intercultural interactions among the forest-steppe population during the post-log cabin period and the early Iron Age.

Conclusions. The research conducted by the expedition of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» in 2024 at the Staryi Karier settlement has yielded important scientific results. The Bronze Age dwelling discovered during the previous field season has been further investigated, and its location already allows us to speak of the street layout of the settlement. A number of new objects from both the post-log cabin period and the early Iron Age were discovered. A collection of antiquities from the two periods mentioned above, which is quite presentable in terms of exhibition and informative in terms of science, was assembled, and interesting finds from a later period were discovered.

Keywords: Bilsk microregion, Complex of monuments in the territory and district of the Bilsk hillfort, Staryi Karier settlement, archaeological research, LIDAR research, Bronze Age, Scythian time

---

* chief custodian of the scientific funds of the Municipal Institution Historical and Cultural Reserve ‘Bilsk’ of the Poltava Regional Council, Kotelva, Poltava region, Ukraine. E-mail: oleg.shepard609@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3806-3431>

** Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Docent, Head of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: olitskyi@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ СТАРИЙ КАР'ЄР
БІЛЯ КОТЕЛЬВИ У 2024 РОЦІ****Олег Шапорда***
В'ячеслав Оліцький****Анотація**

У публікації представлено результати археологічних досліджень на поселенні Старий Кар'єр (Котелевська селищна рада, Полтавський район, Полтавська область) експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2024 р. Роботи проводилися в рамках стипендіальної програми від Німецького археологічного інституту (DAI). Дослідження продовжено на ділянці розкопу 2. Виявлено культурні нашарування, які відносяться до двох історико-культурних горизонтів – фіналу доби бронзи та раннього залізного віку. Також на території селища, як і в попередні археологічні сезони, зібрано знахідки Нового часу, що може бути доказом існування тут зупинки на шляху, який вів у сторону Більська через заплаву Ворскли. Важливою складовою досліджень є аналіз співіснування та взаємопроникнення двох археологічних культур фінального етапу доби бронзи – лебедівської і бондарихинської, та переосмислення наявності нашарувань іванівської культури.

Метою даної статті є висвітлення інформації про розкопки у 2024 р. на поселенні Старий Кар'єр та аналіз виявлених під час досліджень старожитностей.

Методологія полягає у застосуванні загальнонаукової та спеціально-історичної методології дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених у публікації завдань.

Наукова новизна полягає у виявленні та аналізі міжкультурних взаємодій населення лісостепу в період постзрубного часу та раннього залізного віку.

Висновки. Дослідженнями експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2024 р. на поселенні Старий Кар'єр вдалося досягти важливих для науки результатів. Дообстежено виявлене минулого польового сезону житло бронзової доби, розміщення якого вже дозволяє говорити про вуличне планування поселення. Відкрито ряд нових об'єктів як постзрубного часу, так і раннього залізного віку. Зібрано досить презентабельну в експозиційному та інформативну в науковому планах добірку старожитностей двох названих періодів та віднайдено цікаві знахідки більш пізнього часу.

Ключові слова: Більський мікрорегіон, Комплекс пам'яток території та округи Більського городища, поселення Старий Кар'єр, археологічні дослідження, LIDAR дослідження, епоха бронзи, скіфський час

Цитування: Шапорда, О. & Оліцький, В. (2025). Результати досліджень поселення Старий кар'єр біля Котельви у 2024 році. *Консенсус*, 3, 39–62. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/039-062>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/183>

* головний зберігач фондів Комунальної установи «Історико-культурний заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради, с-ще Котельва, Полтавська область, Україна. Е-mail: oleg.shepard1609@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3806-3431>

** кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: olitchkyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України перед співробітниками заповідника «Більськ» постала необхідність у проведенні науково-рятивних досліджень на пам'ятках культурної спадщини, розташованих в межах Більського мікрорегіону та його округи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поселення Старий Кар'єр виявлене у 2021 р. експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом А. О. Семененка¹. Тоді було здійснено поверхневий огляд території селища, знято план місцевості, проведено шурфування. У результаті вдалося зібрати незначну кількість археологічного матеріалу скіфського часу.

На початку 2022 р. поселення оглядалося спеціалістами ЦОДПА Департаменту культури і туризму Полтавської облдержадміністрації. Тоді фахівцями не було виявлено археологічного матеріалу, через що надано погодження на розробку землевпорядної документації, яка передбачає у подальшому функціонування на території поселення кар'єру з видобутку піску.

Цього ж року експедицією заповідника «Більськ» продовжено вивчення пам'ятки та проведено археологічні дослідження на поселенні². Отримана інформація дозволила зробити вагомий науковий відкриття.

Масштабними дослідженнями експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» на поселенні Старий Кар'єр у 2023 р. вдалося досягти досить вагомих результатів³. Зокрема, аналіз кераміки постзрубного часу наштовхнув на думку про існування значних лебедівсько-бондарихинських зв'язків або наявність у носіїв цих культур якоїсь спільної етнокультурної компоненти, яка мала місце у процесі їх генези. Скіфські ж старожитності з території даного селища чітко вказують, що його існування припадає на період найбільшого розквіту Більського городища, навіть попри те, що у керамічному комплексі проявляються дещо застарілі елементи для цього періоду.

Виклад основного матеріалу. Поселення розташоване на невеликому мисоподібному підтрикутному за формою виступі першої надзапlavної (борової) тераси лівого берега р. Ворскла (рис. 1). Територія селища засаджена листяним та сосновим лісами, повністю задернована, значна частина вкрита чагарниками. Центральна ділянка поселення зруйнована кар'єром (рис. 2). Площа пам'ятки за останніми даними сягає 6,5 га⁴. Західна межа поселення співпадає з лінією схилу

¹ Семененко А.О. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського району Полтавської області) у 2021 році. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. е. Спр. 2022/б.н. С. 5–9.

² Семененко А.О., Шапорда О.М. Звіт про роботи експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2022 році. Т.1. Дослідження поселення Старий кар'єр. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. е. Спр. 2023/б.н.

³ Семененко А.О., Шапорда О.М. Науковий звіт про роботи на території поселення Котельва II та його округи в межах Котелевської селищної ради Полтавського району Полтавської області. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. е. Спр. 2024/б.н.

⁴ Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. *Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2023. С. 42–102.

тераси, решта сторін природніх рубежів не мають. Максимальні розміри поселення – 525 м по лінії північ–південь, 275 м по лінії схід–захід. Потужність культурного шару на різних ділянках в середньому сягає 0,4–0,5 м. Абсолютні висоти території поселення над рівнем моря складають 128 м у східній частині пам'ятки та 115 м у західній (рис. 5).

Під час робіт 2024 р. було розширено розкоп 2 у південному та східному напрямках (рис. 3-4). Досліджено 165 м² площі, виявлено 10 об'єктів (2 – доби пізньої бронзи, 7 – раннього залізного віку (рис. 6)) та завершено вивчення чотирьох об'єктів, які зафіксовано минулого польового сезону – житла (об'єкт № 36) та ями (об'єкт № 36b) постзрубного часу та господарських ям скіфського періоду (об'єкти № 44–45).

Максимальні розміри розкопу – 36 × 10 м (рис. 6). Загальна стратиграфія досліджуваної ділянки наступна: 0 – 0,1 м – задернований шар, 0,1 – 0,3 – сіро-піщаний нанесений пласт, включає незначну кількість археологічного матеріалу; 0,3 – 0,5 м – сірий пісок культурного шару, містить знахідки доби пізньої бронзи та скіфського часу; 0,5 – 0,6 м – похований нерушений ґрунт (сірий пісок), археологічні предмети практично відсутні; 0,6 м – жовтий материковий пісок.

Культурні відкладення в розкопі мають два хронологічні прошарки. Знахідки концентрувалися здебільшого в центральній частині ділянки досліджень, а саме – у та над житлом (об'єкт № 36). За кількісними показниками, на відміну від робіт попередніх польових сезонів, переважають артефакти скіфського часу (складають близько 2/3 від загальної кількості колекції (рис. 12: 1)). Дана збірка – типовий набір знахідок кінця VI – початку V ст. до н. е. (рис. 9–11). Майже третину від загальної кількості артефактів становить комплекс пам'яток фіналу бронзової доби, що включає в себе, здебільшого, фрагменти ліпленого посуду лебедівської та бондарихинської культур (рис. 7–8). Окрім цього, виявлено кілька знахідок Нового часу.

Розглянемо виявлені артефакти детальніше. Поточного польового сезону добірка предметів доби бронзи виявилася доволі незначною для розлогого її аналізу. Всього виявлено 81 предмет, що становить 29,8 % від загальної кількості колекції (рис. 12: 1). Артефакти представлені здебільшого уламками ліпленого посуду. Також виявлено значну кількість глиняних хлібців.

Знахідки відносяться до лебедівсько-бондарихинського культурно-хронологічного горизонту та представлені, переважно, фрагментами вінець, стінок та донець ліпленого посуду. Увесь посуд даної культурно-хронологічної групи було виготовлено з глини з домішкою дрібнозернистого та великозернистого кварцового піску та шамоту, інколи в поєднанні з жорствою.

Виділяються посудини тюльпановидної форми та горщики з округлим тулубом, що розширюються біля плечиків і поступово звужуються до дна. Діаметр плечиків трохи більше діаметра вінець. Край вінець часто буває округло потовщеним, трохи загостреним, або горизонтально зрізаним. Деякі горщики мають відігнуті назовні вінця, низьку шийку, що повільно переходить в опуклобокий тулуб.

Рис. 1. Старий Кар'єр, поселення. План розміщення пам'ятки.

Рис. 2. Старий Кар'єр, поселення. План. Основа – Google Earth.

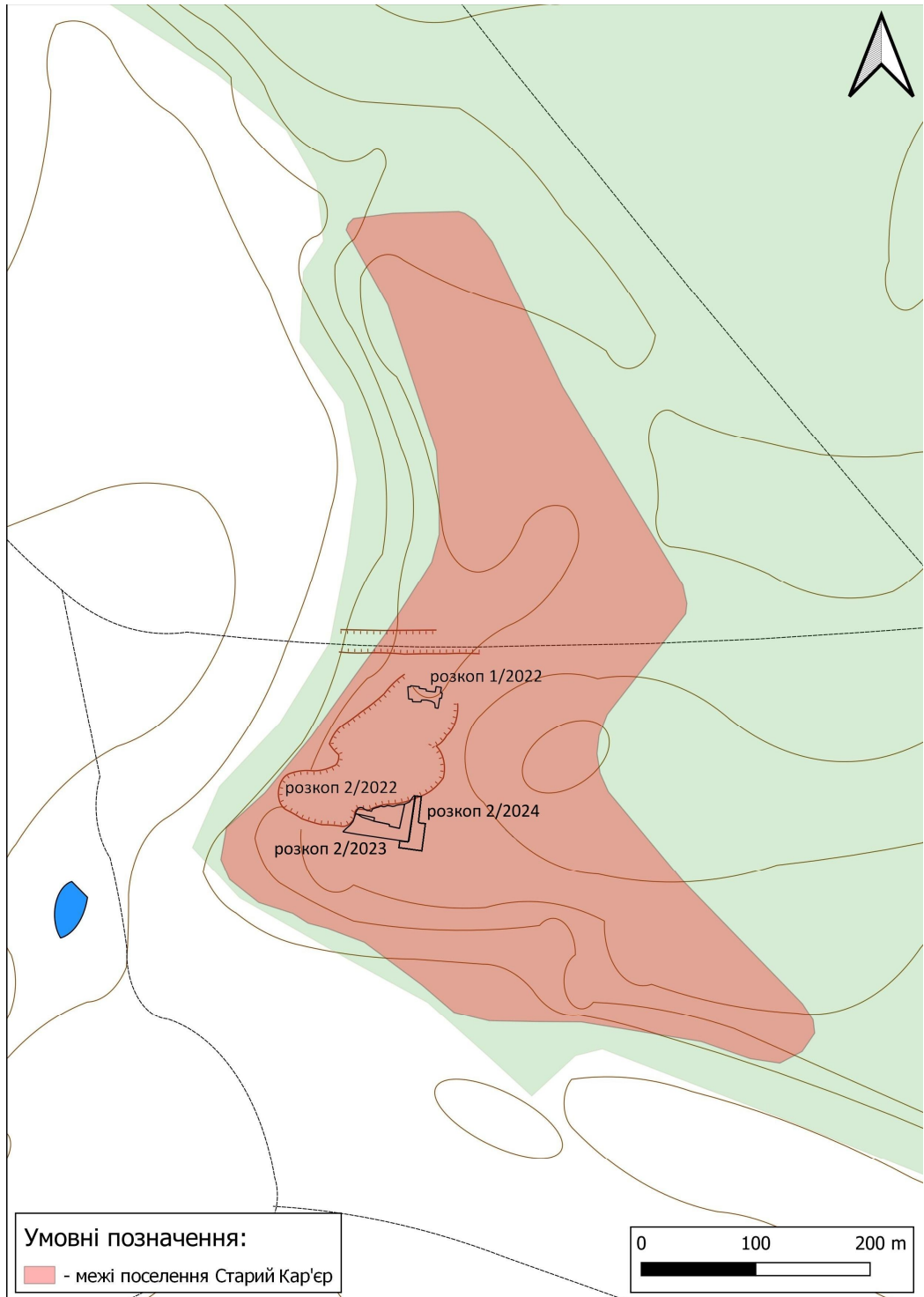

Рис. 3. Старий Кар'єр, поселення. План пам'ятки.

Рис. 4. Старий Кар'єр, поселення. Розкоп 2/2024. З північного заходу. *Фото О. В. Короти.*

Орнаментация керамики різноманітна. Знахідки прикрашені перлинами, наколами кінцем палички, врізними лініями, наколами кінцем палички у поєднанні із врізними лініями (рис. 7: 1), косими насічками та валиками з косим крупнозубчастим штампом. Кілька фрагментів були оздоблені по шийці горизонтальною лінією круглих наколів, зерновидними вдавненнями та прокресленими жолобками.

У контексті з лебедівською керамікою зафіксовано уламок горщика, прикрашеного відбитками зубчастого штапу в поєднанні з неширокими жолобками. Його зовнішня поверхня мала чорний колір. У глиняному тісті помічена значна домішка крупнозернистого піску.

Зубчастим штампом, який утворює геометричний орнамент-решітку, прикрашено фрагмент вінець горщика з майже чорною, слабообпаленою поверхнею (рис. 7: 5), в тісті якого також простежується значна домішка крупнозернистого піску.

X-подібний орнамент зустрічається на двох знахідках. Причому, в одному випадку він утворений зерновидними вдавненнями на невеликому валику, в іншому – прокреслений по шийці та окантований двома паралельними жолобками зверху та знизу.

Цікавим видається фрагмент вінець горщика, орнаментований по шийці трьома паралельними вузькими жолобками, під якими, на плечиках та тулубі, нанесено візерунок – жолобчастий орнамент у поєднанні з зерновидними вдавненнями (рис. 7: 4).

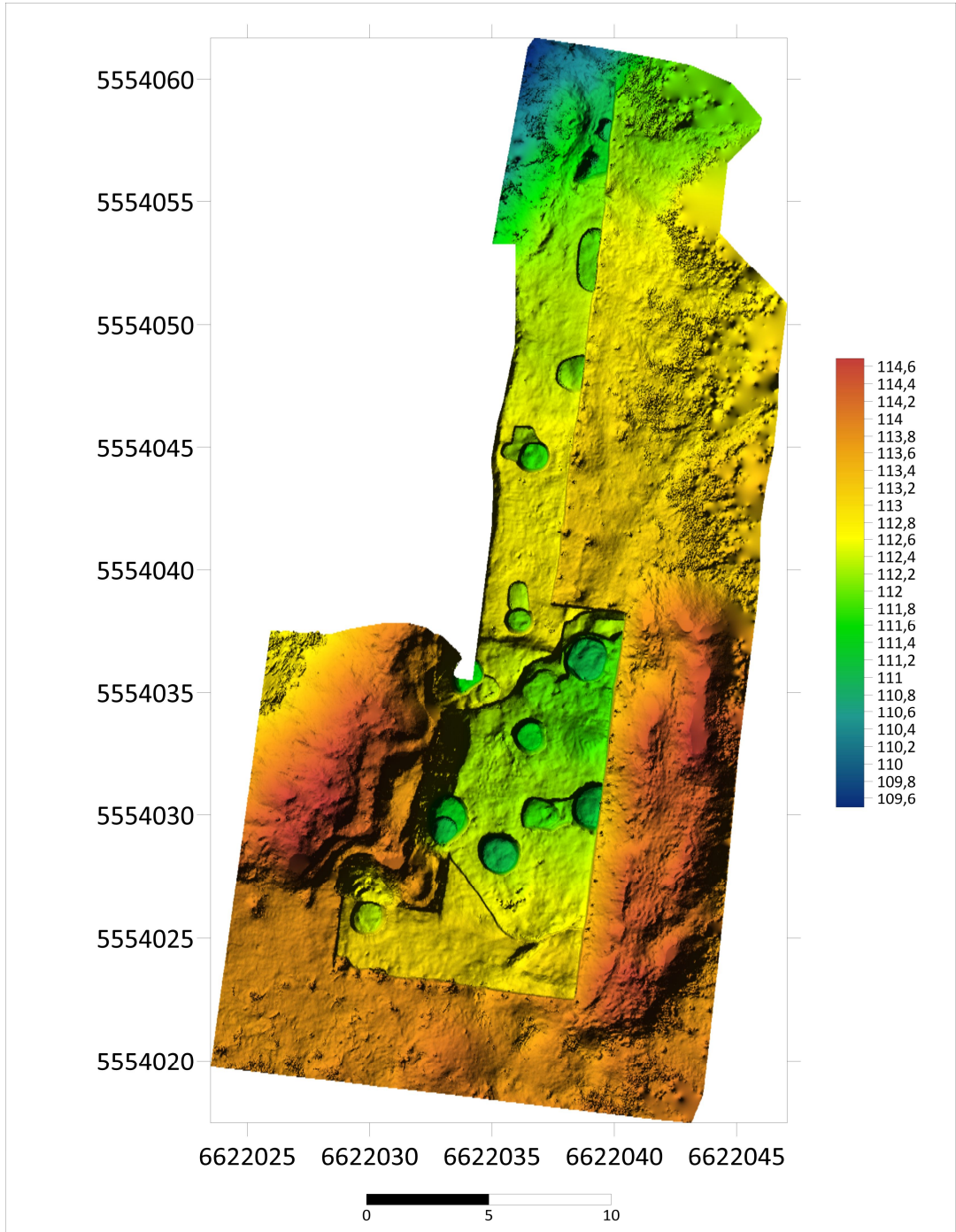

Рис. 5. Старий Кар'єр, поселення. Розкоп 2/2024. Геопросторова модель ділянки досліджень.
 Автор – О.В. Коротя.

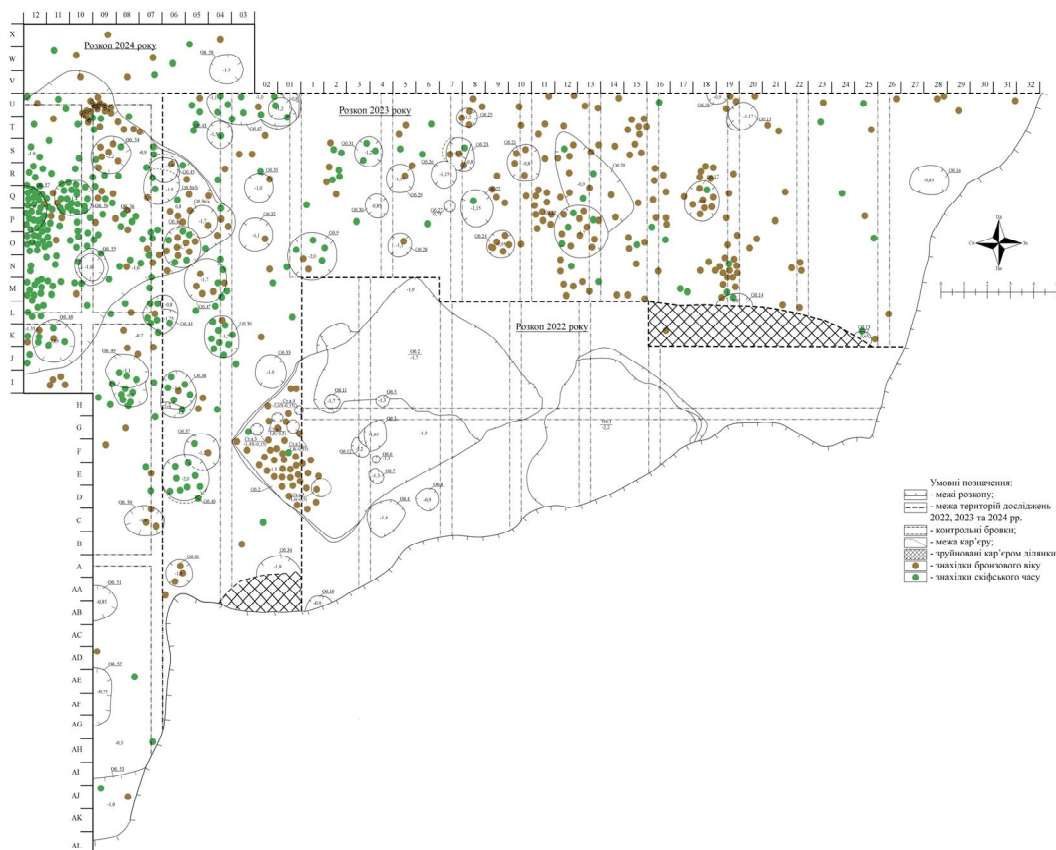
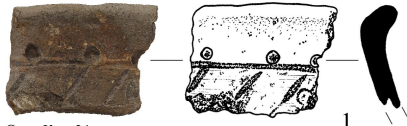
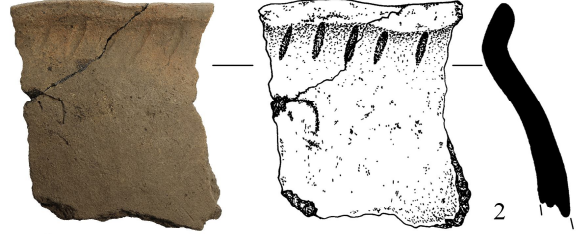

Рис. 6. Старий Кар'єр, поселення. Розкоп 2/2024. План розкопу.

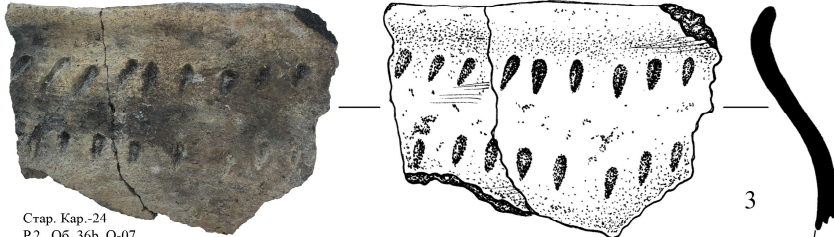
Яскравий вигляд має уламок вінець горщика тюльпановидної форми, прикрашений різноманітним орнаментом, у якому присутні чотири елементи декору – круглі наколи, наліпні валики, тички, дрібнозубчастий штамп у сполученні з неширокими жолобками (рис. 7: 6). Як правило, у них орнаментом покривався увесь тулуб, а інколи і край вінець. При цьому наліпні валики трикутної у перетині форми з обох боків були оперезані подвійними відбитками дрібнозубчастого штампу або жолобків. Їх поверхня теж карбована скісними відбитками штампу. Нарешті, до низу від валиків, перпендикулярно до денця, відходила бахрома з частих жолобків, нанесених кінцем округлої трісочки – т. зв. псевдоканелюрів. На решті знайдок орнамент або відсутній взагалі, або не має чітко окреслених рис для його прочитання.

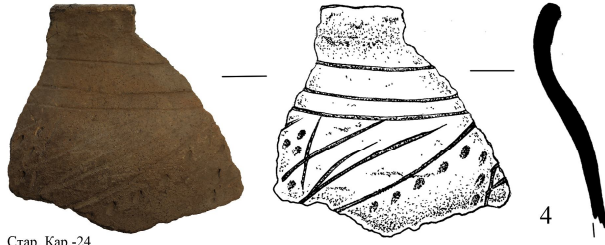
Стар. Кар.-24
P.2., O6. 44, L-07,
0,8 м, №1350

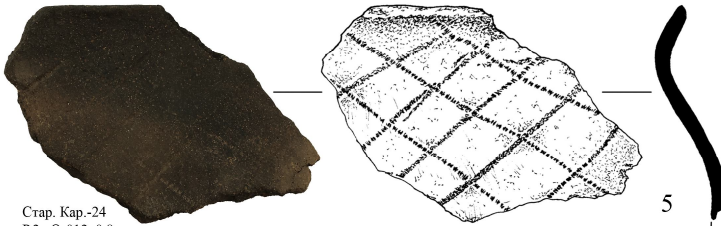
Стар. Кар.-24
P.2., S-09, 0,6 м,
№1227

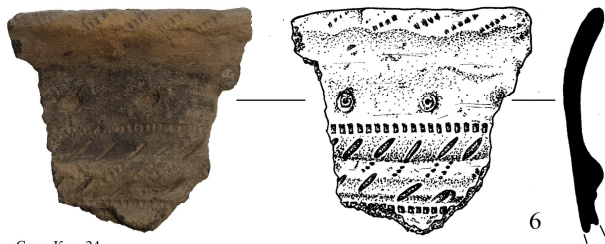
Стар. Кар.-24
P.2., O6. 36b, Q-07,
1,3 м, №1416

Стар. Кар.-24
P.2., F-09, 0,4 м,
№1186

Стар. Кар.-24
P.2., O-012, 0,8 м,
№1332

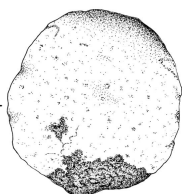
Стар. Кар.-24
P.2., T-08, 0,4 м,
№1206

0 1 2 3 4 5 см

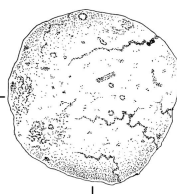
Рис. 7. Старий Кар'єр, поселення. Розкоп 2/2024. Фрагменти ліпленого посуду доби фінальної бронзи. Фото та рисунки А.О. Чуділовської.

Стар. Кар.-24
P.2., О6. 36,
U-T-09-010, 1,0 м,
№1432

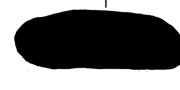
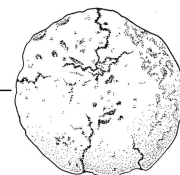
Стар. Кар.-24
P.2., О6. 36,
U-T-09-010, 1,0 м,
№1435

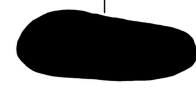
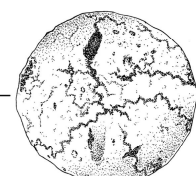
Стар. Кар.-24
P.2., О6. 36,
U-T-09-010, 1,0 м,
№1436

Стар. Кар.-24
P.2., О6. 36,
U-T-09-010, 1,0 м,
№1437

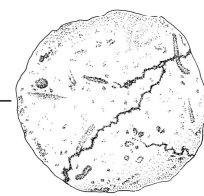
Стар. Кар.-24
P.2., О6. 36,
U-T-09-010, 1,0 м,
№1438

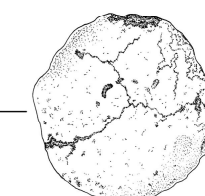
Стар. Кар.-24
P.2., О6. 36,
U-T-09-010, 1,0 м,
№1439

Стар. Кар.-24
P.2., О6. 36,
U-T-09-010, 1,0 м,
№1430

Стар. Кар.-24
P.2., О6. 36,
U-T-09-010, 1,0 м,
№1429

0 1 2 3 4 5cm

Рис. 8. Старий Кар'єр, поселення. Розкоп 2/2024. Глиняні «хлібці».
Фото та рисунки А.О. Чуділовської.

Кераміка бондарихинської культури репрезентована фрагментами кухонного ліпленого посуду. Знайдені вони в перемішку з лебедівськими матеріалами. Майже всі орнаментовані фрагменти мають практично ідентичний візерунок. Це – тички, розташовані в 1–2 горизонтальні лінії по шийці і плечиках (рис. 7: 2–3). Лише в одному випадку було зафіксовано фрагмент горщика, прикрашеного наліпним валиком у поєднанні з тичками, нанесеними на нього.

У нашаруваннях культурного шару бронзового віку також виявлено фрагмент одnobічної зернотерки із залізного пісковика, частину кам'яного терочного каменю із слоїстої породи та уламок глиняного дископодібного пряслиця, орнаментованого зерновидними вдавленнями.

Особливий інтерес викликає скупчення глиняних хлібців біля південно-західної стінки житла. Більшість із них мали дископодібну форму, і тільки один – яйцеподібну (рис. 8). Тісто мало приміси великозернистого кварцового піску, інколи у поєднанні з жорствою. Достеменно призначення таких виробів допоки не встановлено. За даними С. С. Березанської подібні «вальки» на пам'ятках пізнього бронзового віку Правобережжя Дніпра використовувалися для викладання долівки, облицювання стін, а також для зведення із них кострищ і купольних печей⁵. В історіографії раннього залізного віку хлібцям відводиться ритуальне значення в культурах землеробсько-скотарських племен⁶. На нашу думку, дані хлібці, ймовірно, є заготовками тіста, з якого в подальшому формувалися посудини. Одним із аргументів на користь інтерпретації цих грудок глини як формувальної маси, що використовувалися на ранніх стадіях гончарного виробництва, є присутність великозернистого кварцового піску та жорстви в їхньому складі, що також простежується у фрагментах кераміки бронзового віку. Крім того, усі знахідки мають помітні сліди пальців на поверхнях, що може свідчити про їх замішування перед формуванням з них посудин.

Такого ж погляду щодо інтерпретації грудок глини можна простежити і в західній історіографії. Наприклад, при вивченні глиняних решток із досліджень поселення епохи енеоліту Радовану-Ла Мускалу (Румунія). За словами науковців, одним із перших кроків у формуванні посудини є підготовка грудок глини, з яких потім вона формується. Серед археологічного матеріалу з Радовану знайдено п'ять предметів такого типу. Всі вони були виявлені у житлах⁷. Подальший аналіз та вивчення історіографічних джерел дасть більш точну інформацію щодо походження і призначення даних артефактів.

⁵ Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. С. 106

⁶ Колода В.В. Коллекция культовых предметов скифского времени (из фондов Харьковского педуниверситета). *Проблемы археологии Восточной Европы*. Харьков: Курсор, 2008. С. 91–99; Супруненко О.Б. Культові і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади». *Археологічні дослідження Більського городища – 2014*. Київ–Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. С. 71–73

⁷ Stefan C.-E. Some aspects concerning pottery making at Radoveni-La Muscalu, Romania (first half of the 5th Millennium BC). *Tracing Pottery-Making Recipes in the Prehistoric Balkans 6th – 4th Millennia BC*. Archaeopress Archaeology, 2019. P. 147–149.

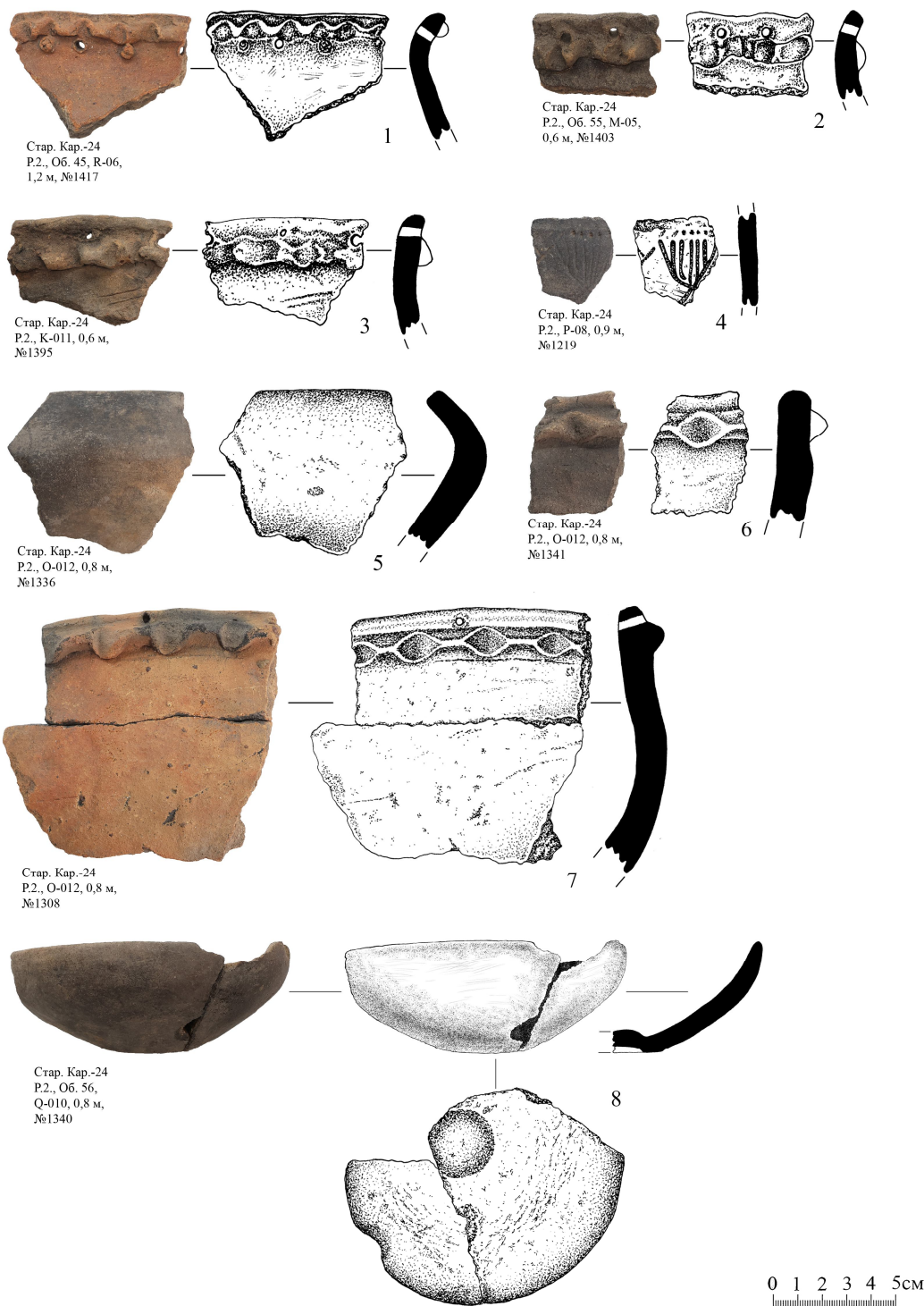

Рис. 9. Старий Кар'єр, поселення. Розкоп 2/2024. Фрагменти ліпленого посуду скіфського часу.
Фото та рисунки А. О. Чуділовської.

Виявлена поточного польового сезону збірка має повне співпадіння з колекцією, виявленою тут у минулому році. Датується вона серединою 11–10 ст. до н.е. У ці ж хронологічні рамки можемо віднести і залишки житла.

У планіграфічному відношенні артефакти раннього залізного віку розповсюджені нерівномірно: у культурному шарі вони починають фіксуватися в центральній частині (рис. 6). У межах цих квадратів також виявлені об'єкти (господарські ями), що за матеріалом із заповнення можуть бути віднесені до скіфського часу. Слід зазначити, що в цих об'єктах також фіксуються й артефакти фінального періоду бронзового віку, що є цілком нормальним явищем, оскільки вони потрапляли з більш давніх культурних нашарувань. Втім, не слід виключати і можливості потрапляння в об'єкти бронзового віку поодиноких знахідок скіфського часу, що може пояснюватися діяльністю гризунів, а також особливостями м'якого піщаного ґрунту.

Переважає більшість знахідок (67,02%), що відноситься до скіфського часу, представлена фрагментами ліпленого посуду, який фіксувався як у культурному шарі поселення, так і в заглиблених у материк об'єктах. На другому місці – кружальна кераміка (16,49%), на третьому – вироби із заліза (7,98%) (рис. 12: 2).

Всього в межах розкопу 2 виявлено 117 фрагментів ліпленого посуду скіфського часу. До колекції відбиралися інформативні частини горщиків (вінця, денця, орнаментовані стінки), верхні частини мисок, стінки корчаг та уламки казаноподібних посудин, фрагменти вінець, стінок та ручок черпаків (рис. 9).

Найбільш представленою категорією ліпленого посуду являються горщики, що є типовим для даного хронологічного періоду. До колекції знахідок взято 79 фрагментів верхніх частин горщиків, що дають уявлення про особливості декорування та, у деяких випадках, про загальну морфологію виробу.

За морфологічними ознаками можна сказати, що в керамічному комплексі переважали слабопрофільовані горщики (тип 1 за К.Ю. Пеляшенко)⁸. Також можна виокремити горщики типу 2, що мають середньопрофільованій тулуб⁹. Три фрагменти слід віднести до сильнопрофільованих горщиків типу 3¹⁰.

Значна частина вінець горщиків дуже фрагментарна, а їх збережений профіль не дозволяє віднести до того чи іншого типу. Втім, навіть з такої невеликої вибірки можна зробити висновок, що в цей час на поселенні була розповсюджена традиція виготовлення саме кухонного слабопрофільованого посуду.

Кілька фрагментів вінець можна віднести до банок – це невеликі за розміром уламки, що не мають чітко вираженої шийки.

Показовою є традиція декорування кухонного посуду. Можна стверджувати, що в даний період ще досить розповсюдженою була традиція оздоблення горщиків

⁸ Пеляшенко К.Ю. Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу. Харків: Майдан, 2020. С. 25–26.

⁹ Там само, с. 27.

¹⁰ Там само, с. 28

наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавленнями у поєднанні з проколами (рис. 9: 1–3), що є характерним для архаїчного часу. У той же час, досить велика кількість горщиків вже немає пружка та прикрашалася пальцевими вдавленнями з проколами, лише проколами або пальцевими вдавленнями по краю, або взагалі не мала орнаменту. Отже, кількість фрагментів горщиків та банок без наліпного пружка є значно більшою, аніж посуду, прикрашеного пружком.

Привертає увагу також досить велика кількість казаноподібних посудин (рис. 9: 6–7). Це досить значні за розміром відкриті миски, що, окрім своїх розмірів, відрізняються від інших форм подібних виробів товстими стінками та майже завжди прикрашені наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавленнями та проколами. Це той самий орнамент, характерний для архаїчних горщиків і не зустрічається на класичному столовому посуді. Ця форма характерна для комплексів пам'яток басейну Ворскли другої половини 7 – середини 6 ст. до н. е. Втім, у невеликій кількості казаноподібні посудини відомі в нашаруваннях кінця 6 – початку 5 ст. до н. е.¹¹.

Фрагменти ліплених мисок представлені 17 фрагментами (рис. 9: 5). Їх можна віднести до двох типів: тип 3 – з округлим корпусом та плавно загнутими краями; тип 6 – з підтрикутним потовщеним краєм, загнутим усередину під прямим кутом у вигляді закраїни¹². Усі фрагменти мисок мають слаболисковану поверхню, на них відсутня орнаментация.

Шістьма уламками представлені лисковані черпаки. Один уламок являє собою великий шмат вінець з частиною ручки, що дозволяє віднести його до так званих кухлеподібних черпаків типу 3¹³. До цього ж типу належить значний за розміром фрагмент вінець. На одному із фрагментів присутній різний геометричний орнамент (рис. 9: 4). До корчаг можна віднести два уламки вінець.

Значною кількістю представлені фрагменти денець, більшість із яких, ймовірно, слід пов'язувати з горщиками різних розмірів. З характерних морфологічних особливостей можна зазначити наявність на значній кількості з них виступу або так званої закраїни. І лише деякі екземпляри мають плавний перехід від дна до стінок, що є характерною особливістю архаїчної традиції формування посуду.

Серед ліпленої кераміки також виділяється невелика група мініатюрного посуду. Всього було виявлено три фрагменти таких виробів, один з них – археологічно цілий. Це – мініатюрна миска з омфалом по центру денця (рис. 9: 8).

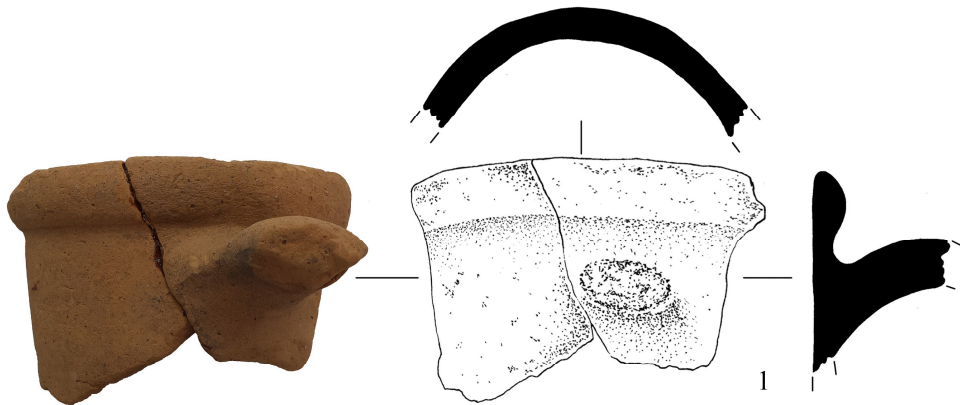
Окрім посуду, в розкопі виявлені й інші глиняні вироби місцевого виробництва. Це – два цілих та два фрагменти глиняних пряслиць біконічної (рис. 11: 1), зрізанобіконічної (з однією зрізаною основою) та кулястої зі зрізаним сегментом (рис. 11: 2) форм¹⁴.

¹¹ Там само, с. 35–36.

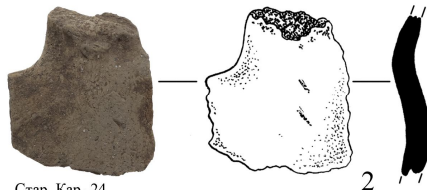
¹² Там само, с. 38, 40

¹³ Там само, с. 52.

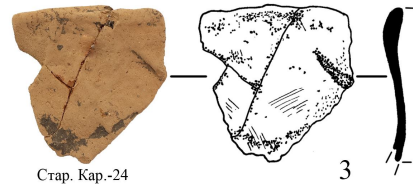
¹⁴ Радзівєвська В.Є. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії. *Археологія*. 1979. № 32. С. 20.

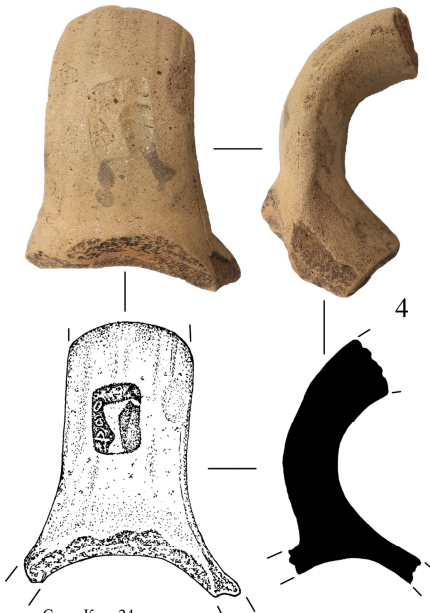
Стар. Кар.-24
P.2., 012, 0,8 м,
№1348

Стар. Кар.-24
P.2., E-07, 0,4 м,
№1408

Стар. Кар.-24
P.2., Об. 56, P-011,
1,2 м, №1393

Стар. Кар.-24
P.2., O-07, 0,3 м,
№1409

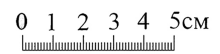

Рис. 10. Старий Кар'єр, поселення. Розкоп 2/2024. Фрагменти кружального посуду скіфського часу.
Фото та рисунки А.О. Чуділовської.

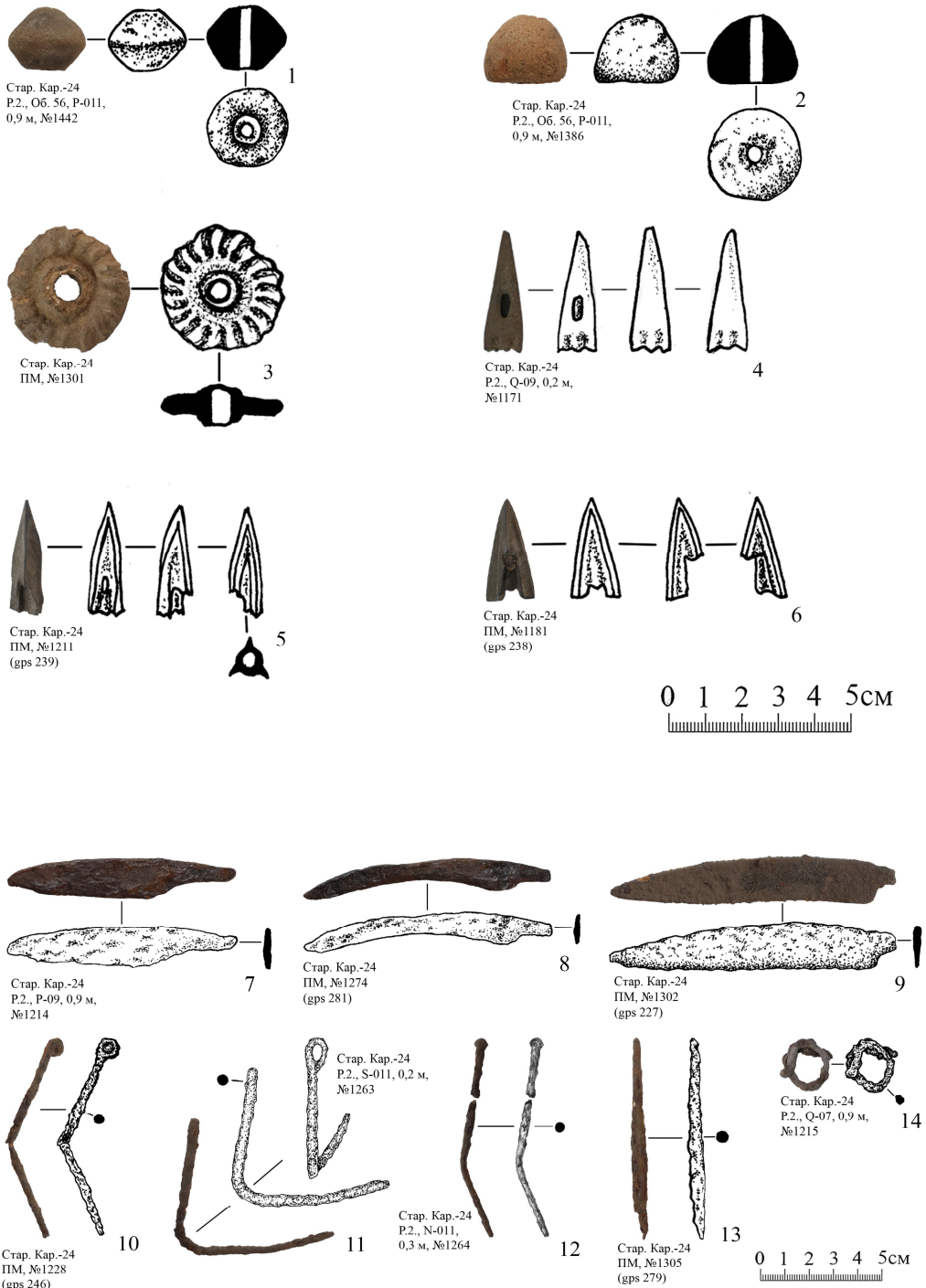

Рис. 11. Старий Кар'єр, поселення. Розкоп 2/2024. Предмети особливої культурно-експозиційної цінності скіфського часу (фото та рисунки А.О. Чуділовської): 1-3 – пряслиця, 4-6 – вістря стріл, 7-9 – ножі, 10-12 – шпильки, 13 – шило, 14 – серезка; Матеріал: 1-2 – глина, 3 – олово, 4-6 – бронза, 7-14 – залізо.

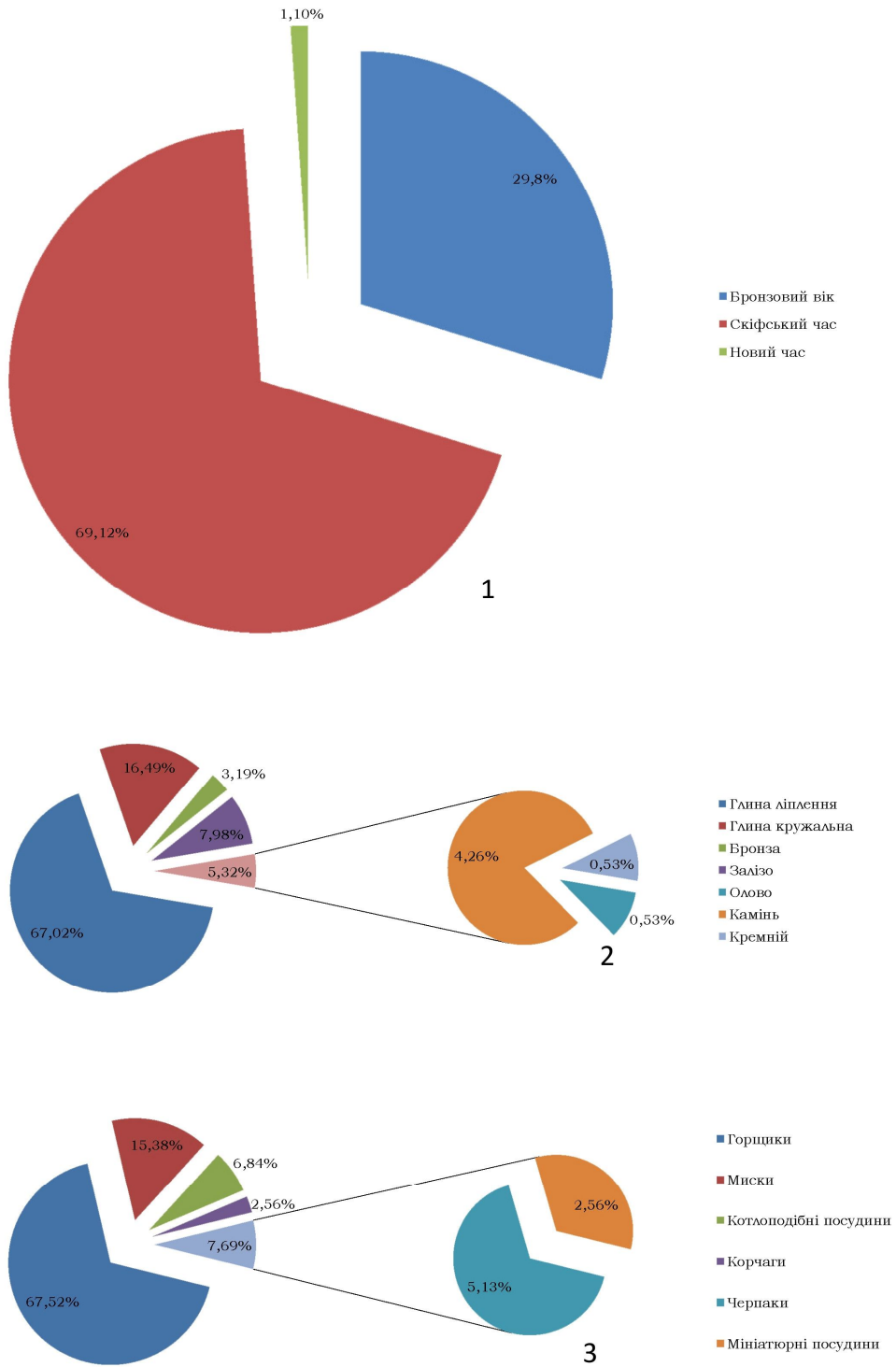

Рис. 12. Старий Кар'єр, поселення. Розкоп 2/2024. Статистичні діаграми виявлених знахідок: 1 – за періодизацією, 2 – за матеріалом (скіфський час), 3 – за типом кераміки (скіфський час).

Також серед глиняних виробів із шару скіфського часу слід зазначити уламок великої глиняної жаровні. Вони також зустрічаються майже на всіх пам'ятках класичного періоду Дніпро-Донецького Лісостепу.

Імпортний посуд представлений великою кількістю фрагментів античних тарних амфор. Оскільки навіть уламки стінок можуть нести інформацію про центри виготовлення тари, до колекції взято всі виявлені фрагменти, яких нараховується 31 (рис. 10). Матеріал представлений переважно уламками стінок. Також було виявлено кілька фрагментів ручок та вінець (рис. 10: 1, 3). Особливою знахідкою є уламок ручки світлоглиняної амфори з клеймом (рис. 10: 4). Наразі центр виробництва даної посудини встановлюється.

Усі фрагменти мають добре відмучену глину з дрібними включеннями піску та блискіток, колір випалу: жовтий, рожевий та червоно-коричневий.

Серед кружального античного матеріалу також слід відмітити уламок вінець сіроглиняного глека з частиною ручки (рис. 10: 2).

До колекції з досліджень включено невелику добірку предметів із бронзи. Виявлено три вістря стріли. Одне – тригранне (рис. 11: 4), два – трилопатеві (рис. 11: 5–6). Подібні наконечники типові для середньоскіфського періоду за класифікацією А.І. Мелюкової¹⁵.

Також до колекції включено шматок стінки казана та дві невеликі пластини, одна з яких суцільна, а інша має отвір. Серед знахідок із металу виділяється і свинцеве дископодібне пряслице (рис. 11: 3).

Вироби із заліза представлені цілими екземплярами та фрагментами ножів (рис. 11: 7–9), шпильками (рис. 11: 10–12), дві з яких мають закінчення у вигляді вушка, одна – ромбоподібне завершення, шилами (рис. 11: 13) та сережкою (рис. 11: 14).

Загалом, основні риси матеріалів скіфського часу, знайдених на поселенні Старий Кар'єр у 2024 р., повністю відповідають хронологічній позиції, встановленій дослідженнями попереднього року. Під час робіт 2022 та 2023 рр. в межах розкопу 1 та 2 була отримана колекція артефактів, що укладається в рамки кінця 6 – початку 5 ст. до н.е.¹⁶

У 2024 р. також було виявлено декілька артефактів Нового часу. Предмети можуть свідчити про існування тут у 17–19 ст. зупинки на шляху перед переправою через річку Ворсклу¹⁷.

¹⁵ Мелюкова А.І. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников. Д 1–4. Москва, 1964. Табл. 7–8.

¹⁶ Шапорда О.М., Задніков С.А., Буйнов Ю.В., Семененко А.О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. *Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2023. С. 42–102; Шапорда О.М., Буйнов Ю.В., Пеляшенко К.Ю. Археологічні дослідження поселень фіналу бронзи – раннього заліза на лівому березі середньої течії Ворскли у 2023 році. *Консенсус*. 2024. № 2. С. 7–49; Шапорда О.М., Семененко А.О. Нові дослідження на поселенні Старий Кар'єр. *Археологічні дослідження Більського городища – 2023*. Харків-Котельва: Майдан. 2024. С. 184–234.

¹⁷ Коротя О., Осадчий Є. Локалізація Більського перевозу за даними археологічних досліджень і дистанційного зондування. *Консенсус*. 2024. № 4. С. 36–53.

Таблиця 1. Видовий склад остеологічної колекції, Старий Кар'єр, 2024 р.

Об'єкт	Вид		Не визначені		Всього
	Кінь свійський	Бик свійський/Віл	Тварин великого розміру	Тварин малого розміру	
Старий Кар'єр, Розкоп 2/2024					
Об. 45		3/1			3
Яма МВ? Sp05?, - 0,6		1			1
I/10, -0,8		1			1
III?, -0,6 м	1				1
G/0,7, -0,4			1		1
Об. 56, -0,9		10/1	1		11
Всього	1	15/4	2	-	18

*перше число – кількість кісток; /1 – кількість особин

Результати визначення остеологічних матеріалів з поселення Старий Кар'єр¹⁸. Матеріал був отриманий в результаті розкопок 2024 р. археологічної пам'ятки Старий Кар'єр, розташованої у Полтавській області. Об'єм вибірки – 18 кісток ссавців. Збереженість матеріалу в середньому складає 4 бали за 5-бальною шкалою. Лише 2 кістки не визначені до виду у зв'язку зі значною фрагментованістю. Залишки тварин визначено шляхом порівняння кісткових фрагментів з екземплярами сучасних та субфосильних видів з колекції Національного науково-природничого музею НАН України.

Визначення видового складу показало, що в матеріалі присутні 2 види ссавців (Табл. 1), які належать до двох рядів: ряд Парнопали (Artiodactyla) – родина Порожнисторогі (Bovidae) та ряд Непарнопали (Perissodactyla) – родина Коневі (Equidae). Всі визначені до виду кістки належать свійським тваринам: бик свійський (*Bos taurus* Linnaeus, 1758) та кінь свійський (*Equus caballus* Linnaeus, 1758).

Більшість кісток належать до категорії «кухонні залишки». Слідів зовнішнього

¹⁸ Визначення провела Є. Ю. Яніш – кандидат біологічних наук, науковий співробітник відділу моніторингу та охорони тваринного світу Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України

впливу на кістках не виявлено. Для реконструкції співвідношення видів у м'ясному раціоні мешканців поселення вибірка також занадто мала. За абсолютною кількістю визначених до виду кісток з пам'ятки переважають кістки бика свійського (включно з однією кісткою вола).

У ході досліджень виявлено, що серед кісток, для яких можливе коректне визначення віку¹⁹ (за Волох, 2022), зустрічаються залишки дорослих (старших за 18 міс.) та молодих особин. Старих (сенільних) та молочних (вік до 3 міс.) особин в матеріалі не виявлено.

Так, дві кістки належали дорослим особинам биків свійських та по одній – молодим бику (вік – до року) та коню свійським (вік 2-3 роки.). Наявність у такій малій вибірці молодих тварин може опосередковано вказувати на м'ясо-молочне використання ВРХ, а також на вживання на поселенні конини в їжу. Забій молоді особини бика відбувся в осінньо-зимовий період. На досліджуваному поселенні основним джерелом їжі тваринного походження було тваринництво.

Спираючись на знахідки видів-біоіндикаторів змін середовища (кінь, ВРХ), можливо частково реконструювати палеоекологічні умови. Так, у досліджуваній період поселення знаходилося у лісостеповій зоні. Для випасу ВРХ та коней потрібні відкриті трав'янисті території, а взимку, якщо сніг не глибокий – можливість для тебенівки або заготовлені запаси сіна. Патології розвитку (гіпоплазії) на зубах тварин не виявлено. Відповідно, таким великим видам, як кінь та ВРХ, кормів вистачало. Для точних висновків необхідні подальші дослідження.

Відтак, досліджені остеологічні матеріали відносяться до категорії «кухонні рештки» (включно з конем свійським), що опосередковано підтверджує їх анатомічний та віковий склад; в матеріалі виявлено два види ссавців: бик свійський (включно з волом) та кінь свійський; для визначення статеві-вікових та видових співвідношень вибірка недостатня; наявність молодих особин в малій вибірці може вказувати на м'ясо-молочний напрямок використання ВРХ та вживання в їжу конини; ймовірно, на досліджуваному поселенні основним джерелом їжі тваринного походження було тваринництво; реконструйовано, що поселення знаходилося у лісостеповій зоні з достатніми ділянками для випасу ВРХ та коней.

Висновки. Дослідженнями експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2024 р. на поселенні Старий Кар'єр вдалося досягти важливих для науки результатів. Дообстежено виявлене минулого польового сезону житло бронзової доби, розміщення якого вже дозволяє говорити про вуличне планування поселення. Відкрито ряд нових об'єктів як постзрубного часу, так і раннього залізного віку. Зібрано досить презентабельну в експозиційному та інформативну в науковому планах добірку старожитностей двох названих періодів та віднайдено цікаві знахідки більш пізнього часу.

¹⁹ Волох А. М. Визначення віку мисливських звірів. Одеса: Олді Плюс, 2022. 372 с.

Рис. 13. Старий Кар'єр, поселення. Розкоп 2/2024.

Експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ».

Зліва направо: Анатолій Штанько, Михайло Пономаренко, Костянтин Пеляшенко, Олександр Кам'янецький, Олег Шапорда, Микола Олефіренко, Аліна Чудловська, Ігор Корост, Андрій Семененко, Михайло Овчаренко, Ірина Шрамко, Станіслав Задніков.
Фото Анастасії Зубревої.

REFERENCES

- Berezanskaya, S.S. (1982). *Severnaya Ukraina v epokhu bronzi* [Northern Ukraine in the Bronze Age]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Koloda, V.V. (2008). Kolleksiya kultovikh predmetov skifskogo vremeni (iz fondov Kharkovskogo peduniversiteta) [Collection of cult objects from the Scythian period (from the holdings of Kharkiv Pedagogical University)]. *Problemi arkeologii Vostочноi Yevropy*. Kharkov: Cursor, s. 91–99 [in Russian].
- Korotia, O., Osadchyi, Ye. (2024). Lokalizatsiia Bilskoho perevozu za danymy arkeolohichnykh doslidzhen i dystantsiinoho zonduvannya [Localisation of the Bilsk crossing based on archaeological research and remote sensing data]. *Konsensus*, 4, s. 36–53.
- Pelyashenko, K.Yu. (2020). *Liplenii posud skifskogo chasu naseleण्या Dnipro-Donetskogo Lisostepu* [Scythian moulded pottery of the Dnipro-Donetsk Forest-Steppe population]. Kharkiv: Mайдan [in Ukrainian].
- Radziievska, V.E. (1979). Tekhnika priadinnia u naseleण्या Lisostepovoi Skifii [Spinning techniques of the population of Forest-Steppe Scythia]. *Arkheolohiia*, 32, s. 19–26 [in Ukrainian].
- Semenenko, A.O. (2022). *Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Bilskoho arkeolohichnoho*

- kompleksu (v mezhakh Kotelevskoho raionu Poltavskoi oblasti) u 2021 rotsi* [Report on archaeological explorations on the territory of the Bilsk archaeological complex (within the Kotelva district of Poltava region) in 2021]. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e., 2022/b.n., s. 5-9* [in Ukrainian].
- Semenenko, A.O., Shaporda, O.M. (2023). *Zvit pro roboty ekspedytsii Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk» u 2022 rotsi. Tom 1. Doslidzhennia poselennia Staryi karier* [Report on the work of the expedition of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» in 2022. Volume 1: Study of the Staryi Karier settlement]. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f.e., 2023/b.n.* [in Ukrainian].
- Semenenko, A.O., Shaporda, O.M. (2025). *Naukovyi zvit pro roboty na terytorii poselennia Kotelva II ta yoho okruhy v mezhakh Kotelevskoi selyshchnoi rady Poltavskoho raionu Poltavskoi oblasti* [Scientific report on work carried out in the territory of the settlement of Kotelva II and its surroundings within the Kotelva Settlement Council of the Poltava District, Poltava Region]. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f.e., 2024/b.n.* [in Ukrainian].
- Suprunenko, O.B. (2014). Kultovi i pokhovalni ob'iekty na piznoskifskomu poseleenni v ur. «Pole 2-i bryhady» [Cult and burial sites at the Late Scythian settlement in the «Field of the 2nd Brigade» area]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2014, s. 65-82* [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M., Semenenko, A.O. (2024). *Novi doslidzhennia poseleenni Staryi Karier* [New research on the settlement of Staryi Karier]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2023. Kharkiv; Kotelva: Maidan, s. 184-234* [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M., Buinov, Yu.V., Peliashenko, K.Yu. (2024). *Arkheolohichni doslidzhennia poselen finalu bronzy – rannoho zaliza na livomu berezi serednoi techie Vorskly u 2023 rotsi* [Archaeological research of Bronze Age-Early Iron Age settlements on the left bank of the middle reaches of the Vorskla River in 2023]. *Konsensus, 2, s. 7-49* [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M., Zadnikov, S.A., Buinov, Yu.V., Semenenko, A.O. (2023). *Poselennia Staryi karier – rozvidky, rozkopky ta perspektyvy podalshykh doslidzhen* [Staryi Karnyar settlement – exploration, excavations and prospects for further research]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2021-2022. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 42-102* [in Ukrainian].
- Stefan, C.-E. (2019). *Some aspects concerning pottery making at Radovenu-La Muscalu, Romania (first half of the 5th Millennium BC)*. In: Amicone S., Quinn P.-S., Maric M., Mirkovic-Maric N., Radivojevic M. (ed.). *Tracing Pottery-Making Recipes in the Prehistoric Balkans 6th – 4th Millennia BC*. Archaeopress Archaeology, p. 144-155 [in English].
- Volokh, A.M. (2022). *Vyznachennia viku myslyvskykh zviriv* [Determining the age of game animals]. Odesa: Oldi Plus [in Ukrainian].

Історичне краєзнавство

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/063-083>

УДК (UDC) 94 : 323.269.6 (=162.1) (47+57) : 930.2 (477.73) «1863»

REPRESENTATION OF THE 1863 POLISH UPRISING IN THE MYKOLAIV MILITARY GOVERNOR'S CHANCELLERY RECORDS¹

Kostyantyn Kartuzov*

Abstract

The article introduces into scholarly circulation a corpus of records from the Chancellery of the Mykolaiv Military Governor that reflects imperial administrative-police practice in the aftermath of the 1863 January Uprising. Drawing on circulars of the Ministry of Internal Affairs (MVD), correspondence with governor-generals, police reports, and person-based case files, it reconstructs the mechanics of surveillance over 'politically unreliable' individuals and over natives of the 'Western provinces' and the Kingdom of Poland.

The materials reveal the enduring institutional memory of the imperial administration regarding the 'Polish question'. They also show how the partial liberalization of the 1870s (the lifting of selected restrictions, permissions to return or change place of residence) coexisted with selective bans, administrative exile, and tightly scripted movement under police and gendarmerie supervision.

The full cycle of control is traced – from initial circulars and permissions to registration at a new residence and subsequent police reporting. The documents clarify the role of the Mykolaiv Military Governor in these processes and demonstrate the continued salience of the 'Polish question' in the second half of the nineteenth century.

Keywords: Mykolaiv Military Governor, January Uprising of 1863, 'Polish question', police surveillance, administrative exile, Kherson Governorate, mobility control, MVD circulars, gendarmerie, archival sources

---

¹This publication was produced within the scholarship programme of the Juliusz Mieroszewski Centre for Dialogue.

* PhD student at the Department of History, Petro Mohyla Black Sea National University; Deputy Director for Core Activities, State Archive of Mykolaiv Region (Mykolaiv, Ukraine); E-mail: kartuzov@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-7236>

ВДОБРАЖЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863 РОКУ У ДОКУМЕНТАХ МИКОЛАЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ГУБЕРНАТОРА²

Костянтин Картузов*

Анотація

Стаття вводить до наукового обігу комплекс матеріалів Канцелярії Миколаївського військового губернатора, що відбиває імперську адміністративно-поліцейську практику після Січневого повстання 1863 р. На основі циркулярів МВС, листування з генерал-губернаторами, рапортів поліції та персоналізованих справ реконструйовано механіку нагляду за «неблагонадійними» та вихідцями із «західних губерній» і Царства Польського.

Матеріали демонструють тривалу інституційну пам'ять імперської адміністрації щодо «польського питання». Показано поєднання часткової лібералізації 1870-х рр. (зняття окремих обмежень, дозволи на повернення/зміну місця проживання) із вибірковими заборонами, адміністративними висилками та детальною маршрутизацією пересувальників під наглядом поліції і жандармерії.

Простежено повний цикл контролю: від первинних орієнтувань і дозволів до реєстрації на новому місці та подальших звітів. Матеріали уточнюють роль Миколаївського військового губернатора у цьому процесі та демонструють тривку актуальність «польського питання» у другій половині 19 ст.

Ключові слова: Миколаївський військовий губернатор, Січневе повстання 1863 р., «польське питання», поліцейський нагляд, адміністративна висилка, Херсонська губернія, міграційний контроль, циркуляри МВС, жандармерія, архівні джерела

Цитування: Картузов, К. (2025). Відображення польського повстання 1863 року у документах Миколаївського військового губернатора. *Консенсус*, 3, 63–83.

<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/063-083>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/184>

Постановка проблеми. Січневе повстання 1863 р. стало каталізатором довготривалих трансформацій імперської політики безпеки на західних і південних теренах Російської імперії. Актуальність спадщини Січневого повстання підтверджує спільна декларація президентів Литви, Польщі та України, ухвалена у Львові 11 січня 2023 р. на Другому саміті Трикутника Люблінського. Її підписанти, апелюючи до 160-ї річниці повстання 1863–1864 рр., спрямували документ проти «тиранії й утисків» Росії³.

² Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

* аспірант кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили, заступник директора з основної діяльності Державного архіву Миколаївської області (Миколаїв, Україна);

E-mail: kartuzov@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-7236>

³ Joint Declaration by President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy, President of Poland Andrzej Duda, and President of Lithuania Gitanas Nausėda at the Second Lublin Triangle Summit (Lviv, 11 January 2023). URL: https://www.prezydent.pl/storage/file/core_files/2023/1/11/2225745e4c8bd88fcb3bfc4ff9d75673/Joint%20Declaration.pdf

У сучасній історіографії добре опрацьовані події в Царстві Польському та на Правобережній Україні, натомість південний регіон залишається дослідженим фрагментарно. Саме тут, у стратегічно важливому портовому Миколаєві, адміністрація військового губернатора фіксувала виконання секретних розпоряджень міністерств, взаємодію з поліцією та жандармерією, контроль за міграціями, кореспонденцією та пересуванням підозрюваних осіб. Цей корпус джерел дає змогу відчитати локальні механізми імперського нагляду поза зоною безпосередніх бойових дій і простежити, як загальноімперські настанови набували конкретної практики у припортовому середовищі.

Проблемне поле дослідження визначається кількома лакунами. *По-перше*, значна частина нормативних рамок післяповстанчих репресій була оформлена у вигляді таємних циркулярів та інструкцій, які не потрапили до офіційних зводів законів і довгий час залишалися поза увагою дослідників. *По-друге*, джерела південних архівів, зокрема фонду Канцелярії Миколаївського військового губернатора, досі рідко залучалися для реконструкції масштабів і повсякденної логістики репресивних заходів: етапування засланців, обмеження поселення, цензурний контроль, нагляд за іноземцями та польськими емігрантами. *По-третє*, питання суспільних настроїв у прибережному мультикультурному середовищі Миколаєва, де співіснували військові, чиновники, ремісники та значні католицькі спільноти, ще не були зіставлені з адміністративними практиками нагляду, що дозволяє переоцінити роль Півдня як транзитного коридору і як простору «профілактики» революційних впливів.

Метою дослідження є комплексне висвітлення відображення Січневого повстання 1863-1864 рр. у документах Канцелярії Миколаївського військового губернатора та споріднених фондів, з'ясування механізмів імперської реакції на повстання у південноукраїнському регіоні, реконструкція адміністративних практик репресій і нагляду, а також інтерпретація локальних настроїв та уявлень про «польську неблагонадійність» у багатонаціональному міському середовищі Миколаєва. Окремою складовою мети є введення до наукового обігу недостатньо опрацьованих джерел, їх зіставлення з матеріалами з інших регіонів та окреслення місця Південної України у загальноімперській системі протидії польському національному рухові другої половини 19 ст.

Новизна полягає у системному введенні до наукового обігу комплексу документів Канцелярії Миколаївського військового губернатора для сприяння розумінню післяповстанчої політики імперії поза ядром повстанських територій, а також у поєднанні інституційної історії нагляду з аналізом локальних настроїв у багатонаціональному портовому місті. Таке поєднання дозволяє подивитися на Миколаїв як на індикатор поширення і трансформації польського питання у другій половині 19 ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історіографія Січневого повстання 1863-1864 рр. є масштабною та багатозоровою, однак фокус більшості праць

зосереджений на Царстві Польському та Правобережній Україні, а рефлексія цих подій у південному регіоні розроблена фрагментарно. Показовою є колективна монографія «Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів»⁴, що акумулює нові регіональні студії та пропонує критичний перегляд усталених інтерпретацій подій на Київщині, Волині та Поділлі.

Окремий пласт становлять праці, що безпосередньо інтегрують до наукового обігу архівні документи з українських регіональних зібрань. Найближчою до нашої проблематики є стаття Лариси Левченко⁵, яка на основі фондів Державного архіву Миколаївської області системно ввела до обігу тексти таємних циркулярів Міністерства внутрішніх справ і Третього відділення, показавши «подвійний стандарт» імперської політики: публічні акти декларували амністії, тоді як секретні розпорядження забезпечували приховане повсюдне переслідування, що «досягало кожної родини й особи, навіть дітей». Пояснення структури та масштабів цих практик, а також атрибуція миколаївського масиву документів, як вузлового в імперській системі політичного нагляду, створюють методологічну рамку для дослідження адміністративного виміру нашої теми.

Дослідження Ігоря Слобожана⁶ реконструює польський національно-визвольний рух у Волинській губернії 1860-х років, акцентуючи джерелознавчий потенціал місцевих фондів і роль жінок у підтримці руху. Автор окреслює масиви адміністративних, судових і конфесійних документів (зокрема канцелярії волинського губернатора, губерньського правління, католицької консисторії) та підкреслює значення описів справ таємної частини канцелярії 1860–1865 рр. для реконструкції подій, попри втрату самих справ. Дослідження демонструє евристичні можливості регіональних архівів і слугує корисним компаративним тлом для документального комплексу Канцелярії Миколаївського військового губернатора.

Натомість необхідно констатувати, що матеріали Канцелярії Миколаївського військового губернатора, що розпорошені між двома фондами, які зберігаються у Миколаєві та Києві, до сьогодні не були широко введені до наукового обігу у контексті окресленої нами теми боротьби польського народу за свою незалежність.

Виклад основного матеріалу. Січневе (Польське) повстання 1863–1864 рр. було одним з наймасштабніших національно-визвольних виступів 19 ст. на землях колишньої Речі Посполитої проти російського панування. Воно розпочалося 22 січня 1863 р. в Царстві Польському та охопило також Литву й частково Правобережню Україну. Значення повстання для польського й українського народів має глибоко символічний вимір: у польській і регіональній меморіальній культурі воно постає як

⁴ Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2014. 184 с.

⁵ Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів за відновлення державності Польщі (1830–1874 рр.). *Архіви України*. 2023. № 1. С. 126–172. DOI: 10.47315/archives2023.334.126

⁶ Слобожан І. Польський національно-визвольний рух на території Волинської губернії в 60-х роках XIX століття (за документами Державного архіву Житомирської області). *Архіви України*. 2024. № 2 (339). С. 56–74. DOI: 10.47315/archives2024.339.056

спільний спротив імперському режиму (символізований, зокрема, тридільним гербом із Польським Орлом, Литовською Погонею та архангелом Михаїлом – знаком Русі)⁷. Попри поразку у військовому сенсі, повстання згуртувало активні верстви суспільства та стало важливою точкою формування модерних національних ідентичностей у регіоні, тоді як його придушення спричинило тривале посилення імперського контролю та русифікаційних практик, що істотно вплинули на подальшу історичну пам'ять.

Дослідниця польського повстання Лариса Левченко звертає увагу, що в 19 ст. Миколаїв посідав особливе місце на Півдні Російської імперії: тут діяли суднобудівні верфі Чорноморського флоту, резиденція Головного командира та управлінські структури флоту, що зумовлювало режим підвищеної секретності та перцепцію міста як «військово-морської фортеці»⁸. Водночас морське відомство не могло обійтися без іноземних фахівців; специфіка заселення Півдня сприяла багатонаціональному складу населення. Уже в 1792 р. у Миколаєві постала католицька громада, а 1796 р. освячено перший католицький собор Святого Йосипа. Влада жорстко контролювала прибуття членів таємних організацій, обіг «небажаних відомостей», пересування та контакти населення; під особливим контролем були документи, що надходили з Санкт-Петербурга до канцелярії військового губернатора та міської поліції з приписами щодо нагляду, висилки, арештів та інших дій стосовно «політичних злочинців» і «неблагонадійних».

Поразка Російської імперії у Кримській війні та Паризький мир (1856) спричинили занепад суднобудування і щоб подолати кризу у 1861 р. було відкрито Миколаївський торговий порт для іноземних суден і засновано митницю 1-го класу. Місто швидко перетворилося на активний торговельний осередок: зростали експортно-імпорتنі операції (передусім хлібна торгівля), відкривалися консульства та представництва іноземних торгових домів, дозволено повернення євреїв до міста⁹.

У 1875 р. Миколаївський статистичний комітет провів перепис, одним з перших в імперії запровадивши показник «рідна мова»: у Миколаєві мешкали представники понад 40 національностей і піддані 24 держав; польську мову визнали рідною 1 734 особи (з 60 328 мешканців, близько 2,9%). Поступово Миколаїв із «фортеці» став індустріальним центром Півдня; близькість до Одеси як «південних морських воріт» підсилювала транзитність і відкритість міського простору, тож уникнути прибуття іноземців і «небажаних» персон було неможливо. Це стимулювало безпрецедентні заходи контролю за місцевими та прибульцями, що сягнули кульмінації із запровадженням у 1881 р. Положення про посилену охорону¹⁰.

---

⁷ Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland, 22 stycznia przypada 160. rocznica wybuchu powstania styczniowego [160th anniversary of the outbreak of the January Uprising]. URL: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/22-stycznia-przypada-160-rocznica-wybuchu-powstania-styczniowego>

⁸ Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів... С. 132.

⁹ Ibid. С. 133.

¹⁰ Ibidem.

Саме цей статус міста і пояснює, чому у Миколаєві відклалися значна кількість матеріалів Міністерства внутрішніх справ і III відділення: відповідні документи виявлено, насамперед, у фонді «Канцелярія Миколаївського військового губернатора».

Реконструкція історії цього фонду засвідчує складну траєкторію його формування й подальшого розпорошення між Державним архівом Миколаївської області (ДАМО) та Центральним державним історичним архівом України у м. Київ (ЦДІАК України). Перші надходження до миколаївського архіву датовано 4 вересня 1926 р.; тоді комплексу надано № 230 і повну назву «Канцелярія Миколаївського військового губернатора, м. Миколаїв Херсонського повіту та губернії», із робочими хронологічними рамками діяльності установи 1805–1901 рр.¹¹

У роки Другої світової війни частину документів фонду було вивезено з Миколаєва в межах загальносоюзних евакуаційних заходів: фонд включали до переліків на евакуацію вже 1933 р., а в липні 1941 р. архівним установам надійшла вимога негайно готувати матеріали до вивезення. Після звільнення України від окупації ці матеріали повернулися не до Миколаєва, а до Києва: 31 листопада 1944 р. з м. Златоуст надійшли справи фонду «Канцелярія Миколаївського і Севастопольського військового губернатора», які передано на зберігання до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві (нині – Центральний державний історичний архів України, м. Київ). На цій основі у ЦДІАК України було оформлено окрему складову комплексу як фонд № 356, що нині становить цінний корпус документів для реконструкції адміністративної реакції на події 1863–1864 рр.

Підсумовуючи, далі документи «Канцелярії Миколаївського військового губернатора» фондів ДАМО (ф. 230) та ЦДІАК України (ф. 356) розглядаємо у цілості, як єдиний документальний комплекс одного фондоутворювача. У контексті досліджуваної теми будемо зосереджені на матеріалах фонду № 356 ЦДІАК України, оскільки саме тут зосереджено найбільш репрезентативні серії міністерських обіжників і секретних циркулярів, реєстрів піднаглядних і службового листування з поліцейськими структурами, тобто документів, які безпосередньо фіксують механіку післяповстанчого нагляду й адміністративного контролю у південному регіоні.

Циркуляри Департаменту виконавчої поліції МВС Російської імперії були стандартизованими наказами-орієнтуваннями, що друкувалися великими накладами та розсилалися на виконання всім державним установам і посадовцям на місцях, аж до канцелярій військових губернаторів (у т.ч. Миколаївського військового губернатора). Їхній зміст системно регулював репресивні процедури щодо «неблагонадійних» осіб, емігрантів і колишніх учасників повстань. Серед типових пунктів є зняття або, навпаки, підтримання поліцейського нагляду; порядок

---

¹¹ *Картузов К.М.* Формування фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» у Державному архіві Миколаївської області. *Історія України та Європи в контексті збереження європейських цінностей*: міжнародна наукова конференція (8 листопада 2024 р., м. Миколаїв). Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2024. С. 125–127.

повернення з-за кордону колишніх утікачів; надання дозволів на виїзд за кордон (часто з довічною забороною повертатися до імперії).

Ці документи виконували не лише «нормотворчу» функцію, а й практичну пошуково-поліцейську: за циркулярами ідентифікували конкретних людей, фіксували їх правовий статус і потрібні дії місцевої влади: затримати, відправити у визначене місце чи повідомити МВС. На підставі таких циркулярів сучасними дослідниками відновлено імена близько двох тисяч осіб¹², переслідуваних за польські повстання або іншу політичну нелояльність.

Варто підкреслити, що поліцейський нагляд у Російській імперії був не випадковою практикою, а нормативно закріпленою адміністративною мірою превенції та контролю. Його правові підвалини містив т. XIV «Зводу законів» у розділі «Статут про запобігання та припинення злочинів» (ред. 1857, із подальшими доповненнями 1863–1871)¹³, який регламентував взяття осіб під гласний і негласний нагляд, обмеження їхньої мобільності, обов'язок реєстрації та звітності перед МВС. У другій половині 19 ст. цей режим додатково унормували «Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою» (14 серпня 1881)¹⁴ та «Положення про поліцейський нагляд» (12 березня 1882)¹⁵, що деталізували форми нагляду та коло заборон для піднаглядних.

Прикладом дії цих норм у Миколаєві до 1863 р. є «Справа про подання до Міністерства внутрішніх справ відомостей про осіб, які перебувають під гласним наглядом поліції в м. Миколаєві»¹⁶. На обкладинці зафіксовано дати ведення: почато 13 грудня 1855 р. – закінчено 9 березня 1856 р. У ній міститься секретний циркуляр МВС від 22 листопада 1855 р. № 244 з вимогою щороку подавати докладні списки піднаглядних і друкований бланк «Відомості про осіб, що перебувають під наглядом поліції... за 1856 р.»¹⁷ Документ адресований «Панові Начальникові Губернії» і позначений «Таємно. Циркулярно» підписано «міністр С. Ланскої»¹⁸ вимагає щорічно подавати до МВС найповніші «відомості про осіб, які перебувають під поліцейським наглядом» і встановлює персональну відповідальність за точність списків.

¹² Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів... С. 132.

¹³ Устав о предупреждении и пресечении преступлений: (Св. зак. Т. 14, изд. 1857): Доп. и изм. по Продолж. 1863, 1864, 1868, 1869 и 1871 гг.: С разъясн. по Уложению о наказаниях изд. 1866 г. и по Уставу о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. [Москва]: тип. Т. Рис, 1872. VIII, 159 с.

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том 1. Со дня восшествия на престол государя императора Александра Александровича по 31 декабря 1881. СПб., 1885. 614 с. (350) С. 261.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том II. 1882. СПб., 1886. 1144 с. (730) С. 84.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ІЦІАК України). Ф. 356. Оп. 1. Спр. 27. обкладинка

¹⁷ Ibid. Арк. 1.

¹⁸ Ланський Сергій Степанович (23 грудня 1787 [3 січня 1788], Московська губернія; 26 січня [7 лютого] 1862, Санкт-Петербург) російський державний діяч; граф з 23 квітня 1861; міністр внутрішніх справ Російської імперії у 1855–1861 рр.; дійсний таємний радник з 1851 р.; обер-камергер з 1861 р.

До циркуляра додано великий друкований бланк-таблицю з численними графами для систематичного обліку. Зміст граф демонструє зрілість адміністративної процедури нагляду: ПІБ і соціальний стан; вік і рід занять; підстава взяття під нагляд і ким це зроблено; дата та місце постановки; місце проживання особи; обмеження (режимні приписи); спостереження за поведінкою; наявність державного (казенного) фінансування щодо кожного фігуранта тощо.

Після придушення Січневого повстання адміністрація Херсонської губернії системно відпрацьовувала «польський напрямок» у чорноморському транзиті. Портовий Миколаїв виконував функцію першого рубежу фільтрації: сюди надходили персоналізовані орієнтування, а поліція, митниця та карантин розгортали профілактичний нагляд. Показовою є таємна справа Канцелярії за жовтень 1867 р.¹⁹, в якій Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, під грифом «вельми таємно», сповіщає Миколаївського військового губернатора про трьох польських емігрантів: Ольгівського, Яна Маліновського та Чапелевського, що «мають намір пробратися до Росії» через Константинополь. До листа додано докладні сигнаменти (зріст, статура, риси обличчя, прикмети, сімейний стан, фах) і розпоряджено встановити пильний нагляд у місті та порту, ретельно перевіряти прибулих, їхній багаж і папери; за найменшої підозри – негайно затримувати названих осіб і негайно доповідати. На полях резолюції щодо необхідності повідомлення поліцмейстера. Матеріал демонструє рутинний алгоритм післяповстанчої безпеки: центр постачає іменні сигнали, міський рівень оперативно переводить їх у щоденні процедури контролю на Чорноморському узбережжі.

У фонді Канцелярії збереглося таємне листування (1868–1869 рр.) між Управлінням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора та Миколаївським військовим губернатором та миколаївською міською поліцією щодо можливого проникнення до Російської імперії польського емігранта²⁰, названого в заголовку справи Бужинським, який міг користуватися чужим ім'ям «Бурко». Перший лист (Одеса, 10 грудня 1868 р., № 786, гриф «цілком таємно») надійшов із посиланням на повідомлення Власної Його Імператорської Величності канцелярії від 27 листопада і містив вказівки про необхідність нагляду та готовності до затримання. До нього додано два польськомовні бланки як речові додатки-зразки: «Pokwitowanie Wydziału Rady Polskiej na Russii» та «Mandat Komitetu Rady Polskiej Wydziału na Russii».

На полях містяться резолюції Миколаївського військового губернатора про пересилання копій поліцмейстеру, організацію нагляду та затримання у разі виявлення особи. Наступним документом є лист генерал-губернатора від 23 грудня 1868 р., № 825 з уточненим словесним описом розшукуваного: «росту середнього, близько 40 років..., волосся коротке...». Також наявна службова записка від 4 січня 1869 р. із повторенням опису та підтвердженням необхідності продовжувати нагляд.

У другій половині 19 ст. імперська влада діяла не лише через адресний

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 1–13в.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 1–7.

поліцейський нагляд за окремими «неблагонадійними», а й через систематичне відстеження активності цілих національних груп: громади, товариства, гуртки емігрантів, канали комунікації з-за кордону. Поляки, як одна з найбільш мобілізованих груп після подій 1863–1864 рр., перебували у полі підвищеної уваги. Листування канцелярії генерал-губернатора та військового губернатора з міською поліцією, митницею та карантинном у Миколаєві демонструє, як індивідуальний нагляд поєднувався з груповим моніторингом: від контролю за прибуттям із-за кордону до спостереження за зібраннями, «літературними вечорами» чи іншими формами самоорганізації. Прикладом такого нагляду є справа «Розпорядження Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора та приписи миколаївському поліцмейстеру про встановлення нагляду за різними особами, які прибувають з-за кордону»²¹.

У листі з грифом «цілком таємно» № 215 від 19 травня 1869 р. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора до Миколаївського військового губернатора повідомляється, що польські емігрантські кола мають намір влаштувати у місті «літературні бесіди», аби зібрати співвітчизників-емігрантів. У зв'язку з цим просять встановити нагляд і звернути увагу на конкретну особу – барона д'Енгестреля (d'Engestroem), батько якого швед, а мати – полька. Барон «цілковито відданий національності матері» і «маючи шведський паспорт, внаслідок чого спроможний пересуватися, не збуджуючи підозри нашої влади». У продовженні листа наголошено на ризику закордонних контактів і можливих переїздів без привернення уваги влади; пропонується запровадити «найсуворіший нагляд» і регулярно інформувати про результати. Лист підписав генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Деметріус Коцебу²².

Для розуміння практик імперського розшуку показова справа «Циркуляри Департаменту поліції про розшук різних осіб» з 13 березня по 19 серпня 1870 р.²³ Це серійний реєстр розсилок із Петербурга до Миколаєва з орієнтуваннями, маршрутами, контактами й інструкціями щодо нагляду чи затримання втікачів і розшукуваних осіб різного походження, серед яких помітну частку становлять поляки або вихідці з Царства Польського.

Так, у листі про розшук чотирьох осіб²⁴ повідомляється, що піднаглядні в Плоцькій губернії²⁵ мешканці повітів: Пшасніський (єврей Іцек Радомський),

²¹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 9–93в.

²² Граф Пауль Деметріус Коцебу (нім. *Paul Demetrius Kotzebue*; зросійщене: Павло Євстафійович Коцебу) – військовий і державний діяч Російської імперії німецького походження; генерал від інфантерії, генерал-ад'ютант; Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор та командувач військами Одеського військового округу.

²³ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 82. обкладинка.

²⁴ *Ibid.* Арк. 10.

²⁵ Плоцька губернія (пол. *Gubernia plocka*, рос. *Плоцкая губерния*) – адміністративна одиниця Російської імперії, утворена 1837 р. з Плоцького воеводства зі збереженням його меж і столиці (Плоцьк) як губернського міста. Під час Січневого повстання Національний уряд 28 березня 1863 р. проголосив «Регламент влад адміністративних у колишньому Царстві Конгресовому», яким поділ на губернії

Цеханівський (єврей Герш-Май і селянин Вавженець Бржезинський), Рипінський (селянка Францішка Домогальська) – «невідомо куди зникли». МВС просить розпорядитися розшуком у межах підвладної губернії, а у разі виявлення – затримати та відправити до Плоцька (у розпорядження губернатора) й одночасно сповістити МВС.

У таємному листі № 45 від 24 лютого 1870 р. про розшук Олександра Ляпінського повідомляється, що мешканець Ломжинської губернії²⁶, гміни²⁷ Ковалевщизна, Мазовецького повіту, Олександр Ляпінський без паспорта вибув до Варшави, звідки був відправлений «для водворення на жительство», але в дорозі втік і «досі не розшуканий»²⁸. Департамент МВС просив розпорядитися про організацію розшуку у межах підвладної губернії й у разі виявлення заарештувати та відправити у відання мазовецького повітового начальника, одночасно сповістивши МВС. Додавався опис прикмет Ляпінського.

Наступний циркуляр № 72 від 16 березня 1870 р. продовжує серію розшукових розсилок МВС, розширюючи географію пошуку та додаючи нових фігурантів із Плоцької та Київської губерній²⁹. Так повідомляється, що піднаглядні у губерніях: Плоцькій – селянин Валентій Міхавеський (Ліпновський повіт) і міщанка Францішка Карбовська (Серпецький повіт), Київській – дворянин Миколай Жабінський – «невідомо куди зникли». Пропонувалося організувати розшук у межах підвладної губернії й у разі виявлення – заарештувати та відправити: Міхавеського та Карбовську – до м. Плоцька (у відання губернатора), Жабінського – до м. Києва.

Вже наступного дня, 17 березня 1870 р. МВС надсилає окрему розсилку³⁰, про ще одного піднаглядного з Плоцької губернії. Повідомляється, що піднаглядний мешканець Ліпновського повіту Плоцької губернії Ян Фордонський «невідомо куди зник».

2 квітня 1870 р. МВС надіслав ще один таємний циркуляр із ширшим переліком фігурантів. Повідомлялося, що з-під нагляду зникли: у Плоцькій губернії (Рипінський повіт, д. і гміна Скрвильно): селяни Яків Тарновський і Лаврентій Урбанський; у Петроковській губернії (гміна Миколаїв, Брезінський повіт): Олександр і Моніка Вайси, Іван і Вероніка Ромбальські; а також політичний засланець, що перебував у м. Тюмень, Іван Ліпцендорф³¹.

скасовувався і відновлювався поділ на воєводства в межах 1816 р.; на території Плоцької губернії відповідно було відновлено Плоцьке воєводство.

²⁶ Ломжинська губернія (пол. *Gubernia łomżyńska*, рос. *Ломжинская губерния*) – адміністративна одиниця Царства Польського (Конгресового королівства). У 1867 р., унаслідок реформи повітово-губернського поділу, з території колишніх Августовської та Плоцької губерній утворено нові губернії: Плоцьку (у зменшених межах), Сувальську (переважно з колишньої Августовської) та відновлену Ломжинську, яка певною мірою наслідувала межі Ломжинського департаменту Князівства Варшавського.

²⁷ Гміна (пол. *gmina*, від нім. *Gemeinde* «громада», «спільнота») – базова одиниця адміністративного поділу в Польщі. Термін уживають і щодо інших спільнот: гміна релігійна, гміна шкільна тощо.

²⁸ ЦДАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 11.

²⁹ Ibid. Арк. 18.

³⁰ Ibid. Арк. 19.

³¹ Ibid. Арк. 23.

Того ж дня, 2 квітня 1870 р. надійшов окремий таємний циркуляр із розшуком селянина Осипа Пташинського. Повідомлялося, що піднаглядний мешканець Рипінського повіту Плоцької губернії, гміни Шутово, Осип Пташинський, «невідомо куди зник». Пропонувалося розпорядитися про розшук у межах підвладної губернії й у разі виявлення – заарештувати та відправити до м. Плоцька у відання губернатора.

Усі фігуранти таємного циркуляра № 97 від 22 квітня 1870 р., які невідомо куди зникли, походили з повітів Плоцької, Люблинської³² та Петроковської губерній³³ – адміністративних одиниць Царства Польського³⁴. Самі антропоніми³⁵ (Монашевський/Боносяк, Цихарович, Колодейчак) є типово польськими, а Янкель Зельдінер – ймовірно представник єврейської громади Люблинщини, тобто підданий Царства Польського. Тож з високою ймовірністю йдеться про осіб із польського суспільного середовища (за місцем походження й іменословом), хоча документи формально фіксують передусім їхній адміністративний статус як піднаглядних.

15 травня 1870 р. стіл Першого відділення Другого Департаменту виконавчої поліції МВС надіслав таємний циркуляр, що піднаглядні мешканці Плоцької губернії із Серпецького повіту, містечка Журоміна, єврей Еліаш Грінбаум, та з Пшасніського повіту, єврейка Рифка Дзенцель «невідомо куди зникли»³⁶.

2 червня 1870 р. Департамент виконавчої поліції МВС сповіщав про Войцеха Мілевського, міщанина посаду Нове-Място Плоцького повіту, «поверненого із заслання», який самовільно відлучився з місця проживання³⁷. Пропонувалося дати розпорядження про розшук у межах підвладної губернії й у разі виявлення – заарештувати та відправити до Плоцька у відання губернатора, одночасно повідомивши МВС.

У таємному циркулярі від 3 червня 1870 р. «Про розшук колишнього вчителя Антона Грєца» звертає на себе увагу фіксація соціального статусу фігуранта «учитель початкового училища». Повідомлялося, що призначений до висилки з Царства Польського під нагляд поліції до Уфимської губернії, колишній учитель початкового училища в с. Гродзіц, Олькушського повіту, Антон Грєц, під час слідування (після

---

³² Люблинська губернія (пол. *Gubernia lubelska*, рос. *Люблинская губерния*) – адміністративна одиниця Царства Польського, а після поразки Січневого повстання й фактичної ліквідації автономії Королівства – складова Варшавського генерал-губернаторства Російської імперії. Постає 1837 р. шляхом перетворення Люблинського воеводства; межі губернії та її столиця м. Люблін відповідали межам і центру колишнього воеводства.

³³ Петроковська губернія (пол. *Gubernia piotrkońska*, рос. *Петроковская губерния*) – адміністративна одиниця Царства Польського у складі Російської імперії зі столицею в Пйотркуві-Трибунальському. Створена 1867 р. внаслідок адміністративної реформи; існувала до 1915 р., коли припинила функціонування після окупації краю військами Німеччини та Австро-Угорщини під час Першої світової війни.

³⁴ ЦДДАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 36.

³⁵ Антропонім (від дав.-гр. *ἄνθρωπος* 'людина' + *ὄνομα* 'ім'я) – власна назва особи; охоплює особове ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім.

³⁶ ЦДДАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 43.

³⁷ Ibid. Арк. 49.

доставляння до м. Вільно) 29 травня 1869 р. невідомо куди зник (ймовірно банально втік). Тому пропонувалося розпорядитися про розшук у межах підвладної губернії й у разі виявлення – заарештувати та відправити до Уфи у відання губернатора. У документах надається опис прикмет Грєца.

Показовою для механізмів контролю репатріантів є справа присвячена нагляду за уродженцем Віленської губернії Йосипом Пашкевичем, якому було дозволено повернутися з Франції до Царства Польського. Циркуляр департаменту виконавчої поліції № 220 від 9 вересня 1871 р. (надійшов 10 листопада з грифом «цілком таємно»)³⁸, наказував установити щодо Пашкевича превентивний режим контролю: здійснити на кордоні найсуворіший догляд, а якщо він вже прибув до Російської імперії – організувати обшук. Департамент виконавчої поліції пояснював мотиви негайної розсилки повідомлення по губерніях: Пашкевич, прямуючи до Царства Польського, міг спершу з'явитися у будь-якому прикордонному пункті Росії або вже у самому Королівстві. Тому від губернаторів вимагалось терміново зібрати відомості, чи не прибув він уже «у межах Росії», а якщо прибув і «проживав де-небудь у Царстві Польському», – «щоб у нього негайно було здійснено найсуворіший обшук» із залученням жандармських чинів. Якщо ж він ще не прибув, наказувалося встановити найпильніше спостереження, аби в момент його появи без зволікання виконати приписані дії.

Такий порядок демонструє, що індивідуальні дозволи на повернення супроводжувалися розгорнутою міжвідомчою системою завчасних розсилок і багаторівневого спостереження.

Показовим доповненням до корпусу «розшуково-наглядових» матеріалів є лист Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Пауля Коцебу на адресу Миколаївського військового губернатора, що стосувався долі відставного поручика Густава-Людвіга Ковнацького (ймовірно – Kownacki)³⁹. Генерал-губернатор повідомляв, що згідно із розпорядження МВС від 1870 р. поручик Густав Ковнацький перебував під поліцейським наглядом у м. В'ятка, але листом генерал-ад'ютанта Тімашева від 17 червня 1872 р. було «визнано можливим звільнити [його] від нагляду», залишивши заборону на перебування у «столицях і губернських столичних містах»⁴⁰. А вже 10 січня 1873 р. листом Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора повідомлялося, що з 1 січня поручику Густаву Ковнацькому було дозволено вільне проживання у Херсонській губернії⁴¹.

Справа ілюструє поступову «деескалацію» режиму нагляду щодо «політично неблагонадійних» поляків-офіцерів: від обов'язкового проживання під контролем у

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 1-2.

³⁹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 1-13в.

⁴⁰ Тімашев Олександр Єгорович (рос. *Александр Егорович Тимашев*; (1818-1893) – російський військовий і державний діяч; генерал-ад'ютант із 1859 р., генерал від кавалерії з 1872 р.; у 1856-1861 рр. – начальник штабу Корпусу жандармів і керуючий Третім відділенням; у 1868-1878 рр. – міністр внутрішніх справ.

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 2.

визначеному місті, через часткове звільнення з територіальними обмеженнями, до надання права вільного поселення у межах периферійних губерній.

Л. Левченко було виявлено та введено до наукового обігу матеріали справи державного архіву Миколаївської області з фонду Канцелярії Миколаївського військового губернатора, що містять циркуляри й орієнтування на осіб польського походження. Так, справа № 8884 «Обіжники департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ про заборону різним особам на в'їзд до меж Росії» за 8–12 грудня 1872 р. містить докладний запис⁴² про Йосифа Барановського, 48 років, дворянина Волинської губернії, який у 1863 р. вступив у «шайку польських заколотників», утік за кордон і «на виклик до суду не прибув». Рішенням командувача Київського військового округу, на підставі п. 5 височайшого повеління, оголошеного у відношенні військового міністра від 11 травня 1863 р., і «Положенням про покарання кримінальних і виправних»⁴³, його «позбавлено всіх прав стану», «довічно вигнано за межі імперії», а в разі повернення до Російської імперії передбачалося засудження до заслання до Сибіру⁴⁴.

У тій самій справі 30 квітня 1872 р. зафіксовано запис про Франца Лабудзинського, 40 років, випускника Київського університету, вільнопрактикуючого лікаря, який «належав до революційного товариства «Централізація», сприяв польському повстанню, у 1862 р. утік за кордон і не виконав рішення суду про повернення». Рішенням командувача Київського військового округу, на вже згаданій вище підставі п. 5 височайшого повеління, його «позбавлено всіх прав стану» та «довічно вигнано за межі Російської імперії», а у разі повернення передбачено засудження до 8 років каторжних робіт у фортецях⁴⁵.

У справі міститься «вельми таємний» (рос. «весьма секретно») лист МВС про Людвіка Лубінського⁴⁶, лікаря, члена польського клубу в м. Лемберг⁴⁷ (створеного з політичною метою) та комітету зі збирання коштів на відзначення 1872 р. Про його членство повідомляли краківська газета «Край» (від 9 (21) лютого 1872 р.) та лемберзька «Народова газета» (від 24 лютого 1872 р. № 53). На підставі цих відомостей йому було заборонено в'їзд до меж Російської імперії як члену польської політичної організації⁴⁸.

Варто відзначити, що відомості про польський клуб у Львові та «комітет для збирання складок на пам'ять 1792 р.» надійшли до Миколаєва двома каналами: спершу

⁴² Держархів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 230. Оп. 1. Спр. 8884. Арк. 117.

⁴³ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1845. [4], IV, 898, XVII с.

⁴⁴ Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів... С. 147.

⁴⁵ Ibid. С. 148–149.

⁴⁶ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 8884. Арк. 74.

⁴⁷ Лемберг (нім. *Lemberg*) – історична німецька назва Львова, уживана насамперед у період австрійського/австро-угорського панування (1772–1918). Польською місто зветься Львув (*Lwów*), латинською – Леополіс (*Leopolis*).

⁴⁸ Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів... С. 149.

циркуляром Департаменту поліції МВС (із посиланням на публікації в краківській пресі), а невдовзі окремим листом⁴⁹ із грифом «цілком таємно» Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора з фактично тотожним змістом. Таке дублювання повідомлень, зафіксоване у фонді «Канцелярія Миколаївського військового губернатора», може вказувати на певну неузгодженість між центральним і регіональним рівнями поліційно-адміністративної комунікації або ж, щоб мінімізувати ризики неповноти інформування шляхом паралельної комунікації з адресатом.

У тій самій справі 12 жовтня 1872 р. зафіксовано запис⁵⁰ про Едуарда Удерського, 30 років, австрійського підданого, колишнього студента Київського університету, який проживав у Російській імперії за австрійським паспортом. Його названо «головним діячем» створеної 1863 р. в Києві революційної організації; зазначено участь у «мятежнической шайке» в Києві та втечу за кордон. Засуджений за законами воєнного часу за участь у польському повстанні 1863–1864 рр. і втечу за кордон, але залишений без переслідування як підданий іншої держави.

Окремий блок матеріалів діловодства Канцелярії миколаївського військового губернатора демонструє рутинну практику імперської бюрократії: для розгляду всепідданіших прошень збирали «службові характеристики» на місцевих мешканців. Показовою є справа «Про повідомлення статс-секретарю Його Імператорської Величності щодо приймання прошень на ім'я царя відомостей про спосіб життя і поведінку мешканця м. Миколаєва, відставного капітана 2-го рангу Євгена Красовського; а також про оголошення йому указу Сенату щодо дозволу його позашлюбним дітям прийняти батькове прізвище»⁵¹. Ймовірно, Євген Красовський (пол. *Krasowski*) був польського походження: на це вказує ономастика прізвища, характерна для польського антропонімікону. Водночас у самій справі національна належність прямо не зазначена, тож цей висновок має імовірнісний характер.

17 червня 1872 р. Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора конфіденційно зверталось до миколаївського військового губернатора з проханням терміново надіслати «відомості про політичну благонадійність, заняття, поведінку та спосіб життя капітана 2-го рангу Євгена Красовського», оскільки той подав чолобитну «про виявлення йому особливої Монаршої милості за його сімейною справою»⁵².

2 серпня 1872 р. миколаївський поліцмейстер рапортував: Красовський «у громадському відношенні має добру репутацію», цього року «обраний гласним Міської думи», «у політичній неблагонадійності ні в чому предосудному помічений не був». Подібний позитивний відгук надійшов і від «херсонського губернського предводителя дворянства» (18 жовтня 1872 р.), який також просить підтримати

⁴⁹ ЦДАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 1.

⁵⁰ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 8884. Арк. 211.

⁵¹ ЦДАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 101.

⁵² Ibid. Арк. 1.

клопотання⁵³. Фіналом справи стало повідомлення Першого департаменту Правлячого сенату (7 травня 1873 р.): за «Найвищим указом» від 22 квітня Государ, «зважаючи на всепідданіше прошення», «всемилоствіше повелів» визнати дітей Красовського «законними... у всіх правах і перевагах за родом і станом». Відповідні витяги належало оголосити адресатові.

Таким чином, перед ухваленням рішення за приватним клопотанням центр вимагав місцевої перевірки благонадійності, а зібрані у Миколаєві характеристики стали підставою для задоволення прохання.

Матеріали, які безпосередньо віддзеркалюють адміністративне реагування на Січневе повстання 1863–1864 рр. виявлено у справі «Обіжники департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ» за 12 грудня 1872 – 11 грудня 1873 рр.⁵⁴ Справа містить таємний циркуляр № 34 Департаменту поліції (Відділення III) від 22 лютого 1873 р. й адресований губернаторам⁵⁵. Документ посилається на височайше затверджене 29 травня 1870 р. Положення Комітету міністрів, яким граф де Шуазель-Гуф'є разом з родиною позбавлявся російського підданства за участь у польській революційній організації. Циркуляр приписував, що у разі його появи на території імперії слід негайно встановити за ним таємний нагляд.

У циркулярі від 27 квітня 1873 р.⁵⁶ згадується Станіслав Левицький – колишній становий пристав Старокостянтинівського повіту Волинської губернії, титулярний радник. У матеріалах зафіксовано, що він «сприяв успіхам польського заколоту», утік за кордон «зі служби в місцевості, де було запроваджено военний стан», на судові виклики не з'являвся. На підставі конфірмації тимчасового командувача Київського військового округу Левицького заочно було засуджено за участь у польському повстанні: позбавлено всіх прав стану та чинів, а також бронзової медалі «В пам'ять війни 1853–1856 гг.», майно підлягало конфіскації до казни. Йому було призначено довічне вигнання за межі Російської імперії із застереженням, що у разі повернення смертну кару може бути замінено на каторжні роботи у копальнях.

Справа документує випадки допомоги повстанцям місцевою шляхтою. Граф Адольф Олізар, мешканець маєтку дружини у Бердичівському повіті Київської губернії підтримував учасників польського повстання. 3 травня 1863 р. у районі маєтку було розбито групу повстанців, двох із них Олізар переховав у будинку та підтримував уцілілих, що переховувалися в лісі. Після переслідувань утік за кордон, на виклик до суду не прибув. На підставі конфірмації тимчасового командувача Київського військового округу заочно засуджений за участь у польському повстанні до заслання до Сибіру, позбавлений усіх прав стану та майна.

Для окреслення ще одного виміру адміністративного нагляду звернімося до документів про контроль виїздів колишніх політичних засланих за кордон. Справа

⁵³ Ibid. Арк. 5.

⁵⁴ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 9142.

⁵⁵ Ibid. Арк. 97.

⁵⁶ Ibid. Арк. 144–144зв.

«Про повідомлення міністру внутрішніх справ відомостей, чи видавався з управління військового губернатора закордонний паспорт колишньому політичному засланцю В. Окмянському» фіксує саме такий запит. На таємному циркулярному листі Департаменту поліції МВС від 5 листопада 1873 р. начальників губерній просять у найкоротший строк з'ясувати, чи не був від червня поточного року хтось «увільнений за межі» підвідомчої губернії за посвідченням на ім'я звільненого від поліцейського нагляду колишнього політичного засланця, дворянина Владислава Окмянського, виданим «на підставі найвищого повеління, викладеного у циркулярі Міністерства від 31 травня, № 84»⁵⁷. Справа містить довідку, що за межі Миколаєва із таким посвідченням не виїздив⁵⁸.

Зміна місця проживання політичних засланців здійснювалася лише за погодженням місцевої адміністрації та затвердженням на рівні генерал-губернатора. Показовий прикладом може слугувати справа щодо «політичного засланого Конрада Куніцького»⁵⁹, який, перебуваючи під поліцейським наглядом у Херсоні, клопотав про тимчасове мешкання в Миколаєві. Миколаївський поліцмейстер рапортував, що «перешкод не вбачає»⁶⁰, після чого дозвіл було підтримано.

Серед матеріалів справ фонду Канцелярії трапляються й фіксації «позитивних» рішень щодо втікачів, які добровільно повернулися⁶¹.

Людвіг-Франц-Йозеф Немоевський – дезертир із російської армії, який добровільно повернувся з-за кордону до Царства Польського й у зв'язку з добровільним поверненням виключений зі списку осіб, що підлягали арешту.

Іван Плахецький – уродженець Познанського князівства, учасник повстання 1830–1831 рр.; утік за кордон і мешкав у Франції до 1872 р. Як «польському вихідцю, що добровільно повернувся з-за кордону», йому було даровано прощення⁶².

Іноколи дарування «прощення» поєднувалося з превентивним обмеженням – забороною в'їзду до меж Російської імперії, що юридично знімало карність за минуле, але зберігало контроль над майбутньою мобільністю особи. Так Олександр Шарковський, австрійський підданий, тимчасово проживав у Заславському повіті Волинської губернії; учасник Січневого повстання 1863–1864 рр., у складі повстанських відділів брав участь у боях з російськими військами, після чого втік за кордон. Звільнений від відповідальності на підставі височайшого повеління від 17 травня 1867 р., але в'їзд до Російської імперії йому було заборонено⁶³.

У матеріалах фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» фіксуємо нормативний сигнал до часткового пом'якшення режиму нагляду у 1873 р.: таємний циркуляр МВС (Департамент виконавчої поліції, відділення III, стіл 2) від

⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1.

⁵⁸ Ibid. Арк. 6.

⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 1.

⁶⁰ Ibid. Арк. 3.

⁶¹ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 9142. Арк. 79.

⁶² Ibid. Арк. 9.

⁶³ Ibid. Арк. 103зв.

2 травня 1873 р., № 70, з грифом «Секретно. Циркулярно» оголосив «по Высочайшему повелению» від 27 квітня 1873 р. припинення перегляду поштової та телеграфної кореспонденції поляків, висланих із Царства Польського та «Західного краю» з політичних причин і таких, що перебувають під поліцейським наглядом в Європейській Росії⁶⁴. На примірнику – службова резолюція про направлення «у поліцію» (з відміткою Миколи Аркаса⁶⁵), що демонструє локальне доведення припису до виконання. Водночас це пом'якшення не скасовувало інших компонентів наглядового режиму (реєстраційні обов'язки, обмеження мобільності, можливість затримання), але звужувало інструментарій інтервенції у приватну комунікацію піднаглядних.

Але вже за декілька місяців зафіксовано секретний циркуляр МВС, Департаменту виконавчої поліції (відділення 3, стіл 2) від 5 травня 1873 р., № 73, адресований начальникам губерній⁶⁶. Документ констатує, що з відкриттям «волнений» 1863 р. чимало уродженців Царства Польського та західних губерній, які перебували на військовій службі, вийшли у відставку. Після отримання списків із Воєнного міністерства III відділення запровадило щодо них секретний нагляд, який у багатьох випадках триває «до теперішнього часу». Циркуляр, за погодженням із Головним начальником III відділення, визнавав можливим припинити цей тимчасовий, превентивний захід стосовно всіх відставних військових чинів, які надалі ні в чому «предосудительном в политическом отношении» помічені не були. Губернаторам наказано було подати до МВС і з відділення два переліки: осіб, яких належить звільнити від секретного нагляду, і тих, за ким його слід продовжити – із зазначенням підстав.

Таким чином, циркуляр фіксував у матеріалах Канцелярії миколаївського військового губернатора вибіркове послаблення післяповстанчого контролю: збереження нагляду для ризикових категорій поєднувалося з масовим виведенням із-під таємного спостереження відставників, що не проявили політичної нелояльності.

У матеріалах справи «Циркуляри Департаменту поліції про припинення та поновлення розгляду прохань щодо повернення на батьківщину політичних засланих і емігрантів – уродженців західних губерній і Царства Польського» простежується еволюція імперської адміністративної політики щодо політичних висланих та емігрантів. Циркуляром від 23 листопада 1876 р.⁶⁷ (а також уточненням від 31 грудня 1876 р.⁶⁸) Міністерство внутрішніх справ призупинило розгляд

⁶⁴ Ibid. Арк. 152.

⁶⁵ Аркас Микола Андрійович (20 травня 1816 – 20 червня 1881) – російський військово-морський діяч, генерал-ад'ютант, адмірал; син Андрія Емануїловича Аркаса, молодший брат Захарія Андрійовича Аркаса, батько Миколи Миколайовича Аркаса (старшого). Військовий губернатор Миколаєва (20 травня 1816 – 27 червня 1881).

⁶⁶ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 9142. Арк. 153.

⁶⁷ ЦДДАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 2.

⁶⁸ Ibid. Арк. 9.

клопотань про повернення на батьківщину й обмежило дозвіл на тимчасове перебування у Західному краї та Царстві Польському осіб, висланих «за політичними причинами». У свою чергу, циркуляр від 12 листопада 1882 р. скасував ці обмеження та відновив попередній порядок розгляду прохань про повернення для вихідців із Західного краю та Царства Польського, а також для інших категорій політичних висланців⁶⁹.

Таким чином, можна констатувати, що між 1876 і 1882 рр. відбувся перехід від більш рестриктивного режиму нагляду до відносно лібералізованої практики, що відкривала можливість легального повернення або урегулювання статусу зазначених осіб.

Але попри пом'якшення режиму 1870-х рр., повної «лібералізації» не відбулося: влада й надалі вибірково відмовляла у поїздах тим, кого вважала політично небезпечними. Показовий приклад – справа про відмову ксьондзу Юманю Міхальському у виїзді до Калішської губернії⁷⁰ для побачення з матір'ю: попри звільнення з-під нагляду, Варшавський генерал-губернатор, посилаючись на його «винність у зносінах... з членами колишньої революційної організації» у розпал повстання, не визнав клопотання таким, що може бути задоволене⁷¹.

Ще одним прикладом може слугувати справа «про вислання до Вологодської губернії під поліцейський нагляд мешканки м. Миколаєва, дворянки Саломеї Левандовської»⁷², де зафіксовано клопотання поліції до Миколаївського військового губернатора про адміністративне вислання до Вологодської губернії під поліцейський нагляд Саломеї Левандовської (пол. Lewandowski), мешканки Миколаєва. Підставою стала її участь у «сприянні втечі» з «Херсонського тюремного замку» політичного ув'язненого Свитича. Лист МВС від 6 травня 1878 р. прямо пропонує губернаторові «зробити розпорядження» щодо висилки та поінформувати про виконання⁷³. Справа містить рапорт миколаївського поліцмейстера від 19 травня 1878 р., адресований військовому губернатору, де зазначено, що дворянка Саломея-Валерія Левандовська, яка раніше мешкала у Миколаєві, «нині тут не перебуває», а проживає в Одесі та виконує обов'язки касирки у тамтешньому товаристві.

Ще одна справа фіксує реалізацію адміністративного вислання кількох осіб із Миколаєва, частина яких потенційно могла належати до польської громади⁷⁴. У рапорті миколаївського поліцмейстера від 11 червня 1879 р. було повідомлено про

⁶⁹ Ibid. Арк. 11.

⁷⁰ Калішська губернія (пол. *Gubernia kaliska*, рос. *Калишская губерния*) – адміністративна одиниця Царства Польського зі столицею в Каліші; існувала у 1837–1844 та 1867–1915 рр., була найбільш західною губернією Царства, її західний кордон збігався з польсько-прусським. Утворена 23 лютого 1837 р. замість Каліського воеводства.

⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 4.

⁷² ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 138.

⁷³ Ibid. Арк. 1.

⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 7–73в.

виконання припису: «дворянин Миколай Леващовський, його дружина Анна і дочки Єлена та Леонарда» вислані до Архангельської губернії. Транзит був організований через Полтаву «в супроводі трьох жандармських унтер-офіцерів і двох рядових», причому «витрати на провіз і харчування висланих та конвою» наказувалося віднести «на розпорядження Полтавського губернатора».

У 1880-х рр. простежується певне пом'якшення режиму: дозволяються переїзди та тимчасове проживання за клопотаннями, а подекуди розглядають питання про звільнення з-під нагляду. Водночас для осіб, позначених «польським питанням», контроль не скасовувався: кожне переміщення погоджувалося через генерал-губернатора, встановлювався (або зберігався) таємний поліцейський нагляд, а місцеві влади регулярно подавали детальні списки та «характеристики» піднаглядних. Обмеження залишалися чинними – дозвіл на проживання або зміну місця був можливий лише як виняток і супроводжувався звітуванням поліції про поведінку та контакти особи. Усе це чітко видно з матеріалів справи Володимира Тишевського, де міститься таємний лист Херсонського губернатора Олександр Семенович Ерделі, який інформував Миколаївського військового губернатора, що Полтавський губернатор повідомив його, що на підставі клопотання дворянина Володимира Тишлевського, який перебував під наглядом поліції у Кременчуці, тимчасовий Харківський генерал-губернатор дозволив Тишлевському «переписатися на жительство» до Херсонської губернії, в м. Миколаїв, до батьківського помешкання. Про зміну місця проживання негайно сповістив кременчуцький поліцмейстер⁷⁵. Оскільки місто Миколаїв не входило до сфери його безпосередньої компетенції, Ерделі інформував адресата про очікуваний приїзд Володимира Тишлевського до Миколаєва.

У продовження свого повідомлення № 333 від 28 березня 1880 р. Херсонський губернатор сповістив Миколаївського військового губернатора, що дворянин Володимир Тишлевський, якому дозволялося переселитися до м. Миколаєва. За відомостями кременчуцького поліцмейстера від 10 квітня Тишлевський виїхав із Кременчука до Миколаєва, пред'явивши посвідчення, видане тим самим поліцмейстером⁷⁶. Згодом Миколаївський поліцмейстер відрпортував Миколаївському військовому губернатору, що прибулий з Кременчука Тишлевський виявив бажання переїхати на постійне місце проживання у село Полтавка Херсонської губернії⁷⁷.

Таким чином, справа наочно демонструє повний ланцюг нагляду за переміщенням «неблагонадійних» осіб: від інформування та міжвідомчих погоджень (між губернаторами) до обов'язкового повідомлення про виїзд/приїзд, реєстрації у місцевій поліції та встановлення персонального нагляду з подальшою звітністю.

Висновки. Залучений комплекс документів Канцелярії Миколаївського

⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 1-2.

⁷⁶ Ibid. Арк. 3.

⁷⁷ Ibid. Арк. 4.

військового губернатора показує, що після Січневого повстання імперська політика безпеки діяла як розгалужена та нормативно врегульована система. Вона поєднувала таємні циркуляри МВС, адресні орієнтування на конкретних осіб, облік піднаглядних, міжвідомчі погодження переїздів і реєстраційні процедури на місцях. Миколаїв, як місто зі стратегічним статусом під керівництвом військового генерал-губернатора, виступав важливим елементом цієї системи: сюди сходилися сигналаменти, звідси розгорталися нагляд і затримання, а кожен легальний рух «неблагонадійних» супроводжувався службовими рапортами та підтвердженнями.

Матеріали демонструють «подвійний» характер імперської практики: на тлі часткових пом'якшень 1870-х рр. (зняття окремих форм нагляду, дозвіл на повернення чи зміну місця проживання) зберігалися вибіркові заборони та висилки. Типовими стають: а) продовження або відновлення нагляду за вихідцями із «західного краю» та Царства Польського; б) відмова у виїздах окремим особам; в) адміністративні висилки під поліцейський нагляд; г) детальна маршрутизація пересувань із залученням жандармського конвою. У персоніфікованих справах простежуються всі ланки контролю: від початкового повідомлення та дозволу на «переписку на жительство» до реєстрації на новому місці й подальших звітів поліції.

Окремо фіксується тривка актуальність «польського питання»: у групових та індивідуальних орієнтуваннях, у справах про повернення емігрантів, зміну місця проживання колишніх засланих, у висилках і відмовах у поїздках. Навіть за умов часткової лібералізації 1870-х рр. ця категорія залишалася під посиленням наглядом, механізми контролю застосовувалися рутинно та послідовно.

Таким чином, миколаївський документальний масив дозволяє реконструювати щоденну «механіку» післяповстанського нагляду у Російській імперії та уточнює місце південноукраїнського регіону в загальноімперській системі протидії польському національному рухові другої половини 19 ст. Опубліковані матеріали вводять до наукового обігу важливі джерела та відкривають можливості для подальших порівняльних студій із фондами інших державних архівів України.

Фінансування. Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

REFERENCES

- Kartuzov, K.M. (2024). Formuvannia fondu «Kantseliariia Mykolaiivskoho viiskovoho hubernatora» u Derzhavnomu arkhivi Mykolaiivskoi oblasti [Formation of the 'Office of the Mykolaiv Military Governor' Fund in the State Archive of Mykolaiv Region]. In *Istoriia Ukrainy ta Yevropy v konteksti zberezheniia yevropeiskykh tsinnosti: International Scientific Conference* (November 8, 2024, Mykolaiv). Mykolaiv: ChNU Publishing House, 125-127 [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I., & Moravets, N. (Eds.). (2014). *Polske natsionalne povstannia 1863-1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv: kolektyvna monohrafiia* [The Polish national uprising of 1863-1864 in Right-Bank Ukraine: From myths to facts: A collective monograph]. Uman: FOP Zhovtyi O.O. [in Ukrainian].
- Levchenko, L. (2023). *Represyvna polityka Rosiiskoho uriadu shchodo uchashnykiv rukhiv za*

- vidnovlennia derzhavnosti Polshchi (1830–1874 rr.) [Repressive policy of the Russian Government towards participants in the movements to restore Poland's statehood (1830–1874)]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 126–172. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2023.334.126> [in Ukrainian].
- Slobozhan, I. (2024). *Polskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh na terytorii Volynskoi hubernii v 60-kh rokakh XIX stolittia (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Zhytomyrskoi oblasti)* [Polish national-liberation movement in Volyn Governorate in the 1860s (based on the records of the State Archives of Zhytomyr Region)]. *Arkhivy Ukrainy*, 2 (339), 56–74. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2024.339.056> [in Ukrainian].
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. Internal archive of the institution. Files of Fund No. 356 [in Ukrainian].
- State Archive of Mykolaiv Region. Internal archive of the institution. Files of Fund No. 230 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/084-095>

УДК (UDC) 94 : 061.2] (477.82) «1918/1939»

‘THE UKRAINIAN SCHOOL’ SOCIETY IN INTERWAR RIVNE**Ruslana Davydiuk*****Abstract**

The purpose of this scientific article is to analyse the state of schooling and the circumstances surrounding the emergence of «The Ukrainian School Society» in interwar Rivne, to determine its structure, to identify its most important tasks, primarily the promotion of the Ukrainian private gymnasium in Rivne, and to summarise the educational situation of Ukrainians in the city under the Second Polish Republic. **The research methodology** is based on the principles of historicism, verification, and the application of historical-problem and historical-chronological methods. The author was guided by methodological approaches related to the study of interethnic relations in interwar Poland. **Scientific novelty.** Based on archival documents and interwar periodicals, the activities of the Ukrainian School Society were analysed, internal contradictions were revealed, and the achievements and difficulties of its work were identified.

Conclusions. Polish-Ukrainian relations in the field of education in the Volhynia Voivodeship were characterised by complexity and various restrictions on the development of Ukrainian-language schooling. The main problems were the high level of illiteracy among Ukrainians, the insufficient number of Ukrainian schools, and the introduction of utraqism (bilingualism). The number of Ukrainian schools was extremely disproportionate to the number of Ukrainians in Volhynia. The idea of spreading the Ukrainian language as a subject of study in Polish schools, proposed as part of Henryk Juzewski's «Volhynia experiment», did not resolve interethnic conflicts and was far from satisfying the educational needs of Ukrainians.

The inability of the Polish authorities to satisfy the rights of the largest national community in the field of education led to the emergence of Ukrainian private gymnasiums in Rivne, Lutsk and Kremenets. Through their own efforts, Ukrainians created societies that dealt with the problems of these private gymnasiums. «The Ukrainian School» Society helped the Ukrainian private gymnasium in Rivne. Despite constant control by the Polish authorities and disagreements within the society's leadership, its activists did a lot of work, although not all tasks were solved, in particular, they did not manage to transfer the gymnasium to a public one. However, they managed to accumulate valuable experience in the struggle for Ukrainian schools, their native language, and the preservation of national traditions. The main achievement of the Rivne Ukrainian private gymnasium was its graduates, who in the following period took an active part in the struggle for an independent Ukraine.

Keywords: Second Polish Republic, Volhynia, education, Rivne Ukrainian Private Gymnasium, «The Ukrainian School» Society, the magazine «Sonetchko»

---

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History and teaching method, Rivne State Humanitarian University, Rivne, Ukraine. E-mail: davrus63@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

ТОВАРИСТВО «УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА» У МІЖВОЄННОМУ РІВНОМУ

Руслана Давидок*

Анотація

Мета наукової статті: проаналізувати стан шкільництва та обставини появи товариства «Українська школа» у міжвоєнному Рівному, з'ясувати його склад, визначити найважливіші завдання, насамперед сприяння діяльності української приватної гімназії у Рівному, підсумувати освітнє становище українців міста в умовах Другої Речі Посполитої. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, верифікації, застосування історико-проблемного та історико-хронологічного методів. Авторка керувалася методологічними підходами, пов'язаними з вивченням міжнаціональних відносин у міжвоєнній Польщі. **Наукова новизна.** На основі архівних документів та міжвоєнної періодики проаналізовано діяльність Товариства «Українська школа», показано внутрішні суперечності, визначено здобутки і труднощі його роботи.

Висновки. Польсько-українські відносини у сфері освіти на території Волинського воєводства характеризувались складністю та усілякими обмеженнями розвитку україномовного шкільництва. Головними проблемами були високий рівень неписьменності українців, недостатня кількість українських шкіл, запровадження утравізму (двомовності). Число українських шкіл знаходилося у крайній диспропорції до числа українців на Волині. Запропонована у рамках «волинського експерименту» Генрика Юзевського ідея поширення української мови, як предмету навчання в польських школах, не вирішувала міжнаціональних суперечностей та була далекою від задоволення освітніх запитів українців.

Неспроможність польської влади задовольнити права найбільшої національної спільноти у галузі освіти, призвели до появи українських приватних гімназій у Рівному, Луцьку і Кременці. Власними зусиллями українці створили товариства, що опікувались проблемами цих приватних гімназій. Товариство «Українська школа» допомагало українській приватній гімназії у Рівному. Незважаючи на постійний контроль польської влади, суперечності у керівництві товариства, його активісти проводили значну роботу, хоча не всі завдання були вирішені, зокрема, так і не вдалося перевести гімназію на державну. Однак вдалося нагромадити цінний досвід боротьби за українську школу, рідну мову, збереження національних традицій. Головним здобутком Рівненської української приватної гімназії стали її випускники, котрі у наступний період взяли активну участь у боротьбі за незалежну Україну.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Волинь, освіта, Рівненська українська приватна гімназія, товариство «Українська школа», часопис «Сонечко»

Цитування: Давидок, Р. (2025). Товариство «Українська школа» у міжвоєнному Рівному. *Консенсус*, 3, 84-95. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/084-095>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/185>

* доктор історичних наук, професор кафедри історії та методики навчання, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, Україна. E-mail: davrus63@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

Постановка проблеми. Освітня ситуація для українців в умовах Другої Речі Посполитої залишалася надзвичайно складною з огляду на мову навчання, недостатню кількість українських шкіл, переважно нижчого ступеня. Висока оплата за навчання, а також необхідність додаткових коштів на утримання дитини у місті, унеможливила відвідування середньої школи значною частиною сільських дітей. Як наслідок різного роду труднощів і політики влади, рівень неписьменності у Волинському воєводстві залишався досить високим: на 1936 р. у Луцькому повіті досягав 47,5%, Рівненському – 45,5%, Ковельському – 57,8%, Володимирському – 48,5%, Любомльському – 58,6%¹. В таких умовах особливою опікою української спільноти у містах Волинського воєводства були оточені приватні українські гімназії в Рівному, Луцьку та Кременці. Саме у цих закладах навчалися діти місцевої української еліти, інтелігенції, політичних емігрантів, які перейняли естафету боротьби за українську державність у нових історичних умовах.

У науковій статті поставлено за **мету** проаналізувати передумови, обставини появи, склад Товариства «Українська школа», основним завданням якого було сприяння діяльності української приватної гімназії у міжвоєнному Рівному.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми української освіти в умовах Другої Речі Посполитої були предметом зацікавлень багатьох вчених, як українських, так і польських, адже боротьба за національне шкільництво перебувала у фокусі зацікавлень західноукраїнської спільноти, слугувала важливим складником боротьби з асиміляторською політикою польської влади. Конкретніше діяльність українських приватних гімназій на Волині досліджували Валентина Доброчинська², Юрій Крамар³, політику польської влади щодо освіти студіювала Оксана Руда⁴, освітнє питання у діяльності волинських послів та сенаторів парламенту Польщі, місце емігрантів УНР у боротьбі за українську школу – Руслана Давидюк⁵. Водночас, діяльність Товариства «Українська школа», внутрішні протиріччя серед його керівництва, досліджені не достатньою мірою. У таких умовах зростає роль джерельною основи для підготовки статті, насамперед архівних матеріалів і міжвоєнної періодики.

Виклад основного матеріалу. Впродовж міжвоєнного часу польська влада реалізовували культурно-освітні зміни на території західноукраїнських земель з

¹ Шкільництво на Волині. *Українська нива*. 1936. 23 вересня. Ч. 14. С. 1.

² Доброчинська В. Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.): культурно-освітній феномен на тлі доби. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. 224 с.

³ Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.

⁴ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та реценції. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2019. 802 с.

⁵ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. 794 с.; Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біограми політичних емігрантів – учасників Української революції / за ред. Андрія Жив'юка. Рівне-Львів: Простір-М, 2023. 284 с.

метою зміцнення тут «польського стану посідання», що мало сприяти повній інкорпорації цих земель до складу Польщі. Ігнорування прав української громади в освітній сфері призводило до того, що число українських шкіл знаходилось у крайній диспропорції до числа українців у Волинському воєводстві. Запропонована у рамках «волинського експерименту» воєводою Генрика Юзевського ідея поширення української мови, як предмету навчання в польських школах, не вирішувала міжнаціональних суперечностей та була далекою від задоволення освітніх запитів українців.

Неспроможність польської влади задовольнити права найбільшої національної спільноти у галузі освіти, призвели до появи українських приватних гімназій у Рівному, Луцьку і Кременці.

Українська громадськість із 1920 р. докладала багато старань, праці та витрат до отримання дозволу на відкриття приватної української гімназії в Рівному. Зусиллями Рівненської «Просвіти» планувалося організувати влітку 1921 р. підготовчі курси для українських дітей, які закінчили сільські початкові школи, та курси українознавства для вчителів українських шкіл (паралельно до започаткованих польською владою курсів польської мови, історії та географії), проте не отримали на це дозволу. «Українська трибуна» повідомляла, що на загальних зборах товариства «Просвіта» від 29 травня 1921 р. під головуванням полковника Армії УНР Костя Вротновського-Сивошапки, у минулому діяча УЦР, начальника Головної військово-ветеринарної управи, ухвалено рішення звернутися з меморіалом до польської влади щодо стану українського шкільництва⁶. У цей час, незважаючи на труднощі та внутрішні суперечності, «Просвіта» інтенсивно розвивалась, опікувалась освітою дітей, проблемами вчителів, створювала бібліотеки, поширювала українські книги, готувала театральні вистави, надавала юридичну допомогу населенню, сприяла заснуванню кооперативів, улаштувала різноманітні курси.

«Приватну гімназію Федора Пекарського з викладовою мовою українською» було засновано 12 вересня 1923 р., на той час вона мала один клас і шість учнів. Розміщувалась українська гімназія у будинку князів Любомирських, де отримала у користування три кімнати. Це ж приміщення орендувала російська гімназія. Гімназист Микола Фридрих згадував про початок навчання в гімназії: «Щоденно приходилося нам чути насмішки гімназистів з інших шкіл. Приток до насмішок було досить. То, що нас «полтора ученика», то, що живем в «сараях», то знов брак одностроїв і т. д. Чистою Голгофою для нас були різні паради... Та й дійсно картина виходила весела. Ідуть різні гімназії, кожна понад триста учнів. І виходить наша гімназія... п'ятнадцять учнів, в різноманітних убраннях і шапках... Це була тяжка атмосфера. Але ці обставини виробили поміж нами надзвичайно миле братерське співжиття»⁷.

⁶ Гнатюк Н. З життя Рівненської Просвіти. *Українська трибуна*. 1921. 5 червня. Ч. 26. С. 4.

⁷ Спогади гімназиста М. Фридриха про відкриття Рівненської української гімназії // Добровичська В. Рівненська українська гімназія... С. 198–199.

Відповідно до польського законодавства приватні гімназії не отримували державного фінансування, але, з дозволу влади, одержували концесії з вимогою щорічного поновлення. Гімназія функціонувала на власні кошти, оплата за навчання складала 25–30 зл. щомісяця, курс навчання тривав шість років. Складними були матеріальні проблеми, багато учнів не могли заплатити за навчання, купити книги чи навчальне приладдя. Будинок Рівненської гімназії, у свій час подарований гмінним урядом, забрав повітовий сеймик. Відтак, розпочали спорудження нового будинку («доведено його вже під дах, і в такому незакінченому вигляді стоїть невикористаним цей будинок вже 6 літ»⁸), але через безгрошів'я будівництво так і не завершили⁹.

Навчальний заклад був оточений опікою української спільноти, допомогу надавали різні громадські організації, Український кооперативний селянський банк. Громадські ради впродовж одного місяця 1923 р. асигнували на українську приватну гімназію в Рівному 300 млн. мк¹⁰. Стараннями Володимира Оскілка, у минулому отамана Північної групи УНР, згодом прихильника українсько-польської співпраці, в лютому 1924 р. у Рівному та повіті проходили збірки на підтримку гімназії. На закінчення акції 10 лютого силами аматорської групи колишніх інтернованих вояків Армії УНР, працівників цукроварні Шпанова, був проведений вечір за присутності близько 400 осіб, на якому вдалося зібрати близько 700 млн. мк.¹¹

Допомога інтелігенції, політичних емігрантів полягала також у поповненні бібліотечних фондів закладу. Данило Ковпаненко, у минулому комісар залізниць УНР, виступив з ініціативою подарувати Рівненській українській гімназії необхідну літературу, передав книги Лесі Українки «Лісова пісня», «У пущі», Осипа Маковея «Ярошенко». До втілення цієї ідеї долучились інші представники української політичної еміграції: міністр уряду УНР, адвокат Микола Багринівський – «Історію української літератури» Михайла Грушевського, Т. 1, частини 1–3; його дружина Параскевія Багринівська подарувала «Словник української мови» Бориса Грінченка; міністерський працівник періоду УД, згодом очільник Рівненської «Просвіти» Олександр Карпинський – «Огляд української історіографії» Дмитра Дорошенка, його дружина Ганна Карпинська – «Словник російсько-український» М. Уманця (Михайла Комарова); адвокат Іван Корноухов – «Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменницької праці 1874–1916 рр.»; просвітянка Станіслава Томкович – «З історії релігійної думки на Україні» Михайла Грушевського, Овдієнко – «Іван Левицький Нечуй» Сергія Єфремова; власник аптеки Полікарп Бульба – «Курс бібліотекознавства» Степана Сірополка; лікар Микола Пирогов – «Матеріали до українсько-російської етнології», Т. 1 (Наукове Товариство ім. Шевченка), його син Юрій Пирогов – «Економічну географію України» Івана Фещенка-Чопівського;

⁸ У світлі волинських потреб (Промова М. Маслової в Сеймі 14. XII. 1936 р.). *Волинське слово*. 1937. 1 січня. № 1. С. 6.

⁹ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі... С. 493.

¹⁰ З Волині. Відкриття гімназії. *Діло*. 1923. 10 жовтня Ч. 152. С. 2.

¹¹ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.) Ф. 33. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 20.

Самійло Підгірський, представник Волинської губернії в УЦР – «Мазепу» Володимира Антоновича; його дружина Олександра Підгірська – «Націоналізм» Дмитра Донцова; подружжя Барченків – «Данте Алігєрі: характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезій» Івана Франка, «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», 116-120 томи; сенатор польського сейму і скликання Левко Маркович – «Науковий збірник українського університету в Празі»; сенаторка Олена Левчанівська – монографію Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький»; кооператор Платон Доманицький – «Підручник шведської руханки» Петра Франка й ін. Зауважимо, що бібліотека потребувала саме цих книг, їхній перелік узгоджували з гімназійними працівниками¹².

Рівненська українська приватна гімназія прирівнювалась у правах до державних шкіл, а її випускники могли навчатись у вищих закладах Польщі. Після Шевченківських святкувань у 1930 р., коли гімназисти відмовилися співати польський гімн, у гімназії це право забрали, а Ф. Пекарського звільнили з посади директора¹³. Наступного, 1931 р., українському закладові вдалося повернути втрачені права¹⁴. Підтримка української громади, жертвовність, самопошвята вчителів сприяла збереженню та розвитку Рівненської української приватної гімназії, у якій із кінця 1920-х рр. навчалося до 200 учнів щороку.

Для бажаючих складати іспит до гімназії восени організовували безкоштовні 10-денні підготовчі курси. Щоб підготувати дітей до гімназійного навчання, батьки віддавали їх до шестикласної української приватної школи ім. гетьмана Івана Мазепи¹⁵. Ця школа була відкрита у Рівному 1932 р. за клопотанням посла Степана Скрипника та за ініціативи товариства «Українська школа». Саме це товариство у 1930-х рр. опікувалося українською приватною гімназією в Рівному та проблемами шкільної молоді. Товариство координувало свою роботу з батьківським комітетом гімназії, спільно турбуючись справами учнів. До складу батьківського комітету у різний час належали Олена Кентржинська, Степан Скрипник, Данило Ковпаненко, Кость Вротновський, Полікарп Бульба, Ананій Волинець, Ольга Павловська¹⁶ й ін. Зауважимо, що згадані особи були діячами Української революції, після поразки якої стали політичними емігрантами.

Організаційні збори «Української школи» відбулися 1931 р. у приміщенні клубу «Рідна хата» Метою товариства було задоволення потреб українського населення у царині приватного шкільництва та загалом у сфері культури та освіти. Товариство

¹² Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині...; Ковпаненко Д. На бібліотеку Рівненської української гімназії. *Українська нива*. 1927. 15 червня. Ч. 27. С. 3.

¹³ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 1755. Арк. 8-14.

¹⁴ Привернення прав Українській Гімназії у Рівному. *Українська нива*. 1931. 15 липня. Ч. 22-23. С. 1.

¹⁵ Культурна станиця на Волині. З життя і праці Рівненської української гімназії. *Діло*. 1935. 27 липня. Ч. 197. С. 4-5.

¹⁶ З Рівненської хроніки. *Українська нива*. 1927. 24 листопада. Ч. 64. С. 4; Українська Гімназія в Рівному. *Українська нива*. 1931. 30 жовтня. Ч. 32. С. 2.

складалося з почесних, звичайних членів, та членів добродіїв¹⁷ Одним із ключових обов'язків членів товариства була матеріальна підтримка освітнього закладу, для цього вони сплачувати щомісяця 2 зл. членських внесків, а при вступі платити одноразовий внесок у сумі 1 зл.¹⁸

Зауважимо, що відкриття клубу «Рідна хата» в Рівному відбулося 25 квітня 1931 р., за присутності близько 200 осіб. Діячі клубу відстоювали ідею українсько-польського порозуміння і співпраці, відтак на відкритті були присутні представники влади, промову виголошував Йоахим Волошиновський, від послів і сенаторів Волині виступав Микола Маслов, «Рідну хату» Луцька представляв Пилип Пилипчук, від імені українського населення Здолбунова виступив Василь Сегейда, а польський історик і етнограф Якуб Гофман репрезентував польських учителів загальних шкіл та ін.¹⁹

На зборах вирішили присвоїти звання почесних членів клубу «Рідна хата» волинському воеводі Генрику Юзевському та голові сеймового клубу Безпартійного блоку співпраці з урядом (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem – BBWR) Тадеушу Голувку²⁰. На 1 вересня 1932 р. український клуб «Рідна хата» нараховував 44 члени. Очолював організацію Степан Скрипник, до управи належали Євген Колодяжний, Олександр Палієнко, Любов Литвиненко, Микита Бура²¹. Діяльність «Рідних хат» у містах, як і «Просвітянських хат» у селах (культурно-освітні філії ВУО – *аєт.*) була можлива лише за умови їх повної лояльності до польської влади. Згадані організації планувалися як заміна «Просвіт», заборонених адміністрацією Г. Юзевського в рамках політики «сокальського кордону». У 1930-х рр. «Рідна хата» займалась організацією бібліотек, читалень, широкою культурно-освітньою роботою. Управа клубу «Рідна хата» допомагала учням місцевої української гімназії шляхом забезпечення безкоштовними обідами чи надання на них знижки²².

У Товаристві «Українська школа» значний вплив мали емігранти УНР, діяла господарча, пропагандистська, видавнича, бібліотечна, стипендійна секції. Працювала ревізійна комісія у складі Євгена Архипенка, Михайла Гуцуляка та Григорія Демидовича²³. Членами управи товариства були Степан Скрипник, Євген Богуславський, Микита Бура, Василь Семенів, Володимир Огібовський, Данило Ковпаненко, Федір Тихоневич, Яків Бичковський, Федір Пекарський²⁴. З 1935 р. склад управи зазнав змін: заступником голови Степана Скрипника став вчитель Андрій Вівчарук, до складу товариства ввійшла дружина С. Скрипника Іванна, членами

¹⁷ Держархів Рівненської області (ДАРО). Ф. 30. Оп. 20. Спр. 842. Арк. 1.

¹⁸ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 1694. Арк. 11-113в.

¹⁹ ДАРО. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 56. Арк. 219.

²⁰ У «Рідній Хаті». *Українська нива*. 1931. 10 червня. Ч. 19. С. 1.

²¹ ДАРО. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 844. Арк. 13.

²² Корисна діяльність «Рідної Хати». *Українська нива*. 1931. 15 листопада. Ч. 34. С. 4.

²³ А. В. Т-во «Українська Школа» в Рівному. *Українська нива*. 1931. 7 листопада. Ч. 33. С. 4.

²⁴ ДАРО. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 842. Арк. 9.

ревізійної комісії обрали Василя Проказюка, Григорія Буца, Романа Іщука²⁵, у 1938 р. до складу дирекції ввійшов Петро Зінченко²⁶.

Хоча «Українська школа» реально діяла з 1931 р., але статут товариства було ухвалено лише 24 січня 1937 р., а затверджено волинським воєводою 26 лютого 1938 р.²⁷ Управа товариства повідомляла, що на 1 грудня 1938 р. було зареєстровано 232 члени організації. Очевидно, що цю цифру було завищено й нею охоплено симпатиків організації, позаяк дивує різке зростання її учасників: на 1 листопада 1931 р. членами товариства було 37 осіб, на 21 серпня 1933 р. – 42, на 1 вересня 1935 р. – 45 осіб²⁸. Статут визначив завданнями товариства «відкриття та підтримку початкових, середніх, професійних шкіл з українською мовою викладання, організацію освітніх курсів, видання книг, часописів, відкриття книгарень, надання стипендій та допомог молоді, видання підручників» тощо²⁹.

Дозволивши роботу «Української школи», польська влада, всупереч чинним законам і приписам, не дала дозвіл на діяльність у Волинському воєводстві «Рідної школи» із центром у Львові³⁰. Із такою назвою намагалося поширити свій вплив на ці території галицьке «Українське педагогічне товариство». Польські урядовці постійно наголошували, що у зміні назви та поширенні впливу організації за межі Східної Галичини вбачають політичні тенденції³¹. Причиною був згаданий «сокальський кордон», який активно реалізовував волинський воєвода Генрик Юзевський. «Дарма, що це суперечить конституції, окремим законам, ...не існує ніяка формально законна перешкода для того, щоб товариство Рідна школа поширило свою діяльність на Волинь, але фактично це неможливо, те саме з Лугом, Соколом-Батьком, Відродженням і т. д.»³² – констатувала газета «Діло». Наголосимо, що після заборони «Пласту» на Волині легально могли діяти лише ті спортивні товариства, які стояли на проурядових позиціях («Горинь», «Стир», «Гарт»).

Успіхом товариства «Українська школа» у Рівному було налагодження видання українського часопису для дітей «Сонечко», перший номер якого з'явився 1 січня 1936 р. Спочатку планували видавати журнал як двотижневик, однак через брак коштів він виходив раз на місяць³³. Журнал уміщував 12-16 кольорових (одноколірних зелених, синіх тощо) сторінок. Зміст видання був різноманітний, багатий на ілюстрації, майже кожне число присвячували окремій історичній події: березневе – Т. Шевченкові, квітневе – річниці хрещення України, травневе – С. Петлюрі, грудневе

²⁵ Ibid. Арк. 20.

²⁶ Ibid. Арк. 11.

²⁷ Ibid. Арк. 25, 26.

²⁸ Ibid. Арк. 9, 17, 31.

²⁹ Ibid. Арк. 1.

³⁰ Герасимович І. Рідна Школа і сокальський кордон. *Діло*. 1936. 30 квітня. Ч. 94. С. 1–2.

³¹ На новий шлях. *Діло*. 1926. 18 липня. Ч. 156. С. 1.

³² Сокальський чи рижський кордон? *Діло*. 1936. 14 травня. Ч. 106. С. 1–2.

³³ *Сонечко*. Український часопис для дітей. 1937. Вересень. Ч. 1–31; *Сонечко*. Український часопис для дітей. 1938. Травень. Ч. 3–39; *Сонечко*. Український часопис для дітей. 1939. Січень. Ч. 5–45.

– Різдвяним святам тощо. На сторінках «Сонечка» друкували багато цікавих оповідань, зокрема з історії України, а також вірші, казки, малюнки, загадки, ребуси. Краєзнавчі матеріали подавали у вигляді нарисів-подорожей містами Волині – Дубно, Корець, Острог, Кременець тощо. Замітки «Про Коломбове велике відкриття», «Перемога людини над простором» ознайомили дітей із науковою проблематикою, навколишнім світом. Журнал містив «Сторінку молодих авторів», де друкували дитячі вірші, а також рубрики «Що нового в світі?», «Історичний календар» тощо³⁴.

Редагував журнал Андрій Вівчарук (народився 1900 р. у с. Тишковці на Станіславщині, вояк УГА, у 1926 р. закінчив вищі вчительські курси у Варшаві³⁵), а після нього Петро Зінченко (народився на Полтавщині 1893 р., студіював у Художній академії (1917) і на режисерському відділі музично-драматичної школи ім. Лисенка (1918), працював у київських видавництвах як ілюстратор книг³⁶). А. Вівчарук і П. Зінченко у міжвоєнний період вчителювали у Рівному. Художник П. Зінченко створював до часопису декоративні заставки, пейзажні замальовки, ілюстрував ігри, кросворди, загадки³⁷. До складу редакції журналу «Сонечко» входили Степан Скрипник, Данило Ковпаненко, Яків Бичківський, Василь Семенів, Болеслав Пехович³⁸. Співпрацювали з виданням учителів з Рівного та інших місцевостей.

Товариство «Українська школа» мало свій друкований орган за назвою «Культурне життя», ініціювало зведення в Рівному Українського дому ім. Симона Петлюри, а відтак організувало збірки коштів серед громадян на його будівництво³⁹. «Надокучило нам тинятися з нашими інституціями та принижуватися перед чужими, жебракуючи зал для зборів, академії чи вистав. Дуже часто власник зали втручається до дрібниць. Ігнорує наші бажання, сотень людей, які хотіли б довше побути в гурті. В Українському Домі мають розміститися всі наші приватні школи з лабораторіями та кабінетами, всі наші культурно-освітні організації»⁴⁰, – писало «Волинське слово». Фінансовими справами «Української школи» відала канцелярія «Рідної хати», до якої входили Степан Письменний і Сергій Полікша⁴¹.

Керівникові «Української школи» С. Скрипнику не вдалося досягти повного впливу на товариство й учителів гімназії. Частина колективу, не поділяючи проурядових поглядів, складала йому опозицію, серед них Антон Кентржинський,

³⁴ Українська дитяча періодика. *Тризуб*. 1938. 30 жовтня. № 44. С. 26–27.

³⁵ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3250. Арк. 14 зв., 15.

³⁶ *Ibid.* Ф. Р-280. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 25.

³⁷ Рівненський обласний краєзнавчий музей (РОКМ), 18197/2 доп. Життєпис П. Зінченка.

³⁸ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3250. Арк. 8–9, 14 зв., 15; Спр. 3662. Арк. 15.

³⁹ Скрипник С. Завдання товариства «Українська школа». *Вісті Товариства Українська Школа в Рівному* [Одностівка, присвячена будівництву Дому української культури ім. С. Петлюри]. 1938. Серпень. С. 4–6; ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3662. Арк. 123в., 22.

⁴⁰ Галинський Ю. Рівне матиме власний Дім культури. *Волинське слово*. 1938. 31 липня. №21. С. 4.

⁴¹ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 1694. Арк. 13в.–12; Онуфрійчук І. Полікша Сергій. *Літопис Волині*. 1972. Ч. 10–11. С. 167–168.

Іван Підстригач, Федір Пекарський, Володимир Огібовський та ін.⁴² Показовим було бажання групи діячів зреалізувати присвоєння Рівненській українській гімназії імені Миколи Костомарова, як радив зробити ще 1919 р. під час візиту до Рівного міністр освіти УНР Іван Огієнко. Натомість, Степан Скрипник і його оточення наполягали на присвоєнні закладу імені Симона Петлюри⁴³. Обидві пропозиції не були почуті польською владою. Втім, означені думки демонстрували відмінності у поглядах і підходах представників політичної еміграції, членів Товариства «Українська школа».

Управа «Української школи», громадськість, українські послы від Волині систематично порушували перед владою питання надання українській приватній гімназії в Рівному статусу державної. Для цього у листопаді 1935 р. було сформовано комітет, до складу якого ввійшли Степан Скрипник, Микита Бура, Надія Іщук, Антон Кентржинський, Яків Бичківський та ін.⁴⁴ Однак усі їхні звернення до влади, намагання зробити із приватної гімназії державну залишилися нереалізованими планами.

Для надання юридичної, фінансової, моральної підтримки гімназії 14 серпня 1937 р. було створено іншу організацію: «Товариство приятелів приватної української гімназії у м. Рівне». Серед засновників нової інституції фігурували Микола Багринівський, Полікарп Бульба, Яків Бичківський та ін.⁴⁵ Попри те, що повітове старосто не заперечувало проти відкриття організації, поліція розпочала нагляд за її діячами⁴⁶. Матеріалів про практичну роботу цього нового товариства нам віднайти не вдалося. Припускаємо, що спроба започаткувати нове освітнє товариство розкривала невдоволення частини громадських діячів діяльністю «Української школи» й вчергове підтвердила наявність суперечностей між різними напрямками української політичної еміграції, зокрема увиразнила неоднотайність поглядів Степана Скрипника та Миколи Багринівського, що мешкали у Рівному.

Лояльно налаштовані до влади українські діячі, члени «Української школи», незважаючи на намагання порозумітися з польською адміністрацією, систематично ставили на порядок денний невирішені освітні питання, шкільні проблеми, опікувались учнями та студентами⁴⁷. На засіданні сейму від 20 лютого 1939 р. у дебатах щодо бюджету Міністерства віросповідань і народної освіти посол Скрипник констатував: «Протестуємо проти остаточного зіштовхнення кількох мільйонів українських громадян до ролі громадян другої кляси... Чому з року в рік меншає число шкіл з українською викладовою мовою? Чому українські діти зачинають слухати релігії по польськи? Чому ще так недавно від найкращих представників Річипосполитої ми чули, що ми є співгосподарями держави – і чому тепер

⁴² ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3662. Арк. 13в.

⁴³ Лист Ф. Пекарського до колишнього гімназиста О. Скоропади // Добровичська В. Рівненська українська гімназія... С. 196–197.

⁴⁴ ДАРО. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 74. Арк. 314.

⁴⁵ ДАРО. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 836. Арк. 1–2.

⁴⁶ Ibid. Арк. 12.

⁴⁷ ДАРО. Ф. 478. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 13.

зіштовхнули нас до ролі наймитів? ...ми з цим питанням звертаємося до Вас, авторитетних представників польського народу, і як відповідь чуємо: «Нема українського народу»...»⁴⁸. Відповіді на поставлені запитання посли, як і українська громада, не почули. Однак робота з опіки над Рівненською українською приватною гімназією дала свої результати, найкращим з яких стали випускники закладу.

Подібно до Товариства «Українська школа» у Рівному, у Луцьку діяло «Товариство ім. Лесі Українки», основним завданням якого, згідно зі статутом, була «опіка над середнім та нижчим шкільництвом у Луцьку»⁴⁹, яке турбувалося про Луцьку, а згодом і Кременецьку українські приватні гімназії. Діяльність цього товариства може бути предметом окремої наукової розвідки.

Висновки. Оскільки освітнє життя було вагомим складником національного самовизначення українців міжвоєнної Волині, то вони намагалися обіймати посади вчителів, працювати у батьківських комітетах, озвучувати проблеми шкільництва з парламентської трибуни. З цією ж метою було започатковано товариство «Українська школа» в Рівному, що опікувалось у 1930-х рр. місцевою приватною українською гімназією. Попри фінансові труднощі, матеріальні проблеми, гімназія стала місцем, де здобувала освіту та формувалася національна свідомість української молоді, котра з честю перейняла естафету боротьби за Українську державу у військовий і післявоєнний період.

REFERENCES

- A. V. (1931, 7 lystopada). T-vo «Ukrainska Shkola» v Rivnomu. *Ukrainska nyva*, 33, 4 [in Ukrainian].
- Halynskiy, Yu. (1938, 31 lyupnia). Rivne matyme vlasnyi Dim kultury. *Volynske slovo*, 21, 4 [in Ukrainian].
- Herasymovych, I. (1936, 30 kvitnia). Ridna Shkola i sokalskyi kordon. *Dilo*, 94, 1–2 [in Ukrainian].
- Hnatiuk, N. (1921, 5 chervnia). Z zhyttia Rivnenskoï Prosvity. *Ukrainska trybuna*, 26, 4 [in Ukrainian].
- Davydiuk, R. (2016). *Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva*. [Ukrainian political emigration in Poland: staff, structure, social and political practices in the Volyn voivodeship]. Lviv; Rivne [in Ukrainian].
- Davydiuk, R. (2023). *V interieri mizhvoiennoi Volyni: Biohramy politychnykh emihrantiv – uchasykiv Ukrainskoi revoliutsii* [In the interior of interwar Volyn: Biographies of political emigrants – participants of the Ukrainian revolution]. Rivne–Lviv [in Ukrainian].
- Dobrochynska, V. (2016). *Rivnenska ukrainska himnaziia (1923–1939 rr.): kulturno-osvitnii fenomen na tli doby* [Rivne Ukrainian Gymnasium (1923–1939): a cultural and educational phenomenon against the background of the era]. Rivne [in Ukrainian].
- Z Volyni. Vidkryttia himnazii (1923, 10 zhovtnia). *Dilo*, 152, 2 [in Ukrainian].
- Z Rivnenskoï khronichky. (1927, 24 lystopada). *Ukrainska nyva*, 64, 4 [in Ukrainian].
- Kovpanenko, D. (1927, 15 chervnia). Na biblioteku Rivnenskoï ukrainskoï himnazii. *Ukrainska nyva*, 27, 3 [in Ukrainian].
- Korynsna diialnist «Ridnoi Khaty» (1931, 15 lystopada). *Ukrainska nyva*, 34, 4 [in Ukrainian].

⁴⁸ Парламентарний протест української Волині. *Діло*. 1939. 28 лютого. Ч. 45. С. 3.

⁴⁹ Державний архів Волинської області. Ф. 190. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 66–73.

- Kramar, Yu. (2015). *Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia* [Western Volhynia 1921–1939: national, cultural and religious life]. Lutsk [in Ukrainian].
- Kulturna stanytsia na Volyni. Z zhyttia i pratsi Rivnenskoï ukrainskoï himnazii (1935, 27 lypnia). *Dilo*, 197, 4–5 [in Ukrainian].
- Na novyi shliakh (1926, 18 lypnia). *Dilo*, 15, 1 [in Ukrainian].
- Onufriichuk, I. (1972). Poliksha Serhii. *Litopys Volyni*, 10–11, 167–168 [in Ukrainian].
- Parlamentarnyi protest ukrainskoï Volyni. (1939, 28 liutoho). *Dilo*, 45, 3 [in Ukrainian].
- Pryvernennia prav Ukrainskii Himnazii u Rivnomu (1931, 15 lypnia). *Ukrainska nyva*, 22–23, 1 [in Ukrainian].
- Ruda, O. (2019). *Natsionalno-osvitnia polityka uriadiv Polshchi shchodo naseleння Halychyny v 20–30-kh rokakh XX stolittia: realizatsiia ta retseptsii* [National educational policy of the Polish governments regarding the population of Galicia in the 1920–s and 1930–s: implementation and receptions]. Lviv [in Ukrainian].
- Skrypnyk, S. (1938, serpen). Zavdannia tovarystva «Ukrainska shkola». *Visti Tovarystva Ukrainska Shkola v Rivnomu*, 4–6 [in Ukrainian].
- Sokalskyi chy ryzhskyi kordon? (1936, 14 travnia). *Dilo*, 106, 1–2 [in Ukrainian].
- U «Ridnii Khati» (1931, 10 chervnia). *Ukrainska nyva*, 19, 1 [in Ukrainian].
- U svitli volynskykh potreb (1937, 1 sichnia), *Volynske slovo*, 1, 6 [in Ukrainian].
- Ukrainska Himnaziia v Rivnomu. (1931, 30 zhovtnia). *Ukrainska nyva*, 32, 2 [in Ukrainian].
- Ukrainska dytiacha periodyka. (1938, 30 zhovtnia). *Tryzub*, 44, 26–27 [in Ukrainian].
- Shkilnytstvo na Volyni. (1936, 23 veresnia). *Ukrainska nyva*, 14, 1 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/096-105>

УДК (UDC) 94 : 911.375-022.51] «2017/2020» (477.73) (043/2)

ACTIVITIES OF THE GERMAN-UKRAINIAN PLATFORM «KYIV DIALOGUE» IN MYKOLAIV REGION (2017-2020)

Evgen Gomonjuk*

Abstract

The article analyzes materials related to the activities of the German-Ukrainian platform «Kyiv Dialogue» in southern Ukraine, particularly in the Mykolaiv region, in 2017-2020. It was found that the platform built its work in the region on behalf of the German non-profit organization «European Exchange gGmbH» («Europäischer Austausch gGmbH») and in cooperation with the International Renaissance Foundation and local partners, and within the framework of two programs, «Strengthening Citizen Participation and City Development in the Regions of Ukraine» (2017-2019) and «United Network of Cities in Eight Regions of Ukraine to Support Local Reforms» (2019-2020), with financial support from the German Federal Foreign Office. The study focuses on specific projects and initiatives that have been implemented in the region, their results, and their significance for local communities.

The aim of the article is to study and highlight the activities of the German-Ukrainian platform «Kyiv Dialogue» in the Mykolaiv region during 2017-2020 in the context of supporting the development of civil society, decentralization reform, and the formation of local initiatives, as well as to assess its impact on small towns and communities as an instrument of Germany's «soft power» in the region.

The scientific novelty of the article lies in the first comprehensive analysis of the activities of the Kyiv Dialogue program in Mykolaiv region, highlighting its role in supporting local initiatives, strengthening citizen participation, and developing cities in the context of decentralization reform. Specific examples of successful projects that have contributed to the dissemination of knowledge about European values, project management practices, and fundraising are highlighted. The influence of the German Federal Foreign Office and the International Renaissance Foundation on these processes is also identified.

Conclusions. The activities of the Kyiv Dialogue in Mykolaiv region have become an example of successful international cooperation, which not only provided financial support to small towns and newly formed territorial communities, but also contributed to the strengthening of civil society and the development of local identity. This cooperation resulted in dozens of public events and micro-projects, such as the opening of youth spaces, the creation of media centers, and educational programs for young people. Overall, the initiative helped to foster a positive attitude towards European processes and values and supported the further democratization of Ukraine.

Keywords: Kyiv Dialogue, local self-government, Mykolaiv region, decentralization, civil society, grants

---

* PhD student at the Department of History of Petro Mohyla Black Sea National University, regional development manager at Mykolaiv City Council's municipal institution «Mykolaiv Development Agency», Mykolaiv, Ukraine. E-mail: eugen.gomoniuk@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1736-4650>

**ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ «КИЇВСЬКИЙ ДІАЛОГ»
НА МИКОЛАЇВЩИНІ (2017-2020)****Євген Гомонюк*****Анотація**

У статті проаналізовано матеріали, що стосуються діяльності німецько-української платформи «Київський Діалог» на Півдні України, зокрема в Миколаївській області у 2017-2020 роках. З'ясовано, що свою роботу у регіоні платформа будувала від імені німецької неприбуткової організації «Європейський обмін» («Europäischer Austausch gGmbH») та у співпраці з Міжнародним фондом «Відродження» й локальними партнерами, та в межах реалізації двох програм «Посилення участі громадян та розвиток міста в регіонах України» (2017-2019) і «Об'єднана мережа міст у восьми регіонах України задля підтримки місцевих реформ» (2019-2020) за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини. Дослідження фокусується на конкретних проектах та ініціативах, що були реалізовані в регіоні, їхніх результатах та значенні для місцевих громад.

Метою статті є висвітлення діяльності німецько-української платформи «Київський Діалог» на Миколаївщині у 2017-2020 рр. у контексті підтримки розвитку громадянського суспільства, реформи децентралізації та формування локальних ініціатив, а також оцінити її вплив на малі міста і громади як інструменту «м'якої сили» Німеччини в регіоні.

Наукова новизна статті полягає в уперше проведеному комплексному аналізі діяльності програми «Київський Діалог» в Миколаївському регіоні, висвітлено її роль у підтримці локальних ініціатив, посиленні участі громадян та розвитку міст в умовах реформи децентралізації. Висвітлено конкретні приклади успішних проектів, що сприяли поширенню знань про європейські цінності, практики проектного менеджменту і фандрайзингу. А також визначено вплив Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини та Міжнародного фонду «Відродження» на ці процеси.

Висновки. Діяльність «Київського Діалогу» у Миколаївській області стала прикладом успішного міжнародного співробітництва, яке не лише надало фінансову підтримку малим містам і новоствореним територіальним громадам, а й сприяло зміцненню громадянського суспільства та розвитку локальної ідентичності. Результатом такої співпраці стали десятки реалізованих публічних заходів та мікропроектів, такі як відкриття молодіжних просторів, створення медіа-центрів, проведених освітніх програм для молоді. Загалом ініціатива допомогла сформувати позитивне ставлення до європейських процесів і цінностей та підтримала подальшу демократизацію України.

Ключові слова: Київський Діалог, місцеве самоврядування, Миколаївщина, децентралізація, громадянське суспільство, гранти

Цитування: Гомонюк, Є. (2025). Діяльність німецько-української платформи «Київський діалог» на Миколаївщині (2017-2020). *Консенсус*, 3, 96-105. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/096-105>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/186>

* аспірант кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили, менеджер з питань регіонального розвитку комунальної установи Миколаївської міської ради «Агенція розвитку Миколаєва», Миколаїв, Україна. E-mail: eugen.gomoniuk@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1736-4650>

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації українського суспільства особливої уваги набуває дослідження розвитку громадянського сектору та підтримки реформ, що спрямовані на децентралізацію влади й посилення локальних ініціатив. У цьому контексті важливою є діяльність міжнародних партнерів, зокрема Німеччини, яка активно використовує інструменти «м'якої сили» для підтримки демократичних змін в Україні. Одним із таких механізмів стала платформа «Київський Діалог», яка протягом 2017–2020 рр. діяла на Миколаївщині. Незважаючи на зростання уваги до тематики німецько-українських відносин, діяльність цієї платформи на рівні малих міст і громад лишається малодослідженою. Недостатньо з'ясовано, яким чином її ініціативи вплинули на розвиток місцевого самоврядування, громадянських практик та культурного середовища регіону.

Отже, актуальною є потреба у вивченні досвіду німецько-української платформи «Київський Діалог» як прикладу ефективної підтримки локальних змін та розбудови довіри в громадах, що дозволяє глибше оцінити роль Німеччини у процесах суспільно-політичної модернізації України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значний інтерес дослідників до проблематики співпраці Німеччини з Україною, тема впливу німецько-української платформи «Київський Діалог» на процеси децентралізації й розвитку громадянського суспільства на регіональному рівні залишається недостатньо дослідженою.

Опрацювання питання діяльності німецьких організацій в Україні порушувалось українськими науковцями переважно в контексті загальних досліджень про міжнародні відносини й європейську інтеграцію. Окремі публікації, аналізують що діяльність як складову політики «м'якої сили». Зокрема, Ю. Мателешко¹ досліджує специфіку застосування німецького «м'якого» впливу в українському контексті. Оцінює роботу інформаційної служби «Німецька хвиля» В. Руднева², яка розглядає її в контексті публічної німецької дипломатії в Україні.

Однак більшість таких праць мають загальноукраїнський характер, зосереджуючись на діяльності великих іноземних інституцій, як-от німецьких політичних та інших приватних фондів³. Проте у наявній науковій літературі відсутній системний аналіз регіонального впливу платформи «Київський Діалог», зокрема на Миколаївщині. Відомості про цей регіон носять переважно

---

¹ Мателешко Ю.П. «М'яка сила» України: напрями, особливості та проблеми досліджень (2008–2022). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 57. С. 352–365. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294448>; Мателешко Ю.П. Культурний напрям «м'якої сили» Німеччини в Україні: інституційний вимір. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2023. Вип. 36. С. 84–93. DOI: <http://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288710>.

² Руднева В. Публічна дипломатія Німеччини в Україні: практичні аспекти реалізації іміджевої стратегії держави. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. Вип. 4. С. 120–122.

³ Бураковський І., Ангел Є., Кравчук В., Юхименко С. Іноземні недержавні фонди в Україні: напрями та масштаби діяльності: аналітична доповідь. Київ: ГО «Інститут економічних досліджень та політичних консультацій», 2018. 65 с. URL: www.ier.com.ua/files/publications/Special_research/Funds2018_ua.pdf.

фрагментарний і описовий характер, без ґрунтового історико-аналітичного осмислення. Тож комплексного історичного вивчення «м'якого» впливу подібних організацій на розвиток окремих територіальних громад й розвиток локальної демократії в Миколаївській області досі бракує.

Мета статті полягає у дослідженні і висвітленні діяльності німецько-української платформи «Київський Діалог» на Миколаївщині у 2017–2020 рр. у контексті підтримки розвитку громадянського суспільства, реформи децентралізації та формування локальних ініціатив, а також оцінити її вплив на малі міста і громади як інструменту «м'якої сили» Німеччини в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Після 2014 р., на фоні подій Революції Гідності, зміни політичного керівництва держави та російської анексії Криму, чимало міжнародних організацій в Європі починають приділяти особливу увагу Україні та активізують свою підтримку її демократичним процесам. Важливе значення, особливо під час російської агресії, відводилося Півдню України.

Додатковим поштовхом посилення такої співпраці став перехід від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції між Україною та Європейським Союзом, одразу після підписання Угоди про асоціацію України з ЄС та її подальшою синхронною ратифікацією Верховною Радою України та Європейським парламентом⁴.

В цей час окремим вектором співпраці з ЄС стали програми культурних обмінів й підтримки локальних ініціатив, особливо на тлі запровадження реформи децентралізації й побудови мережі спроможних територіальних громад. Зокрема, на Півдні України бере активну участь у цьому процесі німецька неприбуткова організація «Європейський обмін» («Europäischer Austausch gGmbH»), яку заснували в Берліні у 2005 р. з метою сприяння демократичному розвитку Європи та її сусідів⁵. Започаткувавши німецько-українську платформу «Київський Діалог», яка займалась розвитком громадянського суспільства та зміцнення співпраці між громадськістю та органами місцевої влади, радниця проекту Штефані Шіффер ініціює створення його регіональних представництв. Так, з 2014 р. організація підтримує ініціативи громадянського суспільства у п'яти, а з 2017 р. – у восьми українських містах: Львові, Черкасах, Дніпрі, Харкові, Одесі, Миколаєві, Маріуполі та Слов'янську, які стали відправними точками для роботи у 35 малих та середніх містечках цих регіонів. При цьому основним напрямком були південні та східні частини країни.

Миколаївський осередок проекту запрацював на повну з травня 2017 р., коли «Київський Діалог» запусив програму «Посилення участі громадян та розвиток міста в регіонах України» (2017–2019) за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини та у співпраці з

⁴ Верховна Рада та Європарламент ратифікували Угоду про асоціацію. *Еспресо.TV*. 2014. 16 вересня. URL: https://espresso.tv/news/2014/09/16/rada_ratyfikovala_asociaciju_z_ues

⁵ Про нас. *Київський Діалог*. URL: <https://www.kyiv-dialogue.org/uk/pro-nas.html>

Міжнародним фондом «Відродження»⁶. Її презентація відбувалась у Києві, 21 вересня 2017 р., у посольстві Німеччини під час подумної дискусії на тему «Громадська участь та розвиток громади на низинному рівні»⁷.

Відповідно до фінансових документів організації «Європейський обмін», перший етап роботи платформи (2017–2019) профінансований міністерством в обсязі 999 683 Євро⁸, з яких частина коштів передана у цільові регіони. Зокрема, бюджет проекту для Миколаєва становив понад 50 000 Євро⁹.

Другим етапом роботи платформи на Півдні України стала реалізація нової програми «Об'єднана мережа міст у восьми регіонах України задля підтримки місцевих реформ» (2019–2020), яка стала продовженням попередньої. Загальні витрати програми склали 1 302 315 Євро¹⁰, з яких частка для Миколаєва становила понад 60 000 Євро¹¹.

Обидві ініціативи фінансувались переважно за рахунок коштів Федерального міністерства закордонних справ Німеччини, що відображає зосередженість німецького «м'якого» впливу на Україні. Кошти надходили через Відділ So3 «Запобігання кризам, стабілізація, постконфліктна реабілітація та гуманітарна допомога» міністерства ФРН в межах механізму грантової підтримки «окремих втілюваних німецькими або міжнародними неурядовими організаціями проектів, спрямованих на профілактику запобігання кризам, врегулювання конфліктів, стабілізацію та розбудови миру» відповідно до компоненту «Запобігання громадянським кризам», який є одним з шести пріоритетних тем зовнішньої політики Німеччини¹².

При цьому, основна увага до фінансуванню таких проектів приділялась саме тим країнам і регіонам, зокрема південним та східним областям України, які постраждали від конфліктів або криз, стабілізація яких лежить у полі зору німецького уряду¹³. Так само, посередництво в мирному врегулюванні й допомога у сфері розбудови демократії, чим фактично виступає діяльність німецько-української платформи «Київський Діалог», вбудоване у загальну концепцію Федерального міністерства закордонних справ Німеччини щодо запобігання кризам серед цивільного населення, стабілізації та розбудови миру¹⁴.

---

⁶ «Київський Діалог» запустив новий проект і розширив регіональні представництва. *Міжнародний фонд «Відродження» в Україні*. 2017. 1 червня. URL: https://www.irf.ua/kyiv_dialogue_20172019/

⁷ У Посольстві Федеративної Республіки Німеччина нова програма проекту «Київський діалог». *Політика. Право. Життя*. 2017. 23 вересня. URL: https://www.pollawlife.com.ua/2017_09_23_archive.html

⁸ Transparency Note. *European Exchange*. URL: <https://www.european-exchange.org/en/transparency.html>

⁹ Звіти. *Агенція розвитку Миколаєва*. URL: <https://www.mda.mk.ua/reports/>

¹⁰ Transparency Note. *European Exchange*. URL: <https://www.european-exchange.org/en/transparency.html>

¹¹ Звіти. *Агенція розвитку Миколаєва*. URL: <https://www.mda.mk.ua/reports/>

¹² Foreign policy topics. *Federal Foreign Office*. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/en/aussenpolitik/themen>

¹³ Hinweise zur Projektförderung durch das Auswärtige Amt, Referat So3. *Federal Foreign Office*. URL: <https://cutt.ly/AtehCoTp>

¹⁴ The Federal Foreign Office's Funding Concept. *Institut für Auslandsbeziehungen*. URL: <https://cutt.ly/EtehXN4D>

Регіональне представництво у Миколаєві очолювала Дар'я Фрич-Алчіна¹⁵ – співзасновниця мистецької платформи MyART, що реалізує культурні та урбаністичні проекти у місті. Локальними партнерськими організаціями «Київського Діалогу» у різний час були: комунальна установа Миколаївської міської ради «Агенція розвитку Миколаєва»¹⁶ (2017–2018), громадська організація «Клуб сталого розвитку «Південна ініціатива»» (2018) та громадська організація «РУМ» (2018–2020). Разом з координатором місцевого осередку ці організації відповідали за планування змістовного наповнення та ефективного проведення проектних заходів у регіоні. Київський офіс платформи здійснював загальну координацію проекту по всій Україні.

Платформа запропонувала активним мешканцям новостворених громад на Півдні України як методичні знання та міжнародний досвід експертів щодо розбудови місцевої демократії, так і фінансові можливості через механізм проведення конкурсів малих грантів на реалізацію ідей з розвитку міста.

За короткий час партнерства регіональної співпраці на Миколаївщині, аж до грудня 2020 р., в межах програм «Київського Діалогу» тут провели десятки публічних заходів на актуальні суспільно-політичні теми за участю представників влади, міжнародних фондів, професійних спілок, громадських організацій, журналістської спільноти, що представляють громадянське суспільство регіону. Також реалізували низку мікропроектів з акцентом на підтримку створення некомерційних просторів для спілкування та розвитку ідей¹⁷.

Ось лише декілька важливих аспектів, які підкреслюють це. Так, завдяки підтримці «Київського Діалогу» в листопаді 2017 р. у Первомайську відкрили Вільний молодіжний простір, який став «точкою зростання» для місцевої молоді¹⁸. В рамках конкурсу малих грантів програми у серпні 2019 р. відкрили ще один громадський простір – літній арт-майданчик «Є_своє» у Казанці, де місцеві мешканці проводили вуличні фестивалі, кінопокази, виставки й обговорення¹⁹. Основну частину проекту тоді профінансувала селищна рада, а за грантові кошти, майже 50 тис. грн., придбали 10 паркових лавок²⁰ та покрили витрати на організацію культурного й змістовного дозвілля мешканців ОТГ²¹.

---

¹⁵ Миколаїв. Регіони. *Київський Діалог*. URL: <https://web.archive.org/web/20201127052115/https://www.kyiv-dialogue.org/uk/regioni/mikolajiv.html>

¹⁶ Агенція розвитку Миколаєва. Анонсовано запуск програми «Київський Діалог» у Миколаєві. *Facebook*. 2017. 02 червня. URL: <https://www.facebook.com/MykolaivDevelopmentAgency/posts/427410420975168>

¹⁷ Простір змін. Як завдяки Київському Діалогу в Україні з'являються нові культурні центри, хаби та парки. *Київський Діалог*. 2020. 26 лютого. URL: <https://www.kyiv-dialogue.org/uk/novini/newsreader/prostir-zmin.html>

¹⁸ Kyiv Dialogue. Анонсовано запуск молодіжного простору. *Facebook*. 2017. 13 листопада. URL: <https://www.facebook.com/kyiv.dialogue/posts/1652585774806190>

¹⁹ Наші грантери: Є_СВОЄ! Відкриття арт-майданчику у Казанці. *Київський Діалог*. 2019. 4 вересня. URL: <https://cutt.ly/LtehVRCX>

²⁰ Стане ще гарнішою «Левада» у наші дні. *Голос Казанщини*. № 71 (10326). 05.09.2019. С. 2.

²¹ Вересневий вечір збирає сузір'я казанківських талантів. *Голос Казанщини*. № 73 (10328). 12.09.2019. С. 2.

В межах співфінансування програми у жовтні 2019 р. на базі школи у селі Лимани Галицинівської громади з'явився Медіа-центр NOVA, де школярі навчалися основам журналістської та операторської майстерності²². За кошти мінігранту у майже 54 тис. грн., провели оплату тренерів освітньої програми, придбали квадрокоптер і закупили поліграфію.

Завдяки такій підтримці стало можливим створення самоорганізуючого простору в Кам'яномостівській публічній бібліотеці. Місцева влада виділила кошти на ремонт, меблі та ноутбуки, а за кошти мінігранту, близько 50 тис. грн., закупили крісла мішки, екран, проектор, акустичну систему, настільні ігри для молоді та інші матеріали, й організували навчання з англійської мови для підлітків²³.

У червні-жовтні 2020 р. за рахунок грантової підтримки програми в парку Мостівської сільської територіальної громади запрацювала «Майстерня сільських ідей»²⁴, яка об'єднала жителів кількох сіл. Тут кошти мінігранту, до 37 тис. грн., витратили на проведення освітніх тренінгів «Залучення мешканців до активного громадського життя» у чотирьох селах громади (с. Олександрівка, с. Мостове, с. Суха Балка, с. Козувівка), учасниками яких стали активісти сіл, члени молодіжної ради та представники місцевої влади. А також придбали крісла-мішки, шатер, мольберти для малювання, роздаткові матеріали, матеріали для організації 3-х акцій по прибиранню парку тощо.

Також у Доманівській громаді профінансували проведення волонтерського табору «Будуємо Доманівку разом», куди залучили молодь до спільної праці з облаштування громадського простору у парковій зоні й нанесення муралу на фасадну стіну молодіжного простору «ПораДій»²⁵. Тут на кошти гранту, до 40 тис. грн., оплатили гонорари тренерам, витратні матеріали на проведення заходів, організацію дозвілля, канцелярське приладдя та фарба для малювання стінопису.

Одночасно з цим у Вознесенську провели «Безпекову академію»²⁶ для посилення особистої і громадської безпеки у місті. Тут, на території трьох пілотних населених пунктів, у м. Вознесенськ, с. Ракове та с. Новогригорівка, за участі мешканців, представників поліції та місцевої влади провели серію громадських обговорень та освітню програму. На кошти гранту, до 40 тис. грн., оплатили послуги тренерів, організацію навчання та серії зустрічей у форматі «Сусідських посиденьок», а також виготовлення інформаційних табличок «Тут діє сусідська варта».

²² Медіа-центр відкрили у Лиманівській школі. *Суспільне Миколаїв*. 2019. 30 жовтня. URL: <https://mk.suspilne.media/news/44933>

²³ Міні-гранти. Оголошуємо переможців! *Київський Діалог*. 2019. 30 липня. URL: <https://www.kyiv-dialogue.org/uk/novini/newsreader/mini-ghranti-ogoloshujemo-peremozhciv.html>

²⁴ Мінігранти 2020. Оголошуємо переможців! *Київський Діалог*. 2020. 10 червня. URL: <https://www.kyiv-dialogue.org/uk/novini/newsreader/mini-ghranti-2020-ogoloshujemo-peremozhciv.html>

²⁵ Ibidem.

²⁶ Фонд громади Вознесенська. Анонс запуску «Безпекової академії». *Facebook*. 2020. 27 липня. URL: <https://www.facebook.com/fondVoznesenska/posts/2700936613483379>

В Олександрівській селищній громаді грантери організували серію навчальних тренінгів «ІТ предки: приймай участь у житті громади online»²⁷ з інформаційної культури та громадянської відповідальності для учнівської молоді і дорослих. На отримані кошти, до 37 тис. грн., придбали фліпчарт, проектор, екран, канцелярські матеріали та рекламну продукцію, оплатили послуги тренерів.

В продовження цього, в межах програми також навчали миколаївців фандрайзингу, краудфандингу та проектному менеджменту. Для прикладу, у листопаді 2017 р. за підтримки «Київського Діалогу» відбувся тренінг-інтенсив щодо пошуку та залучення фінансування від міжнародних донорів на проекти розвитку міської інфраструктури для 30 представників комунальних підприємств, службовців місцевого самоврядування, громадських активістів та депутатів області. Ще одне навчання з написання проектних заявок провели у травні 2018 р. в Очакові для представників молодіжних команд регіону²⁸.

Або ж згадаємо про щорічний міжнародний форум «Місто як культурний феномен» у Миколаєві (2018–2019), наскрізними темами якого були розбір найкращих європейських та українських практик у сфері урбаністики та розвитку публічних просторів. Так, у листопаді 2018 р. захід зібрав 45 міських експертів з України та Німеччині, які дослідили безпеку і комфорт у місті, якість доріг, освітлення, насиченість подіями та доступність культурних заходів²⁹. У жовтні 2019 р. другий форум зібрав 37 німецьких та українських експертів, які розробили тактичні кроки для розвитку міста, стратегічне бачення локальної ідентичності, потенціал розвитку міського туризму та шляхи перетворення Миколаєва на регіональний культурний центр³⁰.

Висновки. Аналіз діяльності німецько-української платформи «Київський Діалог» на Миколаївщині протягом 2017–2020 рр. підтверджує той факт, що цей проект відіграв важливу роль у впровадженні європейських демократичних практик у регіоні. Програма сприяла посиленню участі місцевого населення у децентралізаційних процесах та формуванню відповідального громадянського суспільства. Особливістю програми було створення сталих горизонтальних зв'язків між представниками влади, громадських організацій, бізнесу та освітніх інституцій, що дозволило забезпечити міжсекторальну співпрацю й підвищити ефективність управлінських рішень.

Важливим результатом діяльності платформи стало посилення спроможності місцевих активістів впливати на локальні суспільно-політичні процеси. Організовані

²⁷ Громадська організація Добро – Добробут Розвиток Олександрівки. Анонсовано запуск проекту «ІТ-предки». *Facebook*. 2020. 18 вересня. URL: <https://www.facebook.com/smtolexandrivka/posts/706785613529068>

²⁸ ProjectRUN: від 0 до проекту «під ключ» за 24 години. *Ресурсний центр ГУРТ*. 2017. 06 грудня. URL: <https://gurt.org.ua/news/trainings/42240/>

²⁹ Немецкие и украинские эксперты выясняли, является ли город Николаев культурным феноменом. *Николаевские новости*. 2018. 09 жовтня. URL: <https://cutt.ly/dtehNOF6>

³⁰ Місто як культурний феномен 2.0. *8*ПРИЧАЛ*. URL: <https://8prichal.ua/projects-events/misto-yak-kulturnij-fenomen-2-0/>

навчальні курси, тренінги та залучення до мережевої співпраці надали громадянам практичні інструменти для здійснення контролю за діями влади, а також для конструктивної участі у прийнятті рішень. Як наслідок, вдалося підготувати активних членів громад до місцевих виборів 2020 р., створивши сприятливі умови для оновлення політичних еліт і формуванню нової політичної культури у регіоні.

Таким чином, робота «Київського Діалогу» на Миколаївщині не обмежувалася лише локальними змінами, а й стала складовою ширшого процесу демократизації України. Платформа сприяла формуванню позитивного сприйняття європейських цінностей, поширенню знань про досвід управління в країнах ЄС та зміцненню місцевого самоврядування, що у середньостроковій перспективі може забезпечити сталість демократичних перетворень та прискорити регіональний розвиток в умовах модернізації та євроінтеграції України.

REFERENCES

- Burakovskiy, I., Anhel, Ye., Kravchuk, V. & Yukhymenko, S. (2018). Inozemni nederzhavni fondy v Ukraini: napriamy ta masshtaby diialnosti: analitychna dopovid [Foreign non-state funds in Ukraine: directions and scope of activity: analytical report]. Kyiv. Retrieved from www.ier.com.ua/files/publications/Special_research/Funds2018_ua.pdf [in Ukrainian].
- Kyivskiy Dialoh zapustyv novyi proekt i rozshyryv rehionalni predstavnytstva [Kyiv Dialogue launched a new project and expanded its regional offices]. *Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhennia» v Ukraini*. June 1, 2017. Retrieved from https://www.irf.ua/kyiv_dialogue_20172019/ [in Ukrainian].
- Mateleshko, Y. (2023). Non-Governmental Institutions as Actors of German «Soft Power» in Ukraine (1992–2022). *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, (1(41), 216–233. DOI: [https://doi.org/10.33782/emina2023.1\(41\).631](https://doi.org/10.33782/emina2023.1(41).631) [in English].
- Mateleshko, Y. (2023). Kulturnyi napriam «m'iakoi syly» Nimechchyny v Ukraini: Instytutsiinyi vymir [Germany's «soft power» cultural policy in Ukraine: the institutional dimension]. *Mizhnarodni ta politychni doslidzhennia*, 36, 84–93. DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288710> [in Ukrainian].
- Media-tsentr vidkryly u Lymanivskii shkoli [Media center opened at Limanivska School]. *Suspilne Mykolaiv*. October 30, 2019. Retrieved from <https://mk.suspilne.media/news/44933> [in Ukrainian].
- Minigranty 2020. Oholoshuiemo peremozhtsiv! [Mini-grants 2020. Announcing the winners!]. *Kyiv Dialogue*. June 10, 2020. Retrieved from <https://www.kyiv-dialogue.org/uk/novini/newsreader/mini-ghranti-2020-ogoloshujemo-peremozhciv.html> [in Ukrainian].
- Misto yak kulturniy fenomen 2.0 [The city as a cultural phenomenon 2.0]. *8*PRYChAL*. Retrieved from <https://8prychal.ua/projects-events/misto-yak-kulturnij-fenomen-2-0/> [in Ukrainian].
- Nashi grantery: Ye_SVOie! Vidkryttia art-maidanchyku u Kazantsi [Our grantees: YE_SVOYE! Opening of an art space in Kazanka]. *Kyiv Dialogue*. September 4, 2019. Retrieved from https://www.kyiv-dialogue.org/uk/novini/newsreader/nashi-ghranteri-je_svoje-vidkryttia-art-majdanchyku-u-kazanci.html [in Ukrainian].
- Nye, J. (2004). Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York: *Public Affairs* [in English].

- Prostir zmin. Yak zavdiaky Kyivskomu Dialohu v Ukraini z'ivliaiutsia novi kulturni tsentry, khaby ta parky [Space for change. How the Kyiv Dialogue is helping new cultural centers, hubs, and parks pop up in Ukraine]. *Kyiv Dialogue*. February 26, 2020. Retrieved from <https://www.kyiv-dialogue.org/uk/novini/newsreader/prostir-zmin.html> [in Ukrainian].
- Romanova, V., Umland, A. (2019). Ukraine's Decentralization Reforms Since 2014: Initial Achievements and Future Challenges. *The Royal Institute of International Affairs, Chatham House*. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20126> [in English].
- Rudnieva, V. (2013). Publichna dyplomatiiia Nimechchyny v Ukraini: praktychni aspekty realizatsii imidzhevoi stratehii derzhavy [German public diplomacy in Ukraine: practical aspects of implementing the state's image strategy]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 4, 120-122 [in Ukrainian].
- Soloshenko, V. (2006). Diialnist nimetskykh uriadovykh ta neuriadovykh orhanizatsii v Ukraini [Activities of German governmental and non-governmental organizations in Ukraine]. *Visnyk Kyivskoho slavistychnoho universytetu. Seriiia «Filolohiia»*, 9, 97-105 [in Ukrainian].
- The Federal Foreign Office's Funding Concept (2021). *Institut für Auslandsbeziehungen*. Retrieved from <https://cutt.ly/EtehXN4D> [in English].
- Transparency Note. *European Exchange*. Retrieved from <https://www.european-exchange.org/en/transparency.html> [in English].
- Verkhovna Rada ta Yevroparlament ratyfikovali Uhodu pro asotsiatsiiu [The Verkhovna Rada and the European Parliament ratified the Association Agreement]. *Espresso.TV*. September 16, 2014. Retrieved from https://espresso.tv/news/2014/09/16/rada_ratyfikovala_asociaciyu_z_ues [in Ukrainian].
- Vylinskyi, S. (2019). Uriadovi instytutsii yak providnyky «miakoi syly» u zovnishnii politytsi FRN [Government institutions as leaders of «soft power» in the foreign policy of the Federal Republic of Germany]. *Mizhnarodni vidnosyny. Seriiia «Politychni nauky»*, 20. Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/4138 [in Ukrainian].
- Zhykharieva, T. (2011). Diialnist nimetskykh politychnykh fondiv v Ukraini (1992-2007 rr.) [Activities of German political foundations in Ukraine (1992-2007)]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody. Seriiia: «Istoriia ta heohrafiia»*, 40, 38-41 [in Ukrainian].

Історія України

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/106-117>

УДК (UDC) 929 : 94 (477) «16/17»

PROPERTY OF THE COSSACK-SENIOR FAMILY OF SOLONYN IN THE SECOND HALF OF THE 17TH –18TH CENTURIES

Oleh Klymenko*

Abstract

The relevance of the article is due to the insufficient research of the rank and family estates of the Cossack-senior family of Solonyn in particular, and in general the estates of a significant military society, government and non-government elders of the Cossack state of the Hetmanate. The purpose of the article was to characterize the estates of the Cossack-senior family of Solonyn in the second half of the 17th - 18th centuries. in the context of family relationships and official duties.

The research methods are based on the principles of historicism and objectivity; they are represented by general scientific methods of analysis, synthesis, generalization and systematization, as well as special historical methods – historical-comparative and historical-genetic.

Scientific novelty. The article presents systematized data on the estates of the Cossack-senior family of Solonyn in the second half of the 17th - the end of the 18th centuries. in the context of changes in its personnel composition, military service and socio-political activity.

Conclusions. It is substantiated that the Solonyn family in the second half of the 17th-18th centuries belonged to a significant military society, government and non-government foremen of the Hetmanate. Its representatives were in military and civil service, were engaged in political and public activities. All this allowed them to maintain and increase their own economic power. It was found that during their tenure in government positions in the Kyiv Regiment they owned rank estates, in addition, they also had significant family estates, the foundation of which was laid by the Kyiv colonel Konstantin Dmytrovych Solonyna. A detailed examination and description of the Solonyn family's estates in the context of changes in its personal composition and their career achievements during the second half of the 17th-18th centuries was carried out.

Keywords: Cossack-senior family, estates, government foremen, Hetmanate, rank estate, neighbors, mill

---

* postgraduate student of the educational and professional program 032 «History and Archaeology» of the National University «Chernihiv Collegium» named after T.H. Shevchenko, Chernigiv, Ukraine.
E-mail: olegic243@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3122-1562>

МАЄТНОСТІ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОГО РОДУ СОЛОНИН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

Олег Клименко*

Анотація

Актуальність статті зумовлена недостатньою дослідженістю процесу формування рангових і спадкових маєтностей як козацько-старшинського роду Солонин зокрема, так і загалом володінь значного військового товариства, урядової та неурядової старшини козацької держави Гетьманщини.

Мета статті – характеристика маєтностей козацько-старшинського роду Солонин у другій половині 17–18 ст. у контексті родинних взаємозв'язків і посадових обов'язків.

Методи дослідження ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності; вони представлені загальнонауковими методами аналізу, синтезу, узагальнення й систематизації, а також спеціальноісторичними методами – історико-порівняльними й історико-генетичними.

Наукова новизна. У статті подано систематизовані дані щодо маєтностей козацько-старшинського роду Солонин у другій половині 17 – наприкінці 18 ст. у контексті змін його персонального складу, військової служби й суспільно-політичної діяльності.

Висновки. Встановлено, що рід Солонин у другій половині 17–18 ст. належав до значного військового товариства, урядової та неурядової старшини Гетьманщини. Його представники перебували на військовій і цивільній службі, займалися суспільно-політичною діяльністю. Усі ці обставини давали їм змогу отримувати різноманітні маєтності, зберігати і примножувати власну економічну могутність. З'ясовано, що під час перебування на урядових посадах у Київському полку вони володіли ранговими маєтностями. Окрім того, у них були й значні родинні маєтності, основа яких була закладена київським полковником Костянтином Дмитровичем Солониною. Ці обставини дозволили представникам роду зберегти високий майновий статус і під час інтеграції до середовища російського дворянства та у складі дворянської спільноти Північного Лівобережжя.

Ключові слова: Українська козацька держава, Київський полк, козацька старшина, рід Солонин, рангові володіння, спадкові маєтності

Цитування: Клименко, О. (2025). Маєтності козацько-старшинського роду Солонин у другій половині XVII – XVIII ст. *Консенсус*, 3, 106–117. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/106-117>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/187>

---

* аспірант освітньо-професійної програми 032 «Історія та археологія» Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка, Чернігів, Україна. E-mail: olegic243@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3122-1562>

Постановка проблеми. Декілька поколінь козацько-старшинського роду Солонин у другій половині 17–18 ст. були представлені у складі урядової та неурядової старшини Гетьманщини, зокрема, Київського полку. Їх персональний склад, військова та суспільно-політична діяльність може бути яскравою ілюстрацією історії значного військового товариства, урядової та неурядової старшини козацької держави, що постала в результаті національно-визвольних змагань під проводом Богдана Хмельницького. Рід Солонин відіграв важливу роль на історичній арені під час розгортання Української національної революції середини 17 ст., а надалі, протягом кінця 17–18 ст., його представники посідали помітне місце у складі соціально-політичної еліти Київського полку на посадах полкових, сотенних старшин, серед міської верхівки та духовенства.

За доби Російської імперії представникам роду Солонин вдалося зберегти свій елітарний статус. Вони були нобілітовані, а члени наступних поколінь роду перебували на військовій і цивільній службі в Російській імперії, займалися політичною, науковою і громадською діяльністю. Усі ці фактори, а також розгалужені родинні зв'язки забезпечували представникам козацько-старшинського роду Солонин високий соціальний статус, давали змогу зберігати і примножувати економічну могутність. Відтак варто розглянути детальніше володіння цього роду в контексті змін його персонального складу та кар'єрних досягнень упродовж другої половини 17–18 ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Варто констатувати, що до сьогодні предметом наукового інтересу були передусім генеалогія та суспільно-політична діяльність представників козацько-старшинського роду Солонин. Певна інформація щодо його володінь міститься в ґрунтовному дослідженні В. Модзалевського «Малороссийский родословник»¹, де в окремих біограмах подано інформацію про освіту, кар'єрне зростання, їхню суспільно-політичну, адміністративну та громадську діяльність, дані про майнове становище, зокрема кількість ґрунтів, дворів і підданих.

У радянські часи наукові дослідження, в яких висвітлювався майновий статус козацької генеалогії, вирізнялися тенденційністю, її представники трактувалися виключно як визискувачі рядового козацтва і посполитого селянства, що спотворювало об'єктивний аналіз цього процесу. Дослідження економічної діяльності вітчизняної еліти суттєво активізувалися лише після проголошення незалежності України. Значний внесок у дослідження майнового становища роду Солонин зробив В.В. Кривошея, у кількох довідникових і енциклопедичних працях² якого було подано інформацію щодо персонального складу роду, а також побіжно розглянуто майнове становище. І.І. Кривошея в працях, присвячених неурядовій

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев: Типо-Литография «С.В. Кульженко», 1912. Т. 4. IV; 832; 26 с.

² Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ: СтилоС, 2010. 792 с.; Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації: Вид. 2-е, доповнене, уточнене і виправлене. Київ, 2005. 259 с.

старшині Гетьманщини³, схарактеризувала персональний склад тих представників роду, котрі входили до цієї категорії старшини, а також навела окремі відомості щодо їхніх маєтностей.

Отже, аналіз наявного історіографічного підґрунтя дає підстави для висновку про відсутність комплексної й системної наукової студії, у якій було б висвітлено майнове становище, джерела, форми та методи здобуття маєтностей представниками роду Солонин у другій половині 17–18 ст. Це й визначає актуальність нашого дослідження, метою якого є характеристика маєтностей козацько-старшинського роду Солонин у другій половині 17–18 ст.

Виклад основного матеріалу. Передусім варто зазначити, що під час перебування на урядових посадах у Київському полку представники козацько-старшинського роду Солонин володіли ранговими маєтностями. До рангових володінь київського полковника Костянтина Дмитровича Солонини належали містечко Бобровиця, села Крехаїв, Боденки, Ярославка, Бервиці, Марківці Бобровицької сотні, Преварка Київської полкової сотні⁴. Ранговим володінням київського полкового хорунжого Сергія Васильовича Солонини було с. Нічоївка в Козелецькій сотні, а київські полкові писарі Данило Якович і Василь Якович Солонини на свій уряд володіли селами Чемер і Шапіхи в Козелецькій сотні⁵.

Основу спадкових маєтностей роду заклав київський полковник Костянтин Дмитрович Солонина. На підставі універсалу гетьмана І.Самойловича від 4 листопада 1672 р. він отримав у власність села Євминку, Боденки, Крехаїв, Воропаїв і Вовчок у Київському полку. Також В.Модзалевський навів дані, що в 1672 р. полковник їздив як посланець від гетьмана І.Самойловича до Москви і отримав від царя при поверненні додому «кубок съ кровлею, вь фунтъ съ четью». Згодом у цьому ж році він отримав срібний кубок, відріз кармазину на 10 аршин, 40 соболів вартістю 100 карбованців, й інші коштовні предмети⁶.

Економічна спроможність київського полковника значно зросла після оприлюднення жалуваної грамоти царя Федора Олексійовича 1 серпня 1676 р. На її підставі К. Солонина отримав у власність 25 посполитих дворів в м. Острі, поселення в Остерській сотні – Боденки, Бірки, Виповзове, Вовчок, Воропаєве, Євминку, Карпилівку, Косачівку, Котів, Крехаїв, Лутаву. Права власності полковника на двори в Острі підтвердив гетьман І.Мазепа, але згодом це майно перейшло у власність київського полковника К.Мокієвського⁷.

³ Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: СтилоС, 2009. 432 с.; Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2014. Т. 1. 616 с.

⁴ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729–1731 гг. *Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца*. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1893. Кн. 7. Отдел III. С. 45, 60, 63.

⁵ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях... С. 57, 61; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 670.

⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 710.

⁷ Ткаченко М. Місто Остер в XVII – XVIII вв. (за Румянцевською ревізією та іншими матеріалами). *Затиски історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1925. Книга 6. С. 168.

Значний військовий товариш Яків Дмитрович Солонина 23 жовтня 1687 р. отримав від І. Мазепи у володіння «до ласки войскової» с. Заворичі у Бобровицькій сотні Київського полку. Гетьман дозволив новому державцю отримувати належне «послушенство» і отримувати повинності з місцевого посполитого населення. При цьому жоден із представників місцевої козацької старшини і сільського самоврядування не мав перешкоджати Я. Солонині у володінні селом⁸. У 1690 р. він отримав універсал І. Мазепи на право володіння с. Заворичі і Мокрець у Бобровицькій сотні Київського полку, а також млинами на р. Трубіж у с. Заворичі, на Бірківській греблі та на р. Доброшівці поблизу с. Вовчок. Згодом зазначені маєтності перейшли до його нащадків⁹. 7 вересня 1689 р. Я. Солонині вдалося отримати грамоту царів Іоана та Петра Олексійовичів на володіння зазначеними маєтностями. Окрім того, 8 червня 1698 р. Я. Солонина придбав у значного військового товариша Василя Леонтійовича Свічки і його дружини Февронії Андріївни Солонини млин на Бурківській греблі, сплативши за цю маєтність 2000 золотих.

Київський полковий хорунжий Сергій Васильович Солонина у 1689 р. отримав гетьманський універсал на володіння с. Літками, Карпеками й Соболівкою в Остерській сотні «до ласки військової»¹⁰, але вже на підставі універсалу І. Мазепи від 2 січня 1696 р. ці села перейшли в його власність. Відтак одразу ж С. Солонина розпочав придбання маєтностей у мешканців вказаних населених пунктів. У 1690 р. вїйт з громадою сіл Малі Літки і Соболівка продали С. Солонині ставок під с. Малі Літки за 20 золотих (4 руб.), і дозволити йому зайняти греблю та побудувати млин. Проте посполиті цих населених пунктів виставили умову, щоб до їхніх полів і сіножатей, які прилягали до проданого ставка, «пан хорунжій жадною мѣрою не надлежал и до них не втручался и к себѣ не привлащал, бо самую только рѣку продаем, а грунтов нѣт»¹¹.

20 лютого 1696 р. хорунжий отримав універсал київського полковника К. Мокієвського з дозволом побудувати млин у с. Літки Остерської сотні на р. Любичі і отримувати з нього належні прибутки¹². 14 червня 1695 р. С. Солонина продав Вариводську маєтність козелецькому священику Семену¹³.

20 лютого 1696 р. С. Солонина отримав дозвіл київського полковника Костянтина Мокієвського на будівництво млина в с. Літки на р. Любечі. 1 листопада 1727 р. він придбав «за 10 золотих «шмат поля» під м. Остром», а 13 листопада 1731 р. викупив за 800 золотих у своєї тітки Марії, київської міщанки, яка в першому шлюбі перебувала з Єфимом Кошиновим, а в другому – з Марком Понаровичевим, четверту

⁸ Універсали Івана Мазепи (1687-1709) / [упорядник І. Бутич]. Київ; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. Ч. II. С. 60.

⁹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 38, 53.

¹⁰ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 35.

¹¹ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. Прага: Ватага и пламя, 1924. Т. 1. Вып. 1. С. 92.

¹² Універсали Івана Мазепи... С. 548.

¹³ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 671.

частину млина на Бурківській греблі на р. Остер. Ця частина належала її доньці від першого шлюбу – Єфросинії Єфимівні Кошиновій. 8 листопада 1731 р. С. Солонина викупив ще одну чверть цього млина за 500 золотих у товариша Остерської сотні Василя Кошина (до цього продажу половина млина належала Федору Хвацинському, четвертина – Сергію Солонині, четвертина – Василеві Кошину)¹⁴.

Надалі, перебуваючи на посаді остерського сотника, С. Солонина здійснював масштабне придбання майна в місцевих мешканців. Наприклад, у 1702 р. козаки та посполиті Остерської сотні звернулися до київського полковника Ф. Коровки-Вольського з проханням про розподіл луку поблизу Остра, котрий до того перебував у спільному користуванні місцевих міщан, між окремими приватними власниками. Незабаром, після здійснення акту розподілу, частини луку перейшли у власність козацьких громад сіл Булахів, Волевачі та Карпеки. Проте згодом, очевидно, внаслідок придбання або прямого захоплення всі ці маєтності опинилися у власності С. Солонини¹⁵.

Станом на 1729 р., за даними Генерального слідства про маєтності Київського полку, у власності С. Солонини, котрий натовді отримав чин бунчукового товариша, згадувалися 9 дворів посполитих у с. Карпеках, 12 – у с. Малих Літках і 15 у с. Соболівці. З огляду на природне зростання кількості населення у 1731 р. у зазначених населених пунктах нараховувалося вже 55 його дворів. Також у власності бунчукового товариша перебував млин на р. Остер у с. Бірки з 2 борошняними колами, половина іншого млина на цій самій греблі, а на іншій остерській греблі – половина млина з борошняним колом і винниця в м. Остер¹⁶. За даними ревізії Київського полку, у 1734 р. С. Солонина володів 26 дворами, а в 1737 р. – 38 дворами у згаданих населених пунктах. Він побудував власним коштом церкву у с. Карпеки і, передчуваючи близьку смерть, у 1732 р. склав заповіт, згідно з яким на київській монастирі було відписано 1000 золотих, на поховання, поминання й сорокоуст козелецьким, остерським та іншим священикам виділено 1000 золотих, на козелецький монастир Святого Георгія він заповів 100 золотих і ще 50 золотих на жіночий монастир¹⁷. Його дружина Анна Грибович за заповітом 1732 р. отримала садибу, двір шинковий, винницю з двором, третю частину Варавинського млина в с. Бірки, х. Карпеки з двором, садом, городом, людьми і третьою частиною всіх земель, а також двір в с. Омелянове, сіножаті під м. Остром, половину млина в с. Бірки і все рухоме майно.

В тестаменті Сергія Солонини 1738 р. згадується його володіння в м. Острі та його околицях (хутір під м. Остром Татаровський, «з садом, гаєм и зо всею околицею») – шинковий двір „и зо всіми обрадками и із тими дворами і людми, что коло тоей же Винницѣ“, кілька комор у м. Острі, млин, двір у м. Козельці, х. Карпеки,

¹⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... с. 712.

¹⁵ Ткаченко М. Місто Остер в XVII-XVIII вв... с. 164.

¹⁶ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 35, 50-51.

¹⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 712.

«з дворами з садом з огородами и люде такъ куплений и яко мнѣ за услугу мою наданние». В цьому ж тестаменті зазначаються володіння під Моровськом, Борками, в с. Омелянові, Малих Літках, Соболівці, в Волевачах – здебільшого сіножаті, поля, гаї, двори, сади, млини були в Борках, Малих Літках, на Великій Греблі. Частину цих володінь одержали його сини Михайло і Назарій¹⁸.

Бобровицький сотник Петро Якович Солонина на підставі універсалу київського полковника Костянтина Мокієвського володів с. Пархимовим у Бобровицькій сотні¹⁹. Його дружина Тетяна в липні 1706 р. після смерті чоловіка отримала гетьманський універсал на володіння греблю, а в листопаді 1714 р. – на право стягнення боргів із кредиторів.

Київський полковий писар Данило Якович Солонина 26 березня 1688 р. придбав двір у с. Чемер за 14 кіп грошей «лічби литовської», а 6 січня 1706 р. і 14 грудня 1708 р. отримав гетьманські універсали на володіння с. Кіптями в Остерській сотні. Права на володіння цими маєтностями «до ласки войсковою» були підтверджені гетьманом І. Скоропадським у 1718 р. На ранг полкового писаря він володів с. Чемер, яке отримав після полкового судді Романа Жили²⁰.

Його дружина Параскевія Домонтович 3 серпня 1721 р. отримала універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння с. Кіпті. Проте незабаром київський полковник А. Танський конфіскував село і не допускав власницю до володіння маєтностей. Відтак П. Домонтович змушена була прохати заступництва в наказного гетьмана П. Полуботка. Ознайомившись з матеріалами скарги, він визнав факт незаконного загарбання села київським полковником. 12 травня 1723 р. П. Полуботок видав універсал, на підставі якого П. Домонтович повертала Кіпті у свою власність. Старшина Київського полку на чолі з полковником не мали права перешкоджати їй у володінні цією маєтністю, вїйт та все посполите населення були зобов'язані чинити належне «послушенство» і виконувати повинності, натомість власниці було заборонено обертати місцеве козацьке товариство у підданство²¹. У 1726 р. у її володінні в с. Кіпті перебувало 25 дворів, така ж кількість підданих була зафіксована і в 1729 р. за даними Генерального слідства про маєтності Київського полку. Надалі ця маєтність перейшла у володіння їх сина Олександра²².

Бунчуковий товариш Кирило Якович Солонина успадкував від свого батька і на підставі універсалу І. Мазепи від 8 травня 1706 р. отримав у власність частину с. Заворичі, котру згодом передав «братерства ради» своєму брату Василю, який, окрім того, володів с. Чемер і Шапіхи. На момент проведення ревізії 1726 р. і укладання Генерального слідства про маєтності Київського полку за ним і його дружиною Домнікією в Заворичах нараховувалося 23 двори його підданих (у 1731 р. –

¹⁸ Ткаченко М. Місто Остер в XVII–XVIII вв.... С. 169.

¹⁹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях... С. 58.

²⁰ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник... С. 713.

²¹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / [упорядник В. Ринсевич]. Київ: ЗАТ «Віпол», 2008. С. 346.

²² Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 36, 51.

17 дворів), а також винниця і млин на р. Гнезній з 1 колом борошняним і 1 колом валюшним²³. Надалі за К. Солониною, згідно ревізії Київського полку 1737 р., рахувалося 19 дворів у с. Заворичі.

Остерський сотник Іван Сергійович Солонина спільно з братами Назарієм і Василем володів Варавинським млином у с. Бірках. Його дружина Євдокія, залишившись удовою, продала свою частину млина свекру. Архіандрит Назарій Солонина успадкував від свого батька в 1732 р. частину Варавинського млина, половину двору в м. Козельці, х. Варавинський поблизу с. Морівськ і частину ґрунтів на Карпеківських полях. Його брат Василь у 1732 р., згідно із заповітом батька, отримав частину Варавинського млина, половину двору в м. Козельці й частину ґрунтів на Карпеківських полях. Під час проведення Генерального опису Лівобережної України 1766 р. було встановлено, що Іван Солонина володів гуральнею на п'ять казанів, потужність якої становила загалом 1000 відер на рік, проте на час проведення перепису вона не працювала через неврожай. Частина виробленої горілки продавалася в м. Остер, оскільки у власників гуралень у власності перебувало ще й декілька шинків.

Остерський сотник Михайло Сергійович Солонина успадкував від свого батька в 1732 р. шинковий двір в м. Острі, х. Татарівський поблизу міста, половину млина на Великій греблі, дві комори в м. Острі на базарі, двір і млин у с. Малі Літки разом із підданими, а також частину млина у с. Бірки. Умови праці його підданих були різними, зокрема, 3 особи працювали «за воспітаніє», 2 отримували за працю лише одяг і харчі, проте переважна більшість отримувала грошову платню (чоловіки – 1-3 рублі, жінки – від 60 копійок до 2 рублів), а також господарі забезпечували їх одягом і харчами²⁴.

Надалі, перебуваючи на посаді, сотника М. Солонина займався придбанням різноманітного нерухомого майна в місцевих жителів. Зокрема, В. Модзалевський наводить дані, що 16 травня 1740 р. він придбав у с. Савині ґрунт за 90 рублів, а 7 липня того ж року купив у Гордія Пипчука, мешканця с. Савин, хату із землею за 20 рублів. 8 березня 1744 р. він придбав у с. Савині двір за 36 рублів, а 16 травня ниву в с. Євминці за 8 рублів²⁵. У 1738 р. сотник придбав у свого брата Назарія Солонини, архіандрита Києво-Микільського Пустинного монастиря, половину млина «на рѣчьцѣ Острі; о двохъ колахъ въ селѣ Боркахъ... за певную суму тысячу золотих доброї монети». Також у його підданстві нараховувалися 10 дворів підсусідків в Острі²⁶.

Приблизно у той же час М. Солонина за 5 золотих придбав у с. Святому Київського полку у вдови місцевого посполитого Левченка будинок із господарськими спорудами. Проте у 1748 р. до місця постійного проживання повернувся син покійного Григорій Левченко, котрий прожив 15 років у м. Яготин

²³ Там само. С. 38, 53.

²⁴ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... С. 45.

²⁵ Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С. 713.

²⁶ Ткаченко М. Місто Остер в XVII-XVIII вв... С. 169, 193.

Переяславського полку. Проте він не став заперечувати факт продажу родинного майна, а висловив бажання записатися в підсусідки до М. Солонини «и всякія послушенства ему, пану сотнику, с протчими подсуєдками безотговорочно исполнять»²⁷.

За даними Генерального опису Лівобережної України, у 1766 р. у власності М. Солонини в с. Соболівці Остерської сотні перебував гостьовий двір з будинком. У селі нараховувалися 24 двори і бездвірна хата його посполитих, а загальна кількість підданих колишнього сотника становила 99 чоловіків і 91 жінка. У с. Літочки Остерської сотні М. Солонині належав гостьовий двір із житловим будинком, клунею, конюшнею і 2 сараями. До цього двору прилягали численні угіддя – місце для облаштування млина, вигін для випасу худоби, озеро Любич, ділянка листяного лісу, 13 ділянок сінокосу і ділянка ріллі розміром на 8 днів роботи. У маєтку колишнього сотника розводили також коней і велику рогату худобу. У дворі проживав підсусідок М. Солонини з родиною, який займався наглядом за цим господарством. В населеному пункті нараховувалося 13 посполитих дворів, у яких проживали 118 підданих – 63 чоловіки і 55 жінок²⁸.

Дружина М. Солонини Олена Яківна Лизогуб, відповідно до заповіту чоловіка, отримала підсусідків в с. Кошині і Великій Греблі, ґрунти в с. Кошині, Бірках, половину млина в с. Кошині.

Февронія Андріївна Солонина володіла млином на греблі Бурківській, проте він був проданий 8 червня 1698 р. її чоловіком Якову Дмитровичу Солонині за 2 000 золотих. Агафія Андріївна разом із сестрою Февронією в 1696 р. отримала від діда Костянтина його двір у м. Козельці, х. Ласківщину, млин на козелецькій греблі з 3 колами, двір київський та інше рухоме й нерухоме майно.

Бунчуковий товариш Семен Петрович Солонина на підставі універсалу І. Скоропадського у 1714 р. отримав у володіння двори в с. Пархимів Остерської сотні. За даними Генерального слідства про маєтності Київського полку у 1729 р. у цьому населеному пункті за ним рахувалося 3 двори підданих²⁹.

За бунчуковим товаришем Олександром Даниловичем Солониною в 1726 р. рахувалися 35 дворів у с. Коптеві, а під час виконання обов'язків гоголівського сотника у 1737 р. він мав у власності 19 дворів у с. Кіптях. Його брат Григорій, маючи аналогічний чин, за даними ревізії Київського полку 1737 р., мав у володінні 22 двори посполитих у с. Кіптях. Бунчуковий товариш Федір Васильович Солонина на підставі уступочного акту свого брата Кирила отримав у власність частину с. Заворичі. За даними Генерального слідства про маєтності Київського полку, у 1731 р. він володів 13 дворами в с. Заворичі, млином на р. Гнезній з 2 борошняними колами, млином на

²⁷ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. Прага: Ватага и пламя, 1926. Т. 1. Вып. 3. С. 77.

²⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 405. Подвірний перепис жителів Остерської сотні Київського полку. 1766 – 1768 рр. арк. 248, 265–266зв.

²⁹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Киевского полка... С. 36.

р. Трубіж і 2 винницями³⁰. Вже набагато пізніше, обіймаючи уряд підкоморія Козелецького повіту, за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр., О. Солонина володів гостьовим і підсусідським двором у Козельці³¹.

Остерський сотник Іван Михайлович Солонина у 1765 р. успадкував маєтності від свого батька в Остерській сотні, зокрема, половину двору на Татарівщині, а також спільно з братом Йосипом підданих у с. Літочках, Карпеках, Соболівці, ґрунти в с. Омелянові, підсусідків в с. Савині, Слобідці, дві третини млина в с. Бірки. За даними Генерального опису Лівобережної України, у його власності перебували 16 з 57 дворів посполитих, які проживали в Острі, а також володіння у селах Мокрецях і Заворичах Бобровицької сотні. Крім того, сотник у своїх маєтностях займався винокурним промислом, оскільки у складі його маєтностей згадувалася гуральня з 5 казанами, на яких вироблялося до 1000 відер горілки на рік. Проте на момент проведення Генерального Опису зазначалося, що гуральня тимчасово не працює у зв'язку з неврожаєм. Серед інших виробничих об'єктів у власності І. Солонини згадувалися 2 млини з 4 борошняними колами, котрими він володів спільно з козаками Красненками³². Поступово своє майно він примножив шляхом скуповування інших маєтностей, зокрема 1 квітня 1774 р. придбав у свого брата Йосипа його частину млина в с. Бірки на р. Остер за 267 рублів³³. Загалом у 1787 р. за ним рахувалося 524 підданих, а за ревізією 1795 р. – 424. Після його смерті маєтності були розподілені між його дружиною Марією Андріївною Тризною і дітьми, зокрема вдова отримала 10 дворів у с. Соболівці та два млина в с. Бірки³⁴.

Отже, рід Солонин у другій половині 17–18 ст. належав до значного військового товариства, урядової та неурядової старшини Гетьманщини. Його представники перебували на військовій і цивільній службі, займалися політичною і громадською діяльністю. Усе це давало їм змогу зберігати та примножувати власну економічну могутність. Під час перебування на старшинських урядах у Київському полку вони відповідно до своїх посад володіли ранговими маєтностями. З кінця 17 ст. розпочався також процес формування спадкової земельної власності, основу якої заклав київський полковник Костянтин Дмитрович Солонина. Основними джерелами формування маєтностей роду стали пожалування українських гетьманів і московських царів, придбання різноманітного рухомого та нерухомого майна в односельців. Набули також поширення факти купівлі продажу майна всередині роду, а також успадкування. Всі ці джерела дозволили Солонинам увійти до складу крупних землевласників Київського полку, а за імперської доби зберегти та примножити свої маєтності.

³⁰ Там само. С. 715; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях... С. 54.

³¹ Пустовійт І., Козелець в 60 рр. XVIII ст. (за Рум'янцівським описом). *Записки історично-філологічного відділу УАН*. Київ, 1925. Кн. VI. С. 120.

³² Ткаченко М. Місто Остер в XVII–XVIII вв.... С. 168, 170, 188.

³³ Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С. 715.

³⁴ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 671.

REFERENCES

- Kryvosheia, V. (2004). Henealohiia ukrainskoho kozatstva: narysy istorii kozatskykh polkiv [Genealogy of Ukrainian Cossacks: essays on the history of Cossack regiments]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Stylos» [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V. (2008). Kozatska elita Hetmanshyny [The Cossack Elite of the Hetmanship]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.V. (2010). Kozatska starshyna Hetmanshchyny: Entsyklopediia [Cossack foreman of Hetmanship: Encyclopedia]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.V. (2005). Ukrainska kozatska starshyna. Ch. 1. Reiestr uriadnykiv hetmanskoi administratsii: Vyd. 2-e, dopovnene, utochnene i vypravlene [Ukrainian Cossack foreman. Part 1. Register of officials of the Hetman's administration: Ed. 2nd, supplemented, clarified and corrected/]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.V., Kryvosheia, I.I., & Kryvosheia, O.V. (2009). Neuriadova starshyna Hetmanshchyny [Non-governmental foreman of the Hetmanship]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I.I. (2014). Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (17–18 st.): monohrafiia [Non-governmental foreman of the Ukrainian Cossack state (XVII–XVIII centuries): monograph]. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buroho, T. 1. [in Ukrainian].
- Miakotyn, V.A. (1924). Ocherky sotsyalnoi ystoriy Ukrainy v 17–18 vv. [Essays on the social history of Ukraine in the 17th – 18th centuries.]. Praha: Vataha y plamia. T. 1. Vyp. 1. [in Russian].
- Miakotyn, V.A. (1926). Ocherky sotsyalnoi ystoriy Ukrainy v 17–18 vv. [Essays on the social history of Ukraine in the 17th – 18th centuries.]. Praha: Vataha y plamia. T. 1. Vyp. 3. [in Russian].
- Mytsyk, Yu.A., & Tomazov, V.V. (2012). Solonyny, rid [Solonyny, family]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. [Encyclopedia of the history of Ukraine: in 10 volumes] / redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, T. 9: S. 706. [in Ukrainian].
- Penskyi, A.H., & Lavrenchuk, P.Ya. (2011). Oster – yevropeiske misto [Oster is a European city]. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V.M. [in Ukrainian].
- Pustoviit, I. (1925) Kozelets v 60 rr. 18 st. (za Rumiantsevskym opysom). [Kozelets in the 1760s (based on Rumyantsev's description)]. Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu UAN – Notes from the Historical and Philological Department of the Ukrainian Academy of Sciences. Kyiv, VI, 113–150 [in Ukrainian].
- Tkachenko, M. (1925). Misto Oster v 17–18 vv. (za Rumiantsevskoiu reviziieiu ta inshymy materialamy). [The City of Oster in the 17th–18th Centuries (based on Rumyantsev's revision and other materials)] Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN – Notes of the Historical and Philological Department of the Ukrainian Academy of Sciences. Kyiv, 6, 151–207 [in Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv.]. Fond. 57. Opys 1. Sprava 405. (1766–1768 rr.) Podvirnyi perepys zhyteliv Osterskoi sotni Kyivskoho polku [Household census of residents of the Oster Hundred of the Kyiv Regiment] [in Russian].
- Universaly Ivana Mazepy (1687–1709) / [uporiadnyk I. Butych] [The Universal Letters of Ivan Mazepa (1687–1709) / [compiled by I. Butych.].] (2002). Kyiv; Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka, 2002. Ch. II [in Ukrainian].
- Universaly Pavla Polubotka (1722–1723) / [uporiadnyk V. Rynsevych] [Pavlo Polubotok's Universal Letters (1722–1723) / [compiled by V. Rynsevych.].] (2008). Kyiv: ZAT «Vipol» [in Ukrainian].

Vasylenko, N.P. (1893). Heneralnoe sledstvye o maetnostiakh Kyevskoho polka 1729–1731 hh. [General Investigation into the Affairs of the Kiev Regiment, 1729–1731]. *Chtenyia v ystorycheskom obshchestve Nestora-Letopystsa – Readings at the Nestor the Chronicler Historical Society*. Kiev: Tipohrafiya Ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra, 7, III, 29–68 [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/118-131>

УДК (UDC) 27-475.2 : 27-726.1BAC] (045)

HOMILETIC HERITAGE OF ARCHBISHOP VASYL (BOGDASHEVSKY): STYLE, THEME, THEOLOGICAL EMPHASIS

Vladyslav Yashyn*

Abstract

The aim of the article is a comprehensive study of the homiletic heritage of Archbishop Vasyl (Boghdashevsky), in particular, an analysis of the stylistic features, thematic content, and theological accents of his sermons in the context of the Orthodox tradition and the socio-ecclesiastical challenges of the early 20th century.

The methodology is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity, which allows for a comprehensive consideration of the homiletic heritage of Archbishop Vasyl (Boghdashevsky). The study combines a text-centric approach with methods of historical and theological analysis, taking into account the peculiarities of the Orthodox homiletic tradition.

The scientific novelty lies in the fact that the article for the first time carries out a holistic analysis of the homiletic heritage of Archbishop Vasyl (Boghdashevsky) as an independent object of research. The work analyzes his sermons in terms of content, style, and theological emphasis, which had not previously been the subject of special scientific study. Studying the features of his church sermon is an important part of his scientific, theological, and church activities. The study draws on a wide range of sources, including some archival materials and sermon texts published in the «Trudy KDA», most of which are being introduced into scientific circulation for the first time. This allows for a comprehensive assessment of the content and significance of Archbishop Vasyl's preaching work.

Main results of the study: It was established that the homiletic heritage of Archbishop Vasyl encompasses a wide range of sermons and speeches delivered on various occasions. His sermons are distinguished by their theological depth, stylistic clarity, oratorical skill, and reflect the Orthodox tradition, attitudes towards spiritual issues, and events in church and public life.

Keywords: homiletics, sermons, speeches, Orthodox Church, synodal period, Kyiv Theological Academy, Archbishop Vasyl (Boghdashevsky)

---

* Postgraduate Student of the Department of Ukrainian History at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine. E-mail: mega_ukrainian333@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5999-2154>

**ГОМІЛЕТИЧНА СПАДЩИНА АРХІЄПИСКОПА ВАСИЛЯ (БОГДАШЕВСЬКОГО):
СТИЛЬ, ТЕМАТИКА, БОГОСЛОВСЬКІ АКЦЕНТИ**

Владислав Яшин*

Анотація

Метою статті є комплексне дослідження гомілетичної спадщини архієпископа Василя (Богдашевського), зокрема аналіз стилістичних особливостей, тематичного наповнення та богословських акцентів його проповідей у контексті православної традиції та суспільно-церковних викликів початку 20 ст.

Методологія базується на принципах історизму, об'єктивності та системності, що дозволяє всебічно розглянути гомілетичну спадщину архієпископа Василя (Богдашевського). У дослідженні поєднано текстоцентричний підхід з методами історичного та богословського аналізу, з урахуванням особливостей православної гомілетичної традиції.

Наукова новизна полягає в тому, що в статті вперше здійснено цілісний аналіз гомілетичної спадщини архієпископа Василя (Богдашевського) як самостійного об'єкта дослідження. У роботі проаналізовано його проповіді з погляду змісту, стилістики та богословських акцентів, що раніше не були предметом спеціального наукового вивчення. Вивчення особливостей його церковної проповіді є важливою частиною його науково-богословської і церковної діяльності. Дослідження спирається на широке коло джерел, зокрема деякі архівні матеріали та тексти проповідей, опубліковані у «Трудах КДА», більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше. Це дозволяє комплексно оцінити зміст і значення проповідницького доробку архієпископа Василя.

Основні результати дослідження: Встановлено, що гомілетична спадщина архієпископа Василя охоплює широкий спектр проповідей та промов, виголошених за різних нагод. Його проповіді вирізняються богословською глибиною, стилістичною виразністю, ораторською майстерністю і відображають православну традицію, ставлення до духовних питань та подій церковного й суспільного життя.

Ключові слова: гомілетика, проповіді, промови, Православна церква, синодальний період, Київська духовна академія, архієпископ Василь (Богдашевський)

Цитування: Яшин, В. (2025). Гомілетична спадщина архієпископа Василя (Богдашевського): стиль, тематика, богословські акценти. *Консенсус*, 3, 118–131.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/118-131>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/188>

---

* аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна. E-mail: mega_ukrainian333@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5999-2154>

Постановка проблеми. Гомілетика завжди відігравала важливу роль у духовному житті Православної церкви, особливо у періоди суспільних викликів і криз. На початку 20 ст., у контексті революційних потрясінь, Першої світової війни та змін у системі духовної освіти, проповідницьке слово набуває особливого значення як засіб пастирського душепеклування. Гомілетична спадщина Київської духовної академії і цілому привертає до себе певну наукову увагу, однак проповіді та промови архієпископа Василя (Богдашевського) досі не були предметом системного дослідження. Його гомілетика поєднує яскраві риси риторики, ораторську майстерність, богословську глибину та виважену реакцію на різні події у духовному й суспільному житті держави того періоду. Вивчення цієї спадщини дозволяє краще зрозуміти особистість проповідника, а тому постає необхідність наукового осмислення гомілетичних текстів архієпископа Василя як джерела богословської думки та пастирської практики тієї епохи.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. У науковій літературі гомілетична спадщина архієпископа Василя (Богдашевського) спеціально не досліджувалася. Лише побіжні згадки трапляються в окремих авторів, зокрема у публікаціях Л. Пастушенко¹ та М. Ткачук², де йдеться про відгуки сучасників щодо його вміння майстерно читати лекції та вести заняття. Утім ці згадки мають фрагментарний характер і не становлять цілісного аналізу проповідницького доробку.

Метою статті є комплексне дослідження гомілетичної спадщини архієпископа Василя (Богдашевського), зокрема аналіз стилістичних особливостей, тематичного наповнення та богословських акцентів його проповідей у контексті православної традиції та суспільно-церковних викликів 20 ст.

Виклад основного матеріалу. Безсумнівно, можна стверджувати, що наявні тексти церковних проповідей та промов, присвячених різним подіям, є лише невеликою частиною широкої гомілетичної спадщини архієпископа Василя (Богдашевського). Значна кількість проповідей і промов була виголошена ним як до прийняття священного сану у 1910 р., так і після, у якому він перебував майже 23 роки. А втім, доступні для дослідження тексти дають змогу простежити стильові й риторичні особливості його проповідницької манери, визначити основні тематичні напрями та богословські акценти, а також з'ясувати пастирську позицію архієрея у контексті складних духовних і суспільних викликів епохи. На основі доступних для ознайомлення текстів його проповідей та промов, присвячених подіям різного характеру, їх варто систематизувати за наступною класифікацією: 1) Богослужбові проповіді; 2) Урочисті промови з нагоди різних подій та заходів; 3) Поминальні промови. Кожна проповідь вирізняється унікальністю змісту, який формується залежно від порушеної в ній проблеми.

¹ Пастушенко Л.А. Архієпископ Канівський Василій (Дмитро Іванович Богдашевський): матеріали до життєпису. *Труди Київської духовної академії*, 2011. № 15. С. 156–166.

² Ткачук М.Л. «Академію бесконечно люблю...»: архієпископ Василій (Богдашевський) как студент, профессор и ректор Киевской духовной академии. *Труди Київської духовної академії*. 2012. № 16. С. 27–56.

Серед богослужбових проповідей, значна частка належить проповідям, виголошеним під час великопісних богослужінь Пасії (унікальний великопісний богослужбовий чин, під час здійснення якого згадуються хресні муки і страждання на Голгофі Христа Спасителя – *Авт.*). В одній із архівних справ міститься список бібліографічних праць архієпископа Василя, де вказані найменування доступних для вивчення проповідей, виголошених на Пасії на такі теми, як: «Распни, распни Его», «Где найти успокоение в постигающих нас страданиях», «Против извращения гр. Л. Толстым христианства», «Истина и свобода», «О христианском единении», «О ложной похвале», «О духовной христианской борьбе», «Радоваться или плакать», «О молитве», «О христианском терпении», «О покаянии», «О христианском долге» та у Велику п'ятницю на такі теми, як: «О любви к истине», «О похвале крестом Христовым»³ тощо.

Одна із проповідей, присвячена псевдохристиянській діяльності графа Льва Толстого⁴. На початку своєї викривальної проповіді, виголошеної у п'ятницю четвертого тижня Великого посту, архієрей окреслює основи православної віри, неодноразово підкріплюючи свої міркування цитатами зі Святого Письма з метою подальшого розкриття порушеної проблеми. Згадуючи еретиків Арія, Македонія, Несторія, Євтихія, він переходить до сучасності, зазначаючи: «І в наш час є люди, які своїм псевдомудруванням явно спотворюють християнство, а тим часом думають і щиро думають, що вони правильно розуміють і роз'яснюють християнство, – несуть служіння Богу»⁵. Архієпископ Василь вказує, що під цими словами братія монастиря переважно розуміє, що мова йде про Льва Толстого, якого нещодавно, за його словами, згадували у Києво-Братському монастирі і який «знаходиться саме у такому жакливому духовному затьмаренні»⁶. Архієпископ Василь характеризував суть його хибних поглядів таким чином: «Уявіть же собі тепер, браття, людину, яка, вважаючи, що вона роз'яснює християнство, нічого не хоче знати про нашого Отця небесного як Істоту особистісну, духовну, а на Його місце ставить безособовий, всевітній, безсвідомий, усепроникний розум»⁷. На основі аналізу всього тексту проповіді, можна стверджувати, що вона в повній мірі присвячена розкриттю проблеми, порушеної на її початку. У ній архієрей наводить чимало цитат зі Святого Письма, прикладів із євангельської історії, а також застережень щодо появи хибних тлумачень Біблії та викривлення основ християнської віри.

Духовно-практичний характер має проповідь архієпископа Василя, присвячена

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 175. Спр. 1202. Арк. 5-53в.

⁴ Богдашевский Д. Слово в пяток четвертой недели Великого поста, при воспоминании страстей Христовых. (Против извращения графом Л. Толстым христианства). *Труды Киевской Духовной Академии*. 1892. № 4. С. 588-597.

⁵ Ibid. С. 589-590.

⁶ Ibid. С. 590.

⁷ Ibid. С. 591.

покаянню⁸. Наскрізною лінією цієї проповіді є опис евангельської історії про зречення апостола Петра. Протягом всієї проповіді він веде мову про необхідність покаяння, осмислення своїх вчинків та подальшого недопущення подібних гріхів⁹. Він описує ті пороки, які перешкоджають людині в її духовному житті: «Усяко слід уникати злоби серця, тобто злого, недобррозичливого, мстивого ставлення до інших. Де має місце такий душевний настрій, там застосовують різноманітні підступні засоби, щоби нашкодити іншому, підстерігають свого ближнього, як певну свою здобич»¹⁰. Він принагідно нагадує: «Падіння та піднесення апостола Петра нагадує нам, браття, про наші власні падіння і про необхідність нашого піднесення від духовного сну»¹¹. Архієрей зазначає, що апостол Павло навчає покаянню, коли говорить: «Відкинувши неправду, говоріть кожен правду своєму ближньому, бо ми є члени один одному»¹² і зауважує, що щире покаяння є справою добровільною, а не примусовою. «Покаяння, – наголошує архієпископ Василь, – має бути перед обличчям Бога, Який знає наші таємні помисли, а не перед обличчям людей»¹³.

Наявні декілька проповідей з нагоди дванадесятих свят – у день Хрещення Господнього, Успіння Божої Матері. У таких проповідях він також неодноразово підіймав актуальні питання духовно-практичного характеру.

Його проповідь, виголошена у великій церкві Києво-Братського монастиря 6 січня 1912 р. з нагоди свята Хрещення Господнього, була присвячена поняттю «християнська правда»¹⁴. На її початку архієрей підкреслює виконання Ісусом Христом божественного встановлення щодо необхідності прийняття Ним хрещення. Він традиційним урочистим зверненням «Браття!» зазначає, наводячи фрагмент із послання апостола Павла до римлян, що тепер замість закону «з'явилася правда Божа, засвідчувана законом і пророками. (Римл. 3, 21)»¹⁵. У проповіді він наголошує на необхідності виконувати правду: «Потрібно нам виконувати всіляку правду, – не старозавітну, скасовану Христом, а правду новозавітну, правду Христову. Нехай ця правда проникне у всі наші відносини: сімейні, суспільні, державні; нехай вона надихає нашу науку, наше мистецтво, проникає у нашу промисловість»¹⁶. Архієрей наголошує, що вічною, незмінною, ніколи не минаючою є правда Христова. «Вона, – наголошує архієрей, – не робить жодних поступок нашій моральній закостенілості, не пристосовується до наших слабкостей, наших звичок, наших смаків, нашого сучасного стану життя»¹⁷.

⁸ Богдашевский Д. Слово в пяток первой недели Великого поста, при воспоминании страстей Христовых. (О покаянии). *Труды Киевской Духовной Академии*. 1910. № 4. С. 495-505.

⁹ Ibid. С. 499.

¹⁰ Ibid. С. 497-498.

¹¹ Ibid. С. 496.

¹² Ibid. С. 498.

¹³ Ibid. С. 503.

¹⁴ Богдашевский Д., прот. Слово в день крещения Господа нашего Иисуса Христа (О христианской правде). *Труды Киевской Духовной Академии*. 1912. № 1. С. 8-15.

¹⁵ Ibid. С. 9.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibid. С. 10.

Вказуючи на необхідність зосереджуватися на Христовій правді, архієпископ Василь зауважує: «В наш час, можливо, більше ніж коли-небудь, потрібно підносити думку й серце до висоти Христового вчення, бо життя наше, при її видимих успіхах, безкінечно далеко стоїть від християнської правди. Є люди, які до цієї правди цілком байдужі: вони живуть так, ніби вона ніколи не відкрилась у світі [...]»¹⁸. Із жалем він визнає, що для подібних людей основою їхнього життя є: «[...] станемо їсти і пити, бо завтра помremo (1 Коринф. 15, 32)». Причину цього він викладає таким чином: «Жалюгідне розуміння життя, що веде до загибелі, яке зрештою породжує повну відразу до самого життя!»¹⁹. Завершення його проповіді, як і початок, особливо присвячене святу Хрещення Господнього, а тому архієрей наголошує, що Ісус Христос, прийнявши хрещення, показав цим, що: «Він змиє всі наші гріхи, очистить нас від всілякої нечистоти, дасть новий шлях правди. Він наша правда і освячення, і визволення (1 Коринф. 1, 30)»²⁰.

Декілька його проповідей були виголошені у різні роки на свято Успіння Божої Матері. Принагідно слід зауважити, що свято Успіння Божої Матері особливо вшановувалося київським духовенством, а найбільше лаврським, оскільки саме воно є престольним святом Києво-Печерської лаври.

Так, у своїй проповіді у день свята Успіння Божої Матері архієпископ Василь зауважив щодо актуального в усі часи для християн питання – паломництва святими місцями²¹. Архієпископ Василь, наводячи до прикладу Київ, зауважує: «Чи не переживали і ви, браття, тих же високих релігійних почуттів, які відчуває псалмоспівець, коли ваші близькі, ваші друзі, сказали вам: зійдемо на святі гори київські, у київський “Єрусалим”, поклонимося святим угодникам печерським? [...] там живиться віруюча православна душа». Він наголошує, що «велике значення для православного християнина має молитовне перебування на святих місцях»²². За словами архієрея, «на святих місцях ми навчаємося високим християнським чеснотам»²³. Архієрей зазначає: «Молитовно перебуваючи на святих християнських місцях, ми знаходимося у великому училищі християнської віри і благочестя. Тут кожен може навчатись. Дивлячись на віру великих угодників Божих, ми говоримо: вірую Господи, допоможи моїй невірі (Марк. 9, 24)»²⁴. Водночас він застерігає від тих псевдомудреців, які кажуть: «Скрізь Бог, скрізь можна молитися [...]» і зауважує: «Не знають ці псевдомудруючі природи людської, яка шукає найближчого, безпосереднього спілкування з Богом і Його святими»²⁵.

¹⁸ Ibid. С. 11-12.

¹⁹ Ibid. С. 12.

²⁰ Богдашевский Д., прот. Слово в день крещения Господа нашего Иисуса Христа (О христианской правде). *Труды Киевской Духовной Академии*. 1912. № 1. С. 15.

²¹ Богдашевский Д., прот. Слово в день Успения Пресвятой Богородицы (О значении святых мест для православного христианина). *Труды Киевской Духовной Академии*. 1911. № 9. С. 1-8.

²² Ibid. С. 2.

²³ Ibid. С. 4.

²⁴ Ibid. С. 5.

²⁵ Ibid. С. 6.

У процесі дослідження вдалося виявити низку проповідей, які слід віднести до категорії урочистих промов, виголошених за різних нагод. Окремою і єдиною у своїй категорії є промова архієпископа Василя, урочисто виголошена під час його наречення у єпископа Канівського 5 серпня 1914 р.²⁶. На її початку він зауважує, що його Бог покликав до єпископського служіння «уже в дев'ятий час» його життя і урочисто стверджує, що тогочасному єпископу потрібно витримати багато труднощів, вирішити багато актуальних для Церкви завдань і боротися з її внутрішніми та зовнішніми ворогами²⁷. У промові він описує шлях своєї діяльності в академії: «Спочатку багато років моя діяльність була суто професорською; потім приєдналася діяльність адміністративна, відтепер моя діяльність набуває майже виключно практично-адміністративного характеру»²⁸. Водночас він усвідомлює велику відповідальність перед Церквою і академією. «У цей знаменний день мого життя, – виголошував він, – я з особливою ясністю усвідомлюю всю висоту пастирського душепіклування. Потрібно цілковито присвятити себе служінню Богу і людям [...]»²⁹.

Окрему групу становлять проповіді, приурочені до суспільно-політичних, академічних, урочистих подій, зустрічей почесних гостей тощо.

Початок єпископського служіння архієпископа Василя фактично співпав із початком Першої світової війни. У своїй промові на річному зібранні членів київського Релігійно-Просвітницького товариства, яка практично дослівно була записана іншою людиною, він зауважив: «У цей страждений для руського народу час ми повинні стати на суворо національну точку зору, і з цієї точки зору маємо дивитися на події, що відбуваються». Він критикує сектантство, яке набуло поширення через діяльність німецьких діячів, яких називає «жорстоким тевтоном». «Сектантство, – зазначає архієрей, – завдає шкоди не лише церкві, а й державі. Ми знаємо як поводяться з нашими святинями неблагородні вороги, але ми боремося за християнство [...]»³⁰. Архієпископ Василь вказує на необхідність єднання суспільства: «Ми боремося за храм і тому потрібне єднання духовне і єднання суспільне. Духовне єднання можливе тільки у храмі, ми повинні частіше відвідувати храм Божий і у ньому ми знайдемо втіху нашим скорботам. У суспільному житті не повинно бути ніяких розбратів, ніяких партій»³¹. Засобами щодо покращення ситуації у державі архієрей визначає наступне: «Потрібна особливо посилена патріотична робота. Потрібне натхнення, потрібно покинути всякий сум. У цей важкий час нам потрібно особливо часто підносити молитви Господу»³².

²⁶ Василій, архим. Речь, сказанная архимандритом Василием, ректором Императорской Киевской духовной Академии, при наречении его во епископа Каневского, в Благовещенской церкви Киево-Печерской Лавры, 5 августа 1914 г. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1914. № 9–10. С. 3–6.

²⁷ Ibid. С. 3.

²⁸ Ibid. С. 4.

²⁹ Ibid. С. 5.

³⁰ IP НБУВ. Ф. 191. Спр. 120. Арк. 1.

³¹ Ibidem.

³² Ibid. Арк. 13в.

До академічних подій також слід віднести промови перед початком академічних занять, виголошені під час молебнів 16 вересня 1914 р., 3 грудня 1915 р., 22 серпня 1916 р. тощо. Наприклад, у промові, виголошеній 3 грудня 1915 р. архієпископ Василь наголошує, що хоч вся академія була стурбована подіями в державі, проте її діяльність продовжується: «[...] «ми живі», – Академія знову береться за свою наукову роботу». Водночас він висловлює похвальні слова на адресу студентів: «Хвала вам, що обов'язок перед Академією є для вас найпершим обов'язком. Академія – істинна рідна мати [...]»³³. Він зазначає про той важливий і непростий час, у якому перебував навчальний заклад: «Зараз вам доведеться працювати в особливих умовах, які вимагають з вашого боку значних жертв»³⁴. Промову під час молебню 22 серпня 1916 р. архієрей розпочав із опису позитивних подій – повернення міста Києва до звичного ритму життя, повернення евакуйованих свого часу навчальних закладів, вказав на перспективи якнайшвидшого повернення академічної бібліотеки, проте він зазначив: «[...] теперішня світова війна створила незвичайні труднощі життя, і вам, дорогі вихованці доведеться зазнавати багатьох злиднів, – може бути, більші ніж у минулому році»³⁵. Окрім цього, ним було наголошено на необхідності якісної підготовки пастирів. Урочистими є його напутні слова, які слугують натхненням для студентів: «Нехай зростає академічне знання! А понад те, нехай зміцнюється віра, нехай вселяється в нас щедро любов Христова. [...] Тут чудотворний Образ Пресвятої Києво-Братської Божої Матері нашої Заступниці, завждишньої Помічниці. Тут святі угодники Божі, які вийшли з нашої школи, наші старанні молитвенники, заступники перед Богом. В цьому святому храмі, де молилося стільки академічних поколінь, ми найбільше відчуваємо, що ми єдине академічне тіло, мала церква»³⁶.

Особливо урочистими за своїм змістовим наповненням є: промова, виголошена під час зустрічі в Києво-Софійському кафедральному соборі митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського) 22 грудня 1915 р.³⁷; промова в присутності імператриці Марії Федорівни після закладки храму-пам'ятника на братському військовому кладовищі в Києві 12 липня 1916 р.³⁸; промови під час зустрічей в Києво-Софійському кафедральному соборі імператриці Марії Федорівни

³³ Василій, еп. Речь за молебствием 3 Декабря 1915 года, перед началом академических занятий. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 1. С. 1-2.

³⁴ Ibid. С. 2.

³⁵ Василій, еп. Речь перед началом академического года, сказанная 22 Августа 1916 года. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 9. С. 3.

³⁶ Ibid. С. 4-5.

³⁷ Василій, еп. Речь при встрече в Киево-Софийском кафедральном соборе, 22 Декабря 1915 г., Его Высокопреосвященства, Высокопросвященнейшего Владимира, Митрополита Киевского и Галицкого. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 1. С. 3-4.

³⁸ Василій, еп. Речь в присутствии Её Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Фёдоровны, произнесённая 12 июля с.г. после закладки храма-памятника на братском военном кладбище в Киеве. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 9. С. 1-2.

3 травня 1916 р.³⁹ та імператора 27 січня 1915 р. і 29 жовтня 1916 р.⁴⁰; промова, виголошена згадуваній вище імператриці з нагоди 50-річчя прийняття нею у своє безпосереднє управління Відомства Імператриці Марії⁴¹ (завданням відомства було здійснення благодійницької діяльності – *Авт.*) тощо.

Промова архієпископа Василя під час зустрічі митрополита Володимира (Богоявленського) характеризується особливою урочистістю, значною кількістю похвальних слів і неприхованою радістю зустрічі з новопризначеним митрополитом. «Київська Митрополія уже не є вдовою. – виголошував архієпископ Василь. – Господь послав їй Архіпастиря лагідного, Архіпастиря мудрого, Архіпастиря славного [...] Кому, Високопреосвященніший Владико, невідома Ваша полум'яна свята ревність за славу Церкви Христової? Хто не знає про Ваші великі труди на користь православного духовного просвітництва?»⁴². Архієпископ Василь з особливою радістю зауважив, що для митрополита Володимира місто Київ і духовна академія мали особливе значення: «Радіє наш древній Київ, завжди дорогий для Вас, бо під покровом його святинь Ви провели незабутні роки Вашого життя. Радіє Академія, що хвалиться своїм великим сином»⁴³.

Його промови на адресу імператора та імператриці мають властиві для такого типу промов стильові особливості, де багато похвальних і урочистих висловлювань, серед яких: «благоговійно схиляємося», «вінценосний вождь», «істинний подвижник»⁴⁴ – на адресу імператора та «радість наша є її радість»⁴⁵, «удостоїла нас Своїм всемілостивим відвідуванням Матінка Государиня Імператриця»⁴⁶, «ваші

---

³⁹ Василій, еп. Речь при встрече Её Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Фёдоровны в Софийском кафедральном соборе, 3 Мая 1916 года. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 7. С. 1–2.

⁴⁰ Василій, еп. Речь при встрече Его Императорского Величества Государя Императора в Киево-Софийском кафедральном соборе 29 окт. 1916 г., сказанная Василием, епископом Каневским, ректором Императорской Киевской духовной Академии. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 11. С. 15–16.

⁴¹ Василій, еп. Речь, сказанная Её Императорскому Величеству Государыне Императрице Марии Фёдоровне, 19 Октября 1916 г., по случаю исполнившегося 50-летия со дня принятия Её Императорским Величеством под Своё управление Ведомства Императрицы Марии. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1917. № 1. С. 3–4.

⁴² Василій, еп. Речь при встрече в Киево-Софийском кафедральном соборе, 22 Декабря 1915 г., Его Высокопреосвященства, Высокопросвященнейшего Владимира, Митрополита Киевского и Галицкого. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 1. С. 3.

⁴³ *Ibid.* С. 4.

⁴⁴ Василій, еп. Речь при встрече Его Императорского Величества Государя Императора в Киево-Софийском кафедральном соборе 29 окт. 1916 г., сказанная Василием, епископом Каневским, ректором Императорской Киевской духовной Академии. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 11. С. 15.

⁴⁵ Василій, еп. Речь в присутствии Её Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Фёдоровны, произнесённая 12 июля с.г. после закладки храма-памятника на братском военном кладбище в Киеве. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 9. С. 1.

⁴⁶ Василій, еп. Речь при встрече Её Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Фёдоровны в Софийском кафедральном соборе, 3 Мая 1916 года. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 7. С. 1–2.

справи – справи любові», «наша Августійша Мати» – на адресу імператриці⁴⁷. У них підкреслена повага до монарших осіб, що виражається через риторику піднесеного та шанобливого стилю. Подібні тексти не лише виконували церемоніально-протокольну функцію, але й відображали ставлення духовенства до царської влади.

Іншим напрямом проповідей архієпископа Василя є його промови, пов'язані із траурними подіями. Ці поминальні слова становлять іншу тематичну групу. Вони були виголошені архієпископом Василем у дні поховання та в дні вшанування пам'яті архієреїв, викладачів Київської духовної академії, державних діячів, загиблих солдатів.

Архієпископом Василем (Богдашевським) були виголошені промови під час поховання професорів Київської духовної академії С.М. Сольського, М.О. Олесницького, П.І. Ліницького, М.Ф. Ястребова, А.І. Булгакова, А.О. Олесницького, а також промови, виголошені перед панахидами за померлими професорами Академії, зокрема у день річного поминання преосвященного Сильвестра (Малеванського) (перебував на посаді ректора Київської духовної академії з 1883 по 1898 рр.), на сороковий день після смерті професора В.Ф. Певницького, в день похоронів архієпископа Херсонського і Одеського Димитрія (Ковальницького). В архівних матеріалах зазначено, що усі вказані вище поминальні слова, виголошені архієпископом Василем, були опубліковані у журналі «Труды КДА»⁴⁸. Промова, виголошена у день поховання митрополита Флавіана (Городецького), в архівній справі не згадується, оскільки вона була опублікована пізніше⁴⁹.

З-поміж подібних промов архієпископа Василя (Богдашевського) слід розглянути декілька прикладів, які збереглися у друкованих джерелах. Вони демонструють характерний для проповідника стиль поєднання особистого й богословського, строгої логіки та душпастирської проникливості.

Архієпископ Василь підтримував тісні позитивні стосунки з митрополитом Флавіаном та часто виступав його однодумцем у низці важливих церковних питань. Митрополит Флавіан свого часу доклав значних зусиль для того, щоб він прийняв священний сан і чернецтво. В промові під час поховання митрополита Флавіана архієпископ Василь з неприхованим жалем зазначав: «Сумує наша Церква, яка втратила видатного, премудрого Архіпастиря, сумує осиротіла Київська митрополія; сумує наш древній Київ, сумують установи, що були тобі підпорядковані, сумує наша вища духовна школа, доручена твоїй архіпастирській опіці. Земний уклін тобі, Святителю Божий, за твою велику любов до Академії, за незмінно милостиве

---

⁴⁷ Василий, еп. Речь, сказанная Её Императорскому Величеству Государыне Императрице Марии Фёдоровне, 19 Октября 1916 г., по случаю исполнившегося 50-летия со дня принятия Её Императорским Величеством под Своё управление Ведомства Императрицы Марии. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1917. № 1. С. 3.

⁴⁸ IP НБУВ. Ф. 175. Спр. 1202. Арк. 53в.

⁴⁹ Слова и речи, произнесенные при погребении высокопреосвящ. митроп. Флавиана. П. Епископ Василий. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1915. № 12. С. 368–371.

ставлення до неї»⁵⁰. Майже вся промова присвячена розкриттю внеску митрополита Флавіана у розвиток та діяльність Київської духовної академії і відзначається лексикою пошанування, подяки та високої оцінки заслуг померлого ієрарха.

Промова під час поховання професора С.М. Сольського промови має доволі піднесений характер⁵¹. Вона характеризується значною кількістю похвал на ім'я померлого професора. Висока манера мовлення, зворушливі епітети, вдало підібрані слова із євангельських текстів – це не повний перелік того, що властиве проповідництву архієпископу Василя не лише в цій промові, а й в інших. У ній він зауважив, що С.М. Сольський – його колишній викладач і колега, був видатним представником академічної науки, її ревним служителем і водночас – видатним громадським діячем. «Це гармонійне, – зазначив архієпископ Василь, – поєднання науки і життя, теорії і практики в один цілісний неподільний образ – дар рідкий, що належить не багатьом...»⁵². Як безпосередній наступник С.М. Сольського на кафедрі Святого Письма Нового Завіту, він у своїй прощальній промові підкреслив значення його новозавітних досліджень: «Більше тридцяти років ти заглиблювався всією своєю думкою у вивчення божественних Писань, для осягнення великої “таємниці Христової” (Ефес. 3, 4), у дослідження неосяжного багатства Христового (Ефес. 3, 8)»⁵³.

У промові під час поховання професора М.Ф. Ястребова⁵⁴ архієпископ Василь відзначив його великі здобутки в галузі догматичного богослов'я і зазначив, що він був «істинним догматичним характером»⁵⁵. Ястребова він назвав «людиною дуже глибокої віри, непохитних християнських переконань». За його словами, це «був муж церковний, який завжди у своєму богословствуванні спирався на церковне передання і ніколи не відступав від нього ані на йоту». Не дивно тому, – зауважив архієрей, – що він з такою глибокою скорботою дивився на теперішній антидогматичний рух, що зароджувався і прикривався так званим новим методом у богослов'ї»⁵⁶. У подячному тоні архієрей наголосив, що його філологічних пошуків вітчизняна богословська наука ніколи не забуде⁵⁷. В підсумку похоронної промови він зауважив, що М.Ф. Ястребов – «муж віри», «муж правди» і «муж обов'язку» був великим патріотом, зразковим сім'янином і зразковим вихователем своїх дітей⁵⁸.

⁵⁰ Слова и речи, произнесенные при погребении высокопреосвящ. митроп. Флавиана. П. Епископ Василий. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1915. № 12. С. 368.

⁵¹ Слово и речи, сказанные при погребении бывшего профессора Киевской Духовной Академии и Киевского городского головы С.М. Сольского. III. Речь, сказанная при погребении С.М. Сольского после пения церковной песни «Со святыми упокой...» доцентом академии Д. Богдашевским. *Труды Киевской духовной академии*. 1900. № 12. С. 654–659.

⁵² Ibid. С. 654.

⁵³ Ibid. С. 655.

⁵⁴ Речь, произнесенные при погребении проф. М.Ф. Ястребова. *Труды Киевской духовной академии*. 1906. № 11. 2) Д. Богдашевский. С. 406–411.

⁵⁵ Ibid. С. 406.

⁵⁶ Ibid. С. 406–407.

⁵⁷ Ibid. С. 408.

⁵⁸ Ibid. С. 410.

Подібний характер мають й інші поминальні промови архієпископа Василя, у яких він відзначав увагою особисті якості професорів та архієреїв, їхні наукові здобутки, глибоку віру та сумлінну працю на користь Церкви.

Промова перед звершенням урочистої панахиди за загиблими православними воїнами на Байковому кладовищі 19 квітня 1916 р., окрім першого абзацу, є своєрідним зверненням архієпископа Василя до загиблих солдатів в урочистому та піднесеному тоні⁵⁹. Він називає їх «чудо-богатирями», які покійно терпіли свої передсмертні страждання і віддали свій дух Богу⁶⁰. Звертаючись до них традиційним привітанням «Христос Воскрес!», він виголошує: «[...] дорогі браття-військові! Ви боролися з ворогом за віру Христову, ви захищали цю віру. Нехай будуть даровані вам вічні небесні обителі! Нехай будете ви біля престолу Агнця! Нехай будуть ваші одежі вибілені! Ви боролися з ворогом за правду Христову. Нехай Господь воздасть вам вінець правди! Ви мужньо боролися за добро, що вічне і що торжествує над злом, бо Спаситель наш – Переможець пекла»⁶¹. Зазначаючи про наслідки їхніх подвигів, архієрей зауважує: «І ваша смерть приносить великий плід: вона народжує таких самих, якими були ви: вона створює ту могутність, ту незламність духу, об яку розбиваються всі найзапекліші удари ворожої сили»⁶². При цьому архієрей не забуває і наполягає на необхідності допомоги тим вдовам і дітям-сиротам, які залишилися без своїх чоловіків і батьків: «Великий наш обов'язок надати допомогу вашим вдовам і сиротам, втішити їх, осушити їх сльози, і цей християнський обов'язок ми свято виконаємо»⁶³.

Висновки. Таким чином, аналіз наявних текстів гомілетичного характеру засвідчує, що серед збережених матеріалів переважають проповіді, виголошені на Пасії. Окрім них, збереглися також проповіді, виголошені архієпископом Василем у Велику п'ятницю, на дванадесяті свята тощо. Окрему групу становлять поминальні промови, виголошені у дні поховання викладачів Київської духовної академії, архієреїв, а також у дні вшанування їхньої пам'яті – на сороковий день або у річницю смерті. Іншими напрямками гомілетичної спадщини є промови, пов'язані з навчальними й урочистими подіями в академії, а також ті, що стосувалися суспільно-політичного життя. Опрацювання доступних текстів дало змогу з'ясувати, що архієпископ Василь (Богдашевський) достеменно володів ораторським мистецтвом і вмів будувати церковні проповіді відповідно до логічної та зрозумілої структури. Його стиль, манера мовлення та вміння добирати влучні висловлювання, які пов'язані з євангельською історією, урочистими заходами, біографічними епізодами померлих професорів, архієреїв і подіями суспільного життя, засвідчують

⁵⁹ Василій, еп. Слово перед совершением торжественной панихиды по усопших православных воинах на Байковом кладбище, 19 апреля 1916 года. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. № 7. С. 3–4.

⁶⁰ *Ibid.* С. 3.

⁶¹ *Ibidem.*

⁶² *Ibidem.*

⁶³ *Ibid.* С. 4.

у ньому вмілого проповідника й знавця богослов'я. Усе це знайшло відображення у його гомілетичному творчому доробку.

REFERENCES

- Bogdashevskii D., Prot. (1912). Slovo v den kreshcheniia Gospoda nashego Iisusa Khrista (O khristianskoi pravde) [Sermon on the Day of the Baptism of Our Lord Jesus Christ (On Christian Righteousness)]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 1, VIII–XV [In Russian].
- Bogdashevskii D., Prot. (1911). Slovo v den Uspeniia Presviatoi Bogoroditsy (O znachenii sviatykh mest dlia pravoslavnogo khristianina) [Sermon on the Feast of the Dormition of the Most Holy Theotokos (On the Significance of Holy Places for an Orthodox Christian)]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 9, I–VIII [In Russian].
- Bogdashevskii D. (1892). Slovo v piatok chetvertoi nedeli Velikogo posta pri vospominanii strastei Khristovykh (Protiv izvrashcheniia grafom L. Tolstym khristianstva) [Sermon on Friday of the Fourth Week of Great Lent, in Commemoration of the Passions of Christ (Against Count L. Tolstoy's Distortion of Christianity)]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 4, 588–597 [In Russian].
- Bogdashevskii D. (1910). Slovo v piatok pervoi nedeli Velikogo posta pri vospominanii strastei Khristovykh (O pokaianii) [Sermon on Friday of the First Week of Great Lent, in Commemoration of the Passions of Christ (On Repentance)]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 4, 495–505 [In Russian].
- IR NBUV – Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [The Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine] [In Ukrainian].
- Vasilii, Arkhim. (1914). Rech, skazannaia arkhimandritom Vasiliem, rektorom Imperatorskoi Kievskoi dukhovnoi Akademii, pri narechenii ego vo episkopa Kanevskogo, v Blagoveshchenskoii tserkvi Kievo-Pecherskoi Lavry, 5 avgusta 1914 g. [Address Delivered by Archimandrite Vasily, Rector of the Imperial Kyiv Theological Academy, at His Nomination as Bishop of Kanev, in the Annunciation Church of the Kyiv-Pechersk Lavra, August 5, 1914]. *Trudy Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 9–10, III–VI [In Russian].
- Vasilii, Ep. (1916). Rech pered nachalom akademicheskogo goda, skazannaia 22 Avgusta 1916 goda [Address at the Opening of the Academic Year, Delivered on August 22, 1916]. *Trudy Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 9, III–V [In Russian].
- Vasilii, Ep. (1916). Rech pri vstreche Ee Imperatorskogo Velichestva Gosudaryni Imperatritsy Marii Fedorovny v Sofiiskom kafedralnom sobore 3 Maia 1916 goda [Address at the Welcome of Her Imperial Majesty Empress Maria Feodorovna in the Saint Sophia Cathedral, May 3, 1916]. *Trudy Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 7, I–II [In Russian].
- Vasilii, Ep. (1916). Rech pri vstreche Ego Imperatorskogo Velichestva Gosudaria Imperatora v Kievo-Sofiiskom kafedralnom sobore 29 okt. 1916 g., skazannaia Vasiliem, episkopom Kanevskim, rektorom Imperatorskoi Kievskoi dukhovnoi Akademii [Address at the Welcome of His Imperial Majesty the Emperor in the Saint Sophia Cathedral, October 29, 1916, Delivered by Vasily, Bishop of Kanev, Rector of the Imperial Kyiv Theological Academy]. *Trudy Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 11, XV–XVI [In Russian].
- Vasilii, Ep. (1916). Rech pri vstreche v Kievo-Sofiiskom kafedralnom sobore 22 Dekabria 1915 g., Ego Vysokopreosviashchenstva, Vysokoprosviashchenneishego Vladimira, Mitropolita Kievskogo i Galitskogo [Address at the Welcome Ceremony in the Saint Sophia Cathedral, December 22, 1915, for His Eminence Vladimir, Metropolitan of Kyiv and Galicia]. *Trudy Imperatorskoi*

- Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 1, III–IV [In Russian].
- Vasilii, Ep. (1917). Rech, skazannaia Ee Imperatorskomu Velichestvu Gosudaryne Imperatritse Marii Fedorovne, 19 Oktiabria 1916 g., po sluchaiu ispolnivshegosia 50-letia so dnia priniatia Ee Imperatorskim Velichestvom pod Svoe upravlenie Vedomstva Imperatritsy Marii [Address Delivered to Her Imperial Majesty Empress Maria Feodorovna on October 19, 1916, on the Occasion of the 50th Anniversary of Her Imperial Majesty's Administration of the Department of the Empress Maria]. *Trudy Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 1, III–IV [In Russian].
- Vasilii, Ep. (1916). Rech v prisutstvii Ee Imperatorskogo Velichestva Gosudaryni Imperatritsy Marii Fedorovny, proiznesennaia 12 iulia s. g. posle zakladki khrama–pamiatnika na bratskom voennom kladbishche v Kieve [Address in the Presence of Her Imperial Majesty Empress Maria Feodorovna, Delivered on July 12 of the Current Year, after the Laying of the Memorial Church at the Military Cemetery in Kyiv]. *Trudy Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 9, I–II [In Russian].
- Vasilii, Ep. (1916). Rech za molebstviem 3 Dekabria 1915 goda, pered nachalom akademicheskikh zaniatii [Address at the Prayer Service on December 3, 1915, before the Beginning of the Academic Classes]. *Trudy Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 1, I–II [In Russian].
- Vasilii, Ep. (1916). Slovo pered soversheniem torzhestvennoi panikhidy po usopshikh pravoslavnykh voynakh na Baikovom kladbishche 19 apreliia 1916 goda [Sermon before the Solemn Memorial Service for the Deceased Orthodox Soldiers at Baikove Cemetery, April 19, 1916]. *Trudy Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 7, III–IV [In Russian].
- Pastushenko, L.A. (2011). Arkhiiepyskop Kanivskiy Vasyl'ii (Dmytro Ivanovych Bohdashevskiy): materialy do zhyttiepysu [Archbishop of Kaniv Vasily (Dmytro Ivanovych Bohdashevsky): Materials for a Biography]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii*, 15, 156–166 [In Ukrainian].
- Rechi, proiznesennye pri pogrebenii prof. M.F. Yastrebova. 2) D. Bogdashevskii [Addresses Delivered at the Funeral of Prof. M.F. Yastrebov. 2) D. Bogdashevsky] (1906). *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 406–411 [In Russian].
- Slova i rechi, proiznesennye pri pogrebenii vysokopreosviashch. mitrop. Flaviana. II. Episkop Vasilii [Sermons and Addresses Delivered at the Funeral of His Eminence Metropolitan Flavian. II. Bishop Vasily] (1915). *Trudy Imperatorskoi Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 12, 368–371 [In Russian].
- Slovo i rechi, skazannye pri pogrebenii byvshego professora Kievskoi Dukhovnoi Akademii i Kievskogo gorodskogo golovy S.M. Solskogo. III. Rech skazannaia pri pogrebenii S.M. Solskogo posle peniia tserkovnoi pesni So sviatymi upokoi dotsentom akademii D. Bogdashevskim [Sermon and Addresses Delivered at the Funeral of Former Professor of the Kyiv Theological Academy and Kyiv City Head S.M. Solsky. III. Address Delivered at the Funeral of S.M. Solsky after the Singing of the Church Hymn “With the Saints Give Rest...”, by Associate Professor of the Academy D. Bogdashevsky] (1900). *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 654–659 [In Russian].
- Tkachuk, M.L. (2012). «Akademyiu beskonechno liubliu...»: arkhiepyskop Vasylyi (Bohdashevskiy) kak student, professor y rektor Kyevskei dukhovnoi akademyy. [«I Love the Academy Infinitely...»: Archbishop Vasily (Bohdashevsky) as a Student, Professor, and Rector of the Kyiv Theological Academy]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii*, 16, 27–56 [In Russian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/132-142>

УДК (UDC) 94 (470+57) (047.53) : 281.1

UKRAINIAN DISPLACED PERSONS AND THE PROBLEM OF PRESERVING RELIGIOUS IDENTITY IN THE UNITED KINGDOM (1940S–1950S)

Nadiia Volik*

Stepan Pryidun**

Abstract

The post-war wave of Ukrainian migration to the United Kingdom, predominantly composed of former prisoners of war, Ostarbeiter, and Displaced persons, represented a significant stage in the development of the diaspora and posed challenges for maintaining national and religious identity.

The aim of this study is to conduct a comprehensive examination of the issue of preserving the religious identity of Ukrainian migrants in the United Kingdom during the 1940s–1950s, who were classified as Displaced persons and European Volunteer Workers. The article traces the interrelation between the socio-economic conditions of living in prisoner-of-war camps, hostels, and workers' settlements and the spiritual life of Ukrainians.

The research methodology is based on the principles of historicism, interdisciplinarity, and objectivity, employing source-critical analysis of archival materials, eyewitness memoirs, and published studies on the history of the Ukrainian diaspora.

The scientific novelty of the study lies in highlighting a little-explored aspect of Ukrainian emigration history – the formation and preservation of religious identity.

The conclusions emphasize that religion served a dual function for Ukrainians in the United Kingdom: providing spiritual support amid socio-economic challenges and serving as a marker of national identity. The organization of parish life, cultural centers, and religious communities partially mitigated assimilation processes and laid the foundations for the development of Ukrainian religious and cultural life within British society.

Keywords: Displaced Persons, Ukrainian migration, European Volunteer Workers, religious identity, Ukrainian Greek Catholic Church, United Kingdom

---

* PhD in History, Associate Professor, Department of World History and Religious Studies, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: n_volik@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7039-2327>

** PhD in History, Associate Professor, Department of World History and Religious Studies, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: pryidun@tnpu.edu.ua.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1047-312X>

УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ТА ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ОБ'ЄДНАНОМУ КОРОЛІВСТВІ (1940–1950–ТІ РР.)

Надія Волік*
Степан Прийдун**

Анотація

Повоєнна хвиля української еміграції до Об'єданого Королівства, сформована переважно з колишніх військовополонених, оstarбайтерів та переміщених осіб, стала важливим етапом у розвитку діаспори та поставила перед нею виклики збереження національної та релігійної ідентичності.

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні проблеми збереження релігійної ідентичності українських емігрантів у Великій Британії в 1940–1950-х рр., які опинилися в статусі «Displaced persons» та European Volunteer Workers. У статті простежується взаємозв'язок між соціально-економічними умовами перебування в таборах для військовополонених, гуртожитках та робітничих поселеннях і релігійним життям українців, а також аналізується роль Української Греко-Католицької Церкви в організації душпастирської опіки.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, міждисциплінарності та об'єктивності, із використанням джерелознавчого аналізу архівних матеріалів, спогадів очевидців, а також опублікованих досліджень з історії української діаспори.

Наукова новизна полягає у висвітленні малодослідженого аспекту історії української еміграції – формування та збереження релігійної ідентичності в умовах перебування переміщених осіб у різних таборах.

У **висновках** підкреслюється, що релігія для українців виконувала подвійну функцію: духовної опори в умовах соціально-економічних викликів і водночас маркера національної ідентичності. Організація парафіяльного життя, культурних осередків та релігійних громад дозволила частково зупинити асиміляційні процеси та закласти підвалини для розвитку українського релігійного й культурного життя у британському суспільстві.

Ключові слова: Displaced Persons, українська еміграція, European Volunteer Workers, релігійна ідентичність, Українська Греко-Католицька Церква, Об'єднане Королівство

Цитування: Волік, Н. & Прийдун, С. (2025). Українські переміщені особи та проблема збереження релігійної ідентичності в Об'єданому Королівстві (1940–1950–ті рр.). *Консенсус*, 3, 132–142. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/132-142>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/189>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна.
E-mail: nvolik@tnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7039-2327>

** кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна.
E-mail: pryidun@tnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1047-312X>

Problem Statement. The Second World War and the post-war political map of Europe gave rise to a large-scale phenomenon that in historiography has been termed “Displaced Persons” (DP). These were millions of individuals who, as a result of military operations, forced deportations, conscriptions into armies, and compulsory labor on foreign territories, found themselves outside their homeland. A significant proportion among them were Ukrainians, particularly natives of Western Ukraine, who after the war either could not or did not wish to return to the Soviet state due to repression, loss of property, and the threat of persecution.

Following Germany’s capitulation in 1945, hundreds of thousands of displaced persons were temporarily placed in specially organized DP camps within the occupation zones of Germany, Austria, and Italy. Beginning in 1946–1947, some of these individuals started resettling in various countries of Western Europe, as well as in the United States, Canada, and Australia. The UK was among the first states to initiate an organized program for the recruitment of European Volunteer Workers (EVW) from among the DP, aimed at rebuilding the war-torn economy and addressing labor shortages in agriculture, the coal industry, and other sectors.

Between 1947 and 1950, more than 30,000 Ukrainians were resettled in the United Kingdom (UK). The majority of them had military service experience, had been Ostarbeiter, or belonged to the category of interned persons. Upon arrival to the UK, they were accommodated in special hostels, camps, and former military bases – often in the very same Prisoner of War camps (POW camps) that had been converted into housing for migrant workers¹.

Under the conditions of forced resettlement, separation from the native environment, and uncertainty about the future, the religious factor acquired particular significance for Ukrainian emigrants. For the majority of them, affiliation with the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) was not only a matter of faith but also an important element of national self-identification. At the same time, living in an English-speaking environment – predominantly Protestant or Roman Catholic – created challenges for the preservation of their own religious and cultural tradition.

The issue of preserving and transforming religious identity within DP camps and during subsequent resettlement in the UK encompasses several dimensions. First, there was the question of access to pastoral care, since in the initial stages Ukrainian communities were left without their own clergy, and religious services were either conducted by Roman Catholic priests or not held at all. Second, there emerged the need for the institutional organization of religious life: the establishment of chapels, the

---

¹ POW camps (Prisoner-of-War camps) were intended for the internment of soldiers and were placed under the military control of the Allied forces. DP camps (Displaced Persons camps), in contrast, were established for civilians who found themselves outside their homelands as a result of the war (including Ostarbeiters, escapees from repatriation, and refugees) and were administered under the supervision of international organizations such as the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) and, later, the International Refugee Organization (IRO).

involvement of priests, and the acquisition of permissions for conducting services according to the Byzantine rite.

The proposed examination of the role of DP camps in the formation and preservation of the religious identity of Ukrainian emigration to the UK makes it possible to gain a deeper understanding of how, under extraordinarily difficult historical conditions, Ukrainian emigrants consolidated around the Church, how they confronted the challenges of assimilation, and how, on this basis, the foundations were laid for the long-term existence of Ukrainian ecclesiastical and communal life in the UK in the second half of the 20th century.

Analysis of Recent Studies and Publications. The topic of Ukrainian DP in the UK context has been only partially explored. Recent studies and publications dedicated to DP demonstrate a sustained scholarly interest in the issues of post-war migration to the UK. Comprehensive studies, including the collective works “The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II” and “Forced and Slave Labor in Nazi-Dominated Europe”, primarily focus on the scale of resettlement and the politico-legal conditions of DP integration in post-war Europe.

At the same time, a distinct line of research addresses the everyday life in the camps and the institutional development of Ukrainians. Notably, J. Antons interprets DP camps as “micro-nations” that provided a cultural and educational environment for the preservation of national identity.

The research of P. Rudling highlights the specifics of certain groups, such as former servicemen of the “Galicia” Division, their status, and the mechanisms of their inclusion into post-war British society. Concurrently, a modern approach to the study of DP is presented in the monograph by I. Bailey, which analyzes British policy toward DP in the German occupation zone in 1945-1951, including the selection, vetting, and employment mechanisms that directly influenced the resettlement of Ukrainians in the UK.

Despite the existence of an extensive body of literature on the socio-economic, political, and cultural aspects of Ukrainian DP life, the issue of preserving religious identity in the UK has not yet received comprehensive coverage. This gap underscores the need for further studies focused on the role of the clergy, institutional support, and religious practices in countering the assimilation processes of Ukrainian communities.

The aim of the article is to examine the experiences of Ukrainian emigrants in the UK after the Second World War, particularly within DP camps and EVW hostels, and to analyze the challenges associated with preserving their religious identity.

Presentation of the Main Material. Ukrainian emigration to the UK had a mixed social and regional character: among the newcomers were former military personnel, civilian workers, peasants, and members of the intelligentsia. Their resettlement occurred not primarily as political emigration, but rather within the framework of the British government’s economic policy, which aimed to recruit a cheap and disciplined labor force from among the displaced persons.

However, for Ukrainians, arrival in the UK meant far more than merely fulfilling

labor contracts. It marked the beginning of the formation of new communal and religious structures, which were intended not only to ensure survival but also to preserve their national, cultural, and religious identity in a completely new environment.

By the late 1940s, approximately 30,000–35,000 Ukrainians had settled on the British Isles². This wave of resettlement had several sources of origin: DP camps in Western Germany and Austria; interned prisoners of war; and civilian refugees.

Following Germany's capitulation in May 1945, millions of people found themselves in the occupation zones of Germany and Austria, unable or unwilling to return to their countries of origin. A significant proportion among them were Ukrainians, who during the war had been taken for forced labor (Ostarbeiter), interned as prisoners of war, or evacuated alongside German troops. The initial organization of their accommodation and registration was carried out by the UNRRA, and from 1947 onwards by the IRO. For Ukrainians, a number of separate camps were established in Bavaria, Hesse, Württemberg, and in the American and British occupation zones. These camps hosted Ukrainian schools, cultural societies, and religious communities. The majority of Ukrainians who later resettled in the UK originated from these DP camps.³

A second distinct and relatively numerous group of Ukrainian emigrants consisted of former soldiers of the "Galicia" Division (later the 1st Ukrainian Division of the Ukrainian National Army). Following Germany's capitulation in May 1945, approximately 8,000–9,000 Ukrainian soldiers surrendered to British forces in Austria and were interned in a camp near Rimini, Italy⁴.

During 1945–1947, they remained under the close supervision of the military administration and international organizations. At the same time, the legal status of the former soldiers of the "Galicia" Division provoked prolonged discussions between the Soviet and British authorities. The Soviet Union insisted on their forced repatriation, treating them as "Soviet citizens" subject to return to their homeland according to the international agreements concluded by the Allies at the Yalta Conference in 1945⁵. However, the British government adopted a cautious approach, relying on the norms of international law and the experience of post-war reconstruction. A key argument was that the majority of the interned soldiers originated from Western Ukraine – Galicia and Volhynia – which until September 1939 had been part of the Polish state rather than the Soviet Union. Thus, legally, these individuals could be considered not as Soviet citizens

---

² Post-war camps and hostels. Ukrainians in the United Kingdom. Online encyclopaedia. URL: <https://www.ukrainiansintheuk.info/eng/01/camps-e.htm>

³ The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II / ed. by Wsevolod W. Isajiw, Yury Boshyk, Roman Senkus. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1992. P. 90–91.

⁴ Rudling P.A. The 14th Waffen-SS Galicia Division: A case study in Ukrainian collaboration. *Journal of Slavic Military Studies*. 2012. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13518046.2012.705633>; The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II... P. 150–151.

⁵ Кравець Д. Матеріали до історії переміщених осіб (ДіПі) у відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2022. Вип. 33. С. 86.

but as former Polish nationals. This approach allowed the British authorities to avoid their forced repatriation and grant them the status of “stateless persons” or DP, under the jurisdiction of international humanitarian organizations. The resolution of this situation was also facilitated by the clergy of the UGCC and Pope Pius XII. The Pope addressed the Western Allies with a request to change the status of the Ukrainian prisoners of war, describing them as “good Catholics and staunch anti-Communists.” This appeal contributed to the change of their status from “prisoners of war” to “stateless persons.”⁶

Eventually, after a series of screenings, the former interned soldiers were granted the opportunity to resettle in the UK. Beginning in 1947, they became part of the European Volunteer Workers (EVW) program and were assigned to work in the coal mines of Yorkshire, Lancashire, Sheffield, and Scotland, as well as in agricultural estates. This group played a significant role in the subsequent formation of organized Ukrainian life in the UK, as many of the former soldiers were active community leaders, clergy, and teachers.

Another numerous group of Ukrainian emigrants consisted of Ostarbeiters – civilian workers who had been forcibly deported by the German authorities during the war to labor in enterprises of the Third Reich. According to various estimates, over 2.5 million people were taken from the territory of Ukraine, a significant portion of whom found themselves in the Allied occupation zones after 1945⁷.

After the end of the war, Ostarbeiters who did not wish to return to Soviet Ukraine due to fear of repression settled in DP camps in Western Germany and Austria. They represented a socially heterogeneous group, including peasants, workers, artisans, and members of the intelligentsia. Many actively participated in the activities of Ukrainian cultural and educational societies, schools, and church communities while still in the camps.

Thanks to the IRO resettlement programs and British labor contracts, some of these individuals had the opportunity to move to the UK. There, they joined the workforce in agriculture, the textile industry, and the service sector⁸. Unlike the interned soldiers, this group included more women and families, which contributed to the faster formation of stable Ukrainian communities.

Upon arrival in the UK, Ukrainian emigrants from various groups (former DP camps in Germany and Austria, interned prisoners of war, Ostarbeiters, and civilian refugees) were accommodated in specially organized facilities corresponding to their social and legal status. The main types of such facilities included:

---

⁶ Hallmuir Ukrainian Chapel. URL: <https://www.undiscoveredscotland.co.uk/lockerbie/ukrainianchapel/index.html>; The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II... P. 2.

⁷ Antons J.-H. The Nation in a Nutshell? Ukrainian Displaced Persons Camps in Postwar Germany. Harvard Ukrainian Studies. *The Journal of the Ukrainian Research Institute at Harvard University*. 2020. Vol. 37, № 1–2. P. 177–211. URL: <https://www.husj.harvard.edu/articles/the-nation-in-a-nutshell-ukrainian-displaced-persons-camps-in-postwar-germany>

⁸ The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II... P. 31.

Prisoner-of-War camps (POW camps) – former POW camps, the most well-known of which were Hallmuir in Scotland and Lockerbie. Initially, these camps served as accommodation for interned military personnel and were guarded by the British Army. However, from 1946–1947, the camps began to be transformed to meet the needs of civilian emigrants and former soldiers of the “Galicia” Division. Within these facilities, emigrants remained under administrative supervision and received basic housing, food, and medical care⁹.

The Hallmuir Prisoner-of-War camp was located approximately 2.5 km south of Lockerbie, Scotland. It was originally constructed in 1942 to accommodate German and Italian prisoners of war. After the war, in 1947, the camp was repurposed to house Ukrainian military personnel, primarily from the 14th “Galicia” Division, who had been taken prisoner in Italy. They were transferred to the UK after their status had been changed from “prisoners of war” to “stateless persons.”¹⁰

They were offered the opportunity to resettle in either the UK or Canada: 7,100 individuals chose the UK, of whom 1,500 arrived in Glasgow on 15 May 1947 aboard the troopship *India Victory*. A portion of the men, 450 individuals, were transferred to the abandoned Hallmuir POW camp, where they worked on local farms and in forestry and later integrated into the local community¹¹.

Later, at Hallmuir, Ukrainians established a chapel by converting one of the barracks into a space for religious services. This chapel became an important spiritual center for Ukrainian emigrants, where services were conducted in the Ukrainian language. After the camp’s closure, the chapel remained in use by the local community, and services are still held there today¹².

European Volunteer Workers hostels (EVW hostels) – dormitories and specialized residential complexes for displaced persons who had signed labor contracts with British enterprises. The European Voluntary Workers (EVW) program was initiated by the British government to recruit labor from war-affected countries, including Ukraine, Poland, and the Baltic states. Its purpose was to fill vacancies in sectors such as agriculture, industry, healthcare, and others. Under this program, over 21,000 Ukrainians were brought to the UK, many of them from displaced persons camps in Germany and Austria¹³.

Ukrainians were accommodated in the following EVW hostels:

- Hampton (Norfolk) – 1,682 individuals;
- Mildenhall (Suffolk) – 1,401 individuals;

---

⁹ Хромейчук О. Радянська репатріаційна місія та британська комісія з перевірки біженців. URL: <https://uamoderna.com/md/khromeychuk-repatriation/>

¹⁰ Hallmuir Ukrainian Chapel – Scottish Civic Trust. URL: <https://scottishcivictrust.org.uk/advice-support/case-studies/ukrainian-pow-chapel>

¹¹ Hallmuir Ukrainian Chapel – Undiscovered Scotland. URL: <https://www.undiscoveredscotland.co.uk/lockerbie/ukrainianchapel/index.html>

¹² Ibidem.

¹³ Post-war camps and hostels. Ukrainians in the United Kingdom, *Online encyclopaedia*. URL: <https://www.ukrainiansintheuk.info/eng/01/camps-e.htm>

- Allington (Lincolnshire) – 1,319 individuals;
- Moorby (Lincolnshire) – 1,264 individuals;
- Botesdale (Suffolk) – 1,010 individuals;
- Dalkeith (Scotland) – 958 individuals;
- Lockerbie (Scotland) – 463 individuals;

These hostels were often former Prisoner-of-War (POW) camps that, after the war, were repurposed to accommodate displaced persons.

Although residents of the hostels spent most of their time at work, Ukrainians, especially in larger groups, actively organized educational, cultural, and recreational activities. They conducted English language courses, lectures on Ukrainian history, maintained libraries and reading rooms, published newsletters, organized choral, folk, theatrical, and instrumental groups, engaged in traditional crafts (embroidery, wood carving), and participated in sports (football, volleyball, table tennis, chess). Choral and dance ensembles performed concerts both within their own and neighboring hostels, as well as for local British audiences. Sports teams competed with other hostels and in local amateur leagues¹⁴.

To organize and manage cultural and educational activities, committees were established, composed of the most active and nationally conscious residents of the camps. Many of them were members of Ukrainian Youth Abroad, Plast, as well as various political organizations. Visits were carried out by representatives of the Central Ukrainian Relief Bureau¹⁵ and the Association of Ukrainians in Great Britain (AUGB)¹⁶, who provided informational and practical support: assisting with social issues, delivering Ukrainian books and newspapers, and arranging visits of Ukrainian priests for conducting services and pastoral care.

Many Ukrainians began joining the AUGB and establishing local chapters within the hostels (by the end of 1949, there were 242 chapters with 12 or more members and an additional 116 smaller groups). Over time, these AUGB committees assumed a significant part of the organizational work¹⁷.

Alongside the numerous Ukrainian clubs, cultural, and sports organizations that emerged in the camps and EVW hostels, Ukrainian emigrants in the UK faced a serious challenge in preserving their religious identity. The predominance of Protestant and Anglican environments, different from the Byzantine rite of the UGCC, created conditions in which Ukrainian religious traditions and practices could gradually be lost. This concerned both daily participation in religious services and the transmission of Ukrainian traditions to subsequent generations.

¹⁴ The Historic England Blog. URL: <https://heritagecalling.com/2023/05/10/a-history-of-ukrainians-in-england/>

¹⁵ Central Ukrainian Relief Bureau. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CCE%5CCentralUkrainianReliefBureau.htm>

¹⁶ Association of Ukrainians in Great Britain (AUGB). URL: <https://www.augb.co.uk/about-us-and-our-community/about-the-augb>

¹⁷ Association of Ukrainians in Great Britain (AUGB) [Союз Українців у Великій Британії]. Ukrainians in the United Kingdom. *Online encyclopaedia*. URL: <https://cutt.ly/gtekloix>

It is still impossible to establish a complete list of priests who regularly served in EVW hostels and POW camps in the postwar years: documentation from government agencies and local communities is incomplete, and many services were held in “field” conditions with visiting clergy. At the same time, sources record the intensive activity of several key hieromonks and priests of the UGCC in the UK, making their visits to Ukrainian emigrants highly likely.

The initial steps in organizing pastoral care were taken through the arrival of priests from Europe. A significant role in this process was played by Fr. Antony Hodys, known as the “Reverend Major.” Father Hodys arrived in the UK in 1947, at a time when Ukrainian communities were already actively organizing in DP camps. He became one of the first priests to provide pastoral care among Ukrainians, helping them preserve their faith and traditions. His ministry included conducting religious services, catechesis, organizing religious celebrations, and supporting the moral spirit of emigrants.

Another key figure in the development of the UGCC in the UK was Archbishop Ivan Buchko¹⁸. Notably, Archbishop Buchko was responsible for both the organizational and pastoral success among Ukrainian refugees and displaced persons. He was an enthusiastic leader and spiritual motivator, dedicating all his efforts to the advancement of his faithful. He visited most camp parishes in Germany and Italy, missions, pilgrimages, Christian churches in his homeland, and other countries of Western Europe. He also sought to maintain the Byzantine rite while strictly adhering to Catholic doctrine within his church, promoting traditional Christian education from primary schools to universities. Beyond Christian education, Archbishop Buchko provided both financial and moral support to all segments of the Ukrainian emigration¹⁹.

It is also documented that emigrants were cared for by priests appointed by Archbishop Buchko, including Fr. Josaphat Jean, who arrived in the UK in 1946; Fr. Volodymyr Malanchuk, active during 1949;²⁰ and Fr. Oleksandr Malynovskyi, who had served in the Apostolic Exarchate of Lemkivshchyna from 1941 to 1945. After completing his service in the exarchate, Fr. Malynovskyi continued his ministry in the UK, where he became Vice-Rector of the UGCC until his death in 1957²¹.

Conclusions. After the Second World War, the UK became one of the key countries

---

¹⁸ “Information about the Archbishop’s presence in the English camps is available thanks to an article in the newspaper *Nasha Tserkva* (London). The publication reports on Archbishop Ivan Buchko’s visit to the camp of Ukrainian soldiers in Sheffield: “His Excellency Ivan Buchko arrived here, where he was welcomed on behalf of the Ukrainian camp team by Colonel Nikitin, and subsequently met the prisoners, represented by Lieutenant Colonel Roman Dolynskyi... Without delay, the Bishop proceeded to the camp church, where at the entrance he was greeted by Fr. M. Ratushynskyi, expressing gratitude for his arrival at one of the last camps of Ukrainian soldiers abroad”. Кравець Д. Матеріали до історії переміщених осіб (ДіПі) у відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника... С. 82.

¹⁹ Dushnyk W. Archbishop Buchko – Arch-Shepherd of Ukrainians Refugees. *Ukrainian Quarterly*. 1975. Vol. XXXI. P. 41.

²⁰ In Exile No Longer: Holy Family Cathedral Celebrates 50 years. URL: <https://cutt.ly/RtekPy7d>

²¹ Malynowskyj Alexander. Ukrainians in the United Kingdom. URL: <https://web.archive.org/web/20191210044522/http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/02/malynowskyj-e.htm>

of settlement for Ukrainian emigrants, among whom the majority were former DP camp residents from Western Germany and Austria, interned prisoners of war, and civilian refugees. Overall, within the framework of the EVW program, over 30,000 Ukrainians arrived in the country and were accommodated in POW camps and EVW hostels throughout England and Scotland. Gradually, Ukrainians who initially held the status of “prisoners of war” or DP were able to transition to the category of “stateless persons.” This opened the way for their official employment in sectors crucial to postwar UK – primarily the coal industry, as well as agriculture and forestry, where there was a severe labor shortage.

Alongside socio-economic challenges, the issue of preserving religious identity emerged. For Ukrainian emigrants in the UK, the Church was more than a spiritual support; it served as a means of maintaining national identity. Ukrainians insisted on retaining the Byzantine rite in religious services, as it embodied their sense of “Ukrainianness.” In the late 1940s, the first Ukrainian Greek Catholic priests arrived in the UK. Their activity marked the beginning of systematic pastoral care and became a tool for preserving Ukrainian identity within the emigrant environment.

It is worth noting that the organization of Ukrainian cultural centers, clubs, and community initiatives in POW camps and EVW hostels partially compensated for the absence of permanent pastoral care. These initiatives created a space for the preservation of traditions, language, and collective memory, helping to slow down processes of assimilation. By the mid-1950s, religious communities had become the centers around which the cultural and communal life of Ukrainians in postwar UK coalesced.

REFERENCES

- Antons, J.-H. (2020). The nation in a nutshell? Ukrainian displaced persons camps in postwar Germany. *Harvard Ukrainian Studies. The Journal of the Ukrainian Research Institute at Harvard University*, 37 (1–2), 177–211. URL: <https://www.husj.harvard.edu/articles/the-nation-in-a-nutshell-ukrainian-displaced-persons-camps-in-postwar-germany> [in English].
- Bayley, I. (2024). *Postwar migration policy and the displaced of the British Zone in Germany, 1945–1951. Fighting for a future*. Palgrave Macmillan Cham. 288 p. [in English].
- Berger, J. (1947). Displaced persons: A human tragedy of World War II. *Social Research*, 14, 45–58. [in English].
- Dushnyk, W. (1975). Archbishop Buchko – Arch-Shepherd of Ukrainians refugees. *Ukrainian Quarterly*, 31, 22 p. [in English].
- Forced and Slave Labor in Nazi-Dominated Europe. (2004). Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum. 134 p. [in English].
- Isajiw, W.W., Boshyk, Y., & Senkus, R. (Eds.). (1992). *The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. 512 p. [in English].
- Klynova-Datsiuk, H. (n.d.). Archive of the Ukrainian Free University as a source for studying Ukrainian scientific life in displaced persons camps (1945–1952). *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 2024. Vol. 3. P. 39–54 [in English].
- Kravets, D. (2022). Materialy do istorii peremishchenykh osib (DiPi) u viddili rukopysiv LNNB

- Ukrainy im. V. Stefanyka [Materials on the history of displaced persons (DP) in the Manuscripts Department of the Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiia". Seriia "Istorychni nauky"*, 33, 82–90. Ostroh. [in Ukrainian].
- Khromeichuk, O. (n.d.). Radianska repatriatsiina misiia ta brytanska komisiia z perevirky bizhentsiv [The Soviet repatriation mission and the British refugee screening commission]. URL: <https://uamoderna.com/md/khromeychuk-repatriation/> [in Ukrainian].
- Magocsi, P.R. (2010). *A history of Ukraine: The land and its peoples* (2nd ed.). Toronto: University of Toronto Press. 784 p. [in English].
- Off to a new world: The emigration of displaced persons. Arolsen Archives. URL: <https://arolsen-archives.org/en/news/emigration-of-displaced-persons/> [in English].
- Rudling, P.A. (2012). The 14th Waffen-SS Galicia Division: A case study in Ukrainian collaboration. *Journal of Slavic Military Studies*. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13518046.2012.705633> [in English].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/143-151>

УДК (UDC) 323.2

THE MAIN FACTORS OF CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY: ESSENCE, CONTENT, PROBLEMS

Oleksandr Boyko*

Abstract

The article reveals the relevance, essence and content of social consolidation processes; an attempt is made to systematize the views of scientists on the factors that contribute to social consolidation; the basic factors of the process of consolidation of Ukrainian society are comprehensively analyzed and generalized; the complex of problems and inhibiting factors that in modern conditions become an obstacle to nationwide consolidation is characterized; ways and means of eliminating obstacles to social consolidation processes are proposed.

The purpose of the article is to study the factors that determined the relevance of the problem of consolidation of Ukrainian society; to identify and characterize the main factors that contribute to social integration; to analyze the complex of problems and inhibiting factors that hinder social unity; to determine actions and measures that would contribute to the positive effect of factors of consolidation of society.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive analysis and generalization of the factors of consolidation of Ukrainian society in changing historical circumstances.

Conclusions. The process of consolidation of Ukrainian society depends on the organic combination of a whole complex of various factors of social life, which, interacting with each other, collectively ensure public unity, conciliarity, ethnic identity; preserve traditions and stimulate the development of culture, language and social memory; guarantee state stability, contribute to economic stability, ensure the ability of the national community to adequately and effectively respond to external and internal challenges of the time. Relevant areas of study of the raised problem in the future may be research into both methodological and conceptual, as well as applied and instrumental components of ensuring national unity and consolidation of society.

Keywords: consolidation, factors, society, state, civil society, social memory, religion, language, nation, identity, elite

---

* Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Nizhyn State University named after Mykola Gogol; Leading Researcher Institute of Political and Ethno-National Studies named after I.F. Kuras, NAS of Ukraine, Nizhyn, Ukraine. E-mail: adb1958@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4697-8555>

**ОСНОВНІ ЧИННИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
СУТЬ, ЗМІСТ, ПРОБЛЕМИ****Олександр Бойко*****Анотація**

У статті розкрито актуальність, суть та зміст суспільних консолідаційних процесів; здійснено спробу систематизувати погляди науковців на фактори, які сприяють суспільній консолідації; комплексно проаналізовано і узагальнено базові чинники процесу консолідації українського суспільства; охарактеризовано комплекс проблем та гальмуючих факторів, які у сучасних умовах стають на заваді загальнонаціональній консолідації; запропоновано шляхи та засоби усунення перешкод на шляху суспільних консолідаційних процесів.

Метою статті є дослідження факторів, які зумовили актуальність проблеми консолідації українського суспільства; виокремлення та характеристика головних чинників, які сприяють суспільній інтеграції; аналіз комплексу проблем та гальмуючих факторів, які заважають суспільній єдності; визначення дій та заходів, які б сприяли позитивній дії чинників консолідації суспільства.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі та узагальненні чинників консолідації українського суспільства у мінливих історичних обставинах.

Висновки. Процес консолідації українського суспільства залежить від органічного поєднання цілого комплексу різних чинників суспільного життя, які взаємодіючи один з одним сумарно забезпечують громадську єдність, соборність, ідентичність етносу; зберігають традиції та стимулюють розвиток культури, мови та соціальної пам'яті; гарантують державну стійкість, сприяють економічній стабільності, забезпечують здатність національної спільноти адекватно та ефективно відповідати на зовнішні та внутрішні виклики часу. Актуальними напрямками вивчення порушеної проблеми в подальшому можуть стати дослідження як методологічних та концептуальних, так і прикладних та інструментальних компонентів забезпечення національної єдності та консолідації суспільства.

Ключові слова: консолідація, чинники, суспільство, держава, громадянське суспільство, соціальна пам'ять, релігія, мова, нація, ідентичність, еліта

Цитування: Бойко, О. (2025). Основні чинники консолідації українського суспільства: суть, зміст, проблеми. *Консенсус*, 3, 143–151. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/143-151>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/190>

---

* доктор політичних наук, професор кафедри історії України, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя; провідний науковий співробітник Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Ніжин, Україна. E-mail: adb1958@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4697-8555>

Постановка проблеми. На зламі тисячоліть перед незалежною українською державою постав цілий комплекс зовнішніх і внутрішніх викликів. За цих обставин три фактори зумовили актуальність проблеми консолідації українського суспільства:

1. Вхід українських земель у 20–30 рр. 20 ст. до складу чотирьох різних держав Польщі, Румунії, Чехословаччини та СРСР наклало відбиток на подальший історичний розвиток українського етносу зумовивши відмінності у культурі, пробуті, традиціях, менталітеті жителів різних регіонів та гостро поставивши проблему соборності та єдності.

2. Вихід на світову політичну арену у 1991 р. незалежної, суверенної самостійної держави Україна вимагав граничної єдності і концентрації національних сил.

3. Російська агресія, яка фактично розпочалась у формі гібридної війни з моменту проголошення незалежності України, загострилась у 2014 р. через анексію Криму та повномасштабно розгорнулась у 2022 р., зумовила нагальну необхідність консолідації українського суспільства, як ключового фактору організації спротиву агресору та виживання українського етносу.

На сьогоднішній день ефективна протидія зовнішній російській агресії, пришвидшення процесу європейської інтеграції, швидка модернізація та реформування країни, забезпечення стійкості та стабільності державного розвитку практично неможливі без єдності національних сил та консолідації українського суспільства. Суть такої консолідації полягає не в механічному поєднанні територій та населення, яке на них проживає, не у насильницькій уніфікації поглядів та свідомості різних етносів, а у органічному та вільному бажанні людей об'єднатися у одне ціле на основі спільних мети, цінностей, принципів, традицій, мови, релігії, економічних інтересів та соціальної пам'яті.

Зміст консолідації це результат взаємодії різновекторних чинників практично зі всіх сфер суспільного життя, які забезпечують єдність, соборність, ідентичність етносу, зберігають та сприяють розвитку традицій, культури, мови та соціальної пам'яті, гарантують державну стійкість, сприяють економічній стабільності, забезпечують здатність національної спільноти адекватно та ефективно відповідати на зовнішні та внутрішні виклики часу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти проблеми чинників консолідації українського суспільства розглядали у своїх працях Н. Авер'янова¹, Є. Андрос², С. Ганаба³, Д. Грицяк⁴, А. Колодій⁵, Т. Коломієць⁶, Г. Луцишин⁷, А. Овчаров⁸

¹ Авер'янова Н.М. Основні чинники консолідації українського суспільства. *Філософсько-гуманітарні читання*: Збірка наукових праць. Дніпропетровськ: ДЗ «ДМА», 2016. Випуск 3. С. 54–58.

² Андрос Є.І. Національна самоідентифікація етнічних українців як вирішальний чинник консолідації українського суспільства. *Філософські обрії*. 2009. № 21. С. 109–121.

³ Ганаба С. Історична пам'ять як чинник консолідації суспільства. *Історичні і політологічні дослідження*. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті». 2018. С. 67–76.

О. Пашкова⁹, Ю. Поліщук¹⁰, О. Рафальський¹¹, Є. Риженко¹², А. Рубан¹³ та ін. Незважаючи на значну кількість робіт з порушеної проблеми можна цілком погодитись з авторами колективної монографії «Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства» (2020), які дійшли висновку про те, що «у працях вітчизняних науковців відсутній єдиний підхід до визначення чинників консолідації»¹⁴.

Метою статті є дослідження факторів, які зумовили актуальність проблеми консолідації українського суспільства; виокремлення та характеристика головних чинників, які сприяють суспільній інтеграції; аналіз комплексу проблем та гальмуючих факторів, які заважають суспільній єдності; визначення дій та заходів, які б сприяли позитивній дії чинників консолідації суспільства.

Виклад основного матеріалу. В умовах протидії повномасштабній зовнішній російській агресії, зростає необхідність різновекторного прискорення процесу європейської інтеграції, збільшується потреба швидкої модернізації та реформування країни відповідно до викликів часу, гостро постає проблема забезпечення стійкості та стабільності державного розвитку. Адекватна відповідь на всі ці виклики часу, потреби та проблеми практично неможлива без забезпечення єдності національних сил та консолідації українського суспільства.

Якщо узагальнити напрацювання вчених та згрупувати головні чинники

---

⁴ Грицяк Д.І. Мова як чинник етнокультурної консолідації українського суспільства. *Держава і право: збірник наукових праць*. Юридичні і політичні науки. Вип. 60. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. С. 484-490.

⁵ Колодій А. Соціетальна культура як чинник національної консолідації. *Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти*. Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2013 р. Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. Львів: Вид-во Львівського університету, 2013. С. 40-54.

⁶ Коломієць Т.В. Формування національної ідентичності як чинника консолідації сучасного українського суспільства. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць. 2009. № 4. С. 99-103.

⁷ Луцишин Г. Чинники консолідації української нації. *Українська національна ідея: реальність та перспективи розвитку*. 2011. Вип. 23. С. 165-169.

⁸ Овчаров А.О. Соціально-психологічні чинники суспільної консолідації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2014. Вип. 34. С. 247-257.

⁹ Пашкова О.Б. Соціально-політичні фактори консолідації українського суспільства. *Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2012. Вип. 5 (61). С. 62-71.

¹⁰ Поліщук Ю.М. Ціннісні орієнтири як фактор суспільної консолідації. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси: збірник наукових праць* / за ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди. Київ: ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 386-407.

¹¹ Рафальський О.О. Консолідація українського суспільства: етно-політичний вимір. Київ: ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.

¹² Риженко Є.С. Інтегративна ідеологія як чинник консолідації українського суспільства: автореф. дис... к. політ. н. Київ, 2008. 19 с.

¹³ Рубан А.О. Консолідація українського суспільства як вагомий чинник зміцнення державного суверенітету в умовах російсько-української війни. *Актуальні проблеми політики*. 2023. Вип. 71. С. 42-48.

¹⁴ Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ: ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2020. С. 52.

консолідації українського суспільства за специфікою впливу, то, на нашу думку, ми отримаємо наступний результат:

Геополітичні фактори:

✓ існування усталеної і визнаної світовим співтовариством у певних кордонах спільної території проживання;

✓ вплив зовнішньополітичних чинників (євроінтеграційні дії України та реакція на них світового співтовариства; російська військова агресія та пропаганда та ін.).

✓ залучення до загальнонаціональної консолідації та нормативно-правове забезпечення прав і свобод українців, що емігрували з України.

Політичні фактори:

✓ наявність власної національної держави та ступінь її ефективності;

✓ формування спільної суспільної мети та системи ціннісних координат;

✓ розвиток громадянського суспільства, встановлення загальних для всіх членів означеної спільноти прав та обов'язків;

✓ сформованість національної еліти та ступінь її єдності.

✓ наявність загальновизнаного національного лідера;

✓ розуміння української політичної нації як відкритої поліетнічної спільноти.

Економічні фактори:

✓ спільність економічних інтересів;

✓ формування адекватних та взаємовигідних взаємин «центру і регіонів».

Соціо-культурні фактори:

✓ передача із покоління у покоління спільної соціальної пам'яті, що зберігає інформацію про національні міфи, символи спільноти та загальновизнаних національних героїв;

✓ розвиток і передавання спільних культурних та історичних традицій, звичаїв і ритуалів спільноти;

✓ вільне функціонування національної мови;

✓ існування консолідуючої релігії;

✓ національна самоідентифікація населення України, зростання його самосвідомості.

Характерними рисами цих консолідуючих суспільство чинників є по-перше, те, що вони охоплюють практично всі сфери суспільного життя; по-друге, їх основним інтеграційним ядром є наявність спільної території проживання, власної національної держави, спільної соціальної пам'яті, релігії, культурних традицій та мови, спільність економічних інтересів, формування політичної нації, розбудова громадянського суспільства; по-третє, взаємодіючи між собою ці чинники можуть резонансно як посилювати так і ослаблювати один одного.

Варто підкреслити, що у сучасних умовах на заваді загальнонаціональній консолідації стає цілий комплекс проблем та гальмуючих факторів, які впливали і впливають на дію практично на всіх консолідаційних чинників:

1. Розв'язана Росією у 2014 р. війна проти України і повномаштабне вторгнення 2022 р., у ході яких було анексовано Крим, проголошено російськими Донецьку, Луганську, Запорізьку та Херсонські області, поставили під знак запитання такий важливий інтеграційний чинник як існування усталеної і визнаної світовим співтовариством у певних кордонах спільної території проживання українського етносу.

2. Періодичне пробуксовування української держави на шляху реформ неодноразово ставило питання щодо її ефективності. Загальнонаціональній єдності заважає і не досить дієва та результативна боротьба з корупцією, що негативно впливає як на авторитет держави так і на її консолідаційні можливості.

3. Зволікання та непослідовність у роки незалежності у процесі формування спільної суспільної мети та системи ціннісних координат не сприяли консолідації суспільства (згадаймо лише скільки разів і з якими наслідками для народу і для держави керівники владних структур змінювали наш зовнішньополітичний вектор, ставлення до Росії, ЄС та НАТО).

4. Тривалі періоди гальмування розвитку громадянського суспільства шляхом надання пріоритету розвитку олігархії та штучного стримування зростання середнього класу.

5. Практично постійна спекуляція політиків під час виборів особливо у довоєнний період на питаннях мови та релігії, що свідомо або не свідомо розколувала Україну на Схід і Захід, стримувала національну самоідентифікацію та процес формування політичної нації.

6. Довготривале збереження у суспільній свідомості радянського минулого та його традицій, що заважало відродженню національних символів та вшануванню національних героїв, поверненню культурних та історичних традицій українського народу його історичної пам'яті.

7. Уповільнене розуміння державними чиновниками того, що ефективна взаємодія, та реальна спільність економічних інтересів українського народу може сформуватися лише на основі адекватних та взаємовигідних взаємин «центру і регіонів».

8. Тривалий період формування та становлення національної еліти; неефективність діючої багатопартійної системи, адже в останні роки практично кожного разу «під вибори» створюються нові партії, блоки та об'єднання; невирішеність ще з доби перебудови питання про реальну владу між націонал-демократами та старою партійно-державною номенклатурою, частина якої досить органічно вписалась до лав нових можновладців періодично призводила до масштабних конфліктів (Помаранчева революція, Революція гідності) та не сприяла не лише її єдності а й консолідації всього суспільства.

9. Негативний вплив російської пропаганди в умовах гібридної війни розв'язаної практично з моменту появи на політичній карті світу незалежної України. Оскільки пріоритетні завдання російської пропаганди це ослаблення та

деморалізація українського суспільства шляхом порушення його єдності та розколу, тому основними пропагандистськими мішенями і є чинники, що забезпечують згуртування та консолідацію українського етносу.

Для вирішення цих проблем українській державі та українському суспільству необхідно:

а) у *зовнішньополітичній сфері*: захистити незалежність, суверенітет та зберегти територіальну цілісність; пришвидшити євроінтеграційні процеси, які сприяють формуванню спільної суспільної мети та орієнтують на європейську систему цінностей чим стимулюють не лише інтеграцію України з ЄС, а й певною мірою прискорюють консолідацію українського суспільства та процес його реформування.

б) у *внутрішньополітичній сфері*: чіткіше визначити пріоритетні суспільні цілі та забезпечити цьому процесу адекватний інформаційний супровід; прискорити модернізаційні реформи та забезпечити їх безперервність, послідовність та системність; підвищити рівень та результативність боротьби з корупцією; сприяти розвитку громадянського суспільства (створювати умови для розвитку середнього класу, стимулювати появу у суспільстві значної кількості вільних власників засобів виробництва; зменшувати розриви у майновій диференціації; підтримувати розвиток демократичних процесів; забезпечити правову захищеність громадян та рівність усіх перед законом; стимулювати розвиток високого рівня громадянської культури; створити умови для формування самими громадянами незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, які б мали високий ступінь автономності та самодостатності, стали ефективним інструментом захисту колективних інтересів, виявлення та здійснення різних громадських ініціатив націлених на задоволення суспільних потреб); продовжити політику деолігархізації, що має на меті мінімізацію впливу українських олігархів на політичні, економічні та соціальні процеси в країні та на засоби масової інформації; продовжити та поглибити політику декомунізації, спрямувати державну політику пам'яті на відродження національних символів та вшанування національних героїв, повернення культурних та історичних традицій українського народу його історичної пам'яті; підвищити роль Православної Церкви у процесі консолідації українського суспільства на ґрунті віри, звичаїв та символів, посилити її взаємодію з громадянським суспільством; дотримуватися на практиці виваженої державної мовної політики, яка б забезпечила захист і підтримку української мови, що відіграє провідну роль у процесі національної самоідентифікації громадян, становленні їх національної самосвідомості; розвивати та поглиблювати політику децентралізації, яка сприяє посиленню єдності держави на основі спільних економічних інтересів різних регіонів країни; стимулювати та прискорювати процес консолідації сил української еліти шляхом перегрупування, переговорів і консенсусів між своїми частинами та групами перед лицем зовнішніх (російсько-українська війна та її наслідки, нагальна потреба прискорення євроінтеграційних процесів, пошук

ефективних моделей забезпечення безпеки та ін.) та внутрішніх викликів національній державності (необхідність забезпечення обороноздатності держави, стійкості економіки, єдності суспільства та ін.); активно протидіяти російській пропаганді, сприяти розвитку медіаграмотності українського суспільства.

Висновки. Процес консолідації українського суспільства залежить від органічного поєднання цілого комплексу різних чинників суспільного життя, які взаємодіючи один з одним сумарно забезпечують громадську єдність, соборність, ідентичність етносу; зберігають та сприяють розвитку традицій, культури, мови та соціальної пам'яті; гарантують державну стійкість, сприяють економічній стабільності, забезпечують здатність національної спільноти адекватно та ефективно відповідати на зовнішні та внутрішні виклики часу. Актуальними напрямками вивчення порушеної проблеми в подальшому можуть стати дослідження як методологічних та концептуальних, так і прикладних та інструментальних компонентів забезпечення національної єдності та консолідації суспільства.

REFERENCES

- Averianova, N.M. (2016). Osnovni chynnyky konsolidatsii ukrainskoho suspilstva [The Main Factors of Consolidation of Ukrainian Society]. *Filosofsko-humanitarni chytannia: Zbirka naukovykh prats*. Dnipropetrovsk: DZ «DMA», 3, 54–58. [in Ukrainian].
- Andros, Ye.I. (2009). Natsionalna samoidentyfikatsiia etnichnykh ukrainsiv yak vyrishalniy chynnyk konsolidatsii ukrainskoho suspilstva [National Self-Identification of Ethnic Ukrainians as a Decisive Factor in the Consolidation of Ukrainian Society]. *Filosofski obrii*, 21, 109–121. [in Ukrainian].
- Hanaba, C. (2018). Istorychna pamiat yak chynnyk konsolidatsii suspilstva [Historical Memory as a Factor in the Consolidation of Society]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. Spetsialnyi vypusk: dopovidi na mizhnarodnii naukovo-praktychnii konferentsii «Transformatsii istorychnoi pamiaty», 67–76. [in Ukrainian].
- Hrytsiak, D. I. (2013). Mova yak chynnyk etnokulturnoi konsolidatsii ukrainskoho suspilstva [Language as a Factor of Ethno-Cultural Consolidation of Ukrainian Society]. *Derzhava i pravo: zbirnyk naukovykh prats*. Yurydychni i politychni nauky. Vypusk 60. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, 484–490. [in Ukrainian].
- Etnopolitychni chynnyky konsolidatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Ethno-Political Factors of Consolidation of Modern Ukrainian Society] (2020) / red. kol. O. Rafalskyi (holova), V. Voinalovych, M. Riabchuk. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Kolodii, A. (2013). Sotsiialna kultura yak chynnyk natsionalnoi konsolidatsii [Societal Culture as a Factor of National Consolidation]. *Konsolidatsiia ukrainskoho narodu: konstytutsiino-pravovi aspekty*. Zbirnyk statei za materialamy naukovo-praktychnoi konferentsii 28 liutoho – 1 bereznia. Lviv, LNU im. Ivana Franka. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho universytetu, 40–54. [in Ukrainian].
- Kolomiets, T.V. (2009). Formuvannia natsionalnoi identychnosti yak chynnyka konsolidatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Formation of National Identity as a Factor in the Consolidation of Modern Ukrainian Society]. *Visnyk NTUU «KPI»*. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo : zbirnyk naukovykh prats, 4, 99–103. [in Ukrainian].
- Lutsyshyn, H. (2011). Chynnyky konsolidatsii ukrainskoi natsii [Factors of Consolidation of the

- Ukrainian Nation]. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*, 23, 165–169. [in Ukrainian].
- Ovcharov, A.O. (2014). Sotsialno-psykhologichni chynnyky suspilnoi konsolidatsii [Socio-Psychological Factors of Social Consolidation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 34, 247–257. [in Ukrainian].
- Pashkova, O.B. (2012). Sotsialno-politychni faktory konsolidatsii ukrainskoho suspilstva [Socio-Political Factors of Consolidation of Ukrainian Society]. *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 5 (61), 62–71. [in Ukrainian].
- Polishchuk, Yu.M. (2018). Tsinnisni oriientyry yak faktor suspilnoi konsolidatsii [Value Orientations as a Factor of Social Consolidation]. *Polityka suspilnykh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy: zbirnyk naukovykh prats / za red. O.O. Rafalskoho, O.M. Maiborody*. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 386–407. [in Ukrainian].
- Rafalskyi, O.O. (2018). Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: etno-politychnyi vymir [Consolidation of Ukrainian Society: Ethno-Political Dimension]. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Ryzhenko, Ye.S. (2008). Intehratyvna ideolohiia yak chynnyk konsolidatsii ukrainskoho suspilstva [Integrative Ideology as a Factor in the Consolidation of Ukrainian Society]: avtoref. dys. ... k. polit. n. Kyiv. [in Ukrainian].
- Ruban, A.O. (2023). Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva yak vahomyi chynnyk zmitsnennia derzhavnoho suverenitetu v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Consolidation of Ukrainian Society as an Important Factor in Strengthening State Sovereignty in the Conditions of the Russian-Ukrainian War]. *Aktualni problemy polityky*, 71, 42–48. [in Ukrainian].

ПІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНА

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/152-171>

УДК (UDC) 94 (438) «1922/1923»: 27-9 : 327.8

NEGOTIATIONS OF THE POLISH DIPLOMATIC MISSION TO THE OTTOMAN EMPIRE WITH ECUMENICAL PATRIARCH MELETIUS IV (METAXAKIS) CONCERNING THE AUTOCEPHALY OF THE ORTHODOX CHURCH IN POLAND (JULY 1922 – JANUARY 1923)

Andrii Starodub*

Abstract

The aim of the article is to analyze the process of establishing the autocephalous status of the Orthodox Church in Poland during the years 1921–1924, with particular emphasis on little-known archival sources discovered in the collection of the Embassy of the Second Polish Republic in Great Britain.

The study focuses on the genesis of negotiations with the Ecumenical Patriarchate of Constantinople during the patriarchate of Meletius IV, as well as the external political and interconfessional factors that influenced the course of events. The primary sources examined include Polish diplomatic correspondence, which reflects the dynamics of the negotiation process.

The methodological framework of the research is based on principles of historical retrospection, source criticism, systemic analysis, and comparative method, enabling the reconstruction of the processes under study within a broad contextual landscape.

The scholarly novelty of the article lies in the introduction of new archival materials into academic circulation. These sources shed light on the little-studied phase of negotiations between the Polish government and the Ecumenical Patriarch in 1922, clarifying the positions of both parties. The analysis reveals that the Polish authorities sought recognition of autocephaly without excessive interference from the Patriarchate in internal ecclesiastical affairs, whereas Patriarch Meletius aimed to assert a broader vision of his historical rights – based on the fact that the Kyiv Metropolis had belonged to the Patriarchate of Constantinople until 1686 – and his jurisdictional influence as the *primus inter pares* among Orthodox Church leaders.

The study concludes that the course of negotiations was shaped by pragmatic

---

* Candidate of Sc. (History), Senior Research Fellow at the Department of Foreign Sources on the History of Ukraine, M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: andriystarodub@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3464-3533>

considerations, divergences in the positions of both sides, and adverse external circumstances, including Poland's internal political situation and pressure from the Turkish government on the Patriarchate of Constantinople. The most active phase of contacts lasted from August to December 1922, after which the process transitioned into a more «technical» dimension.

Keywords: autocephaly, Orthodox Church in Poland, Patriarch Meletius IV, diplomacy, Ecumenical Patriarchate

**ПЕРЕГОВОРИ ПОЛЬСЬКОГО ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА ПРИ ВИСОКІЙ
ПОРТІ З ПАТРІАРХОМ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИМ МЕЛЕТІЄМ IV (МЕТАКСАКІСОМ)
ЩОДО СПРАВИ АВТОКЕФАЛІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ МИТРОПОЛІЇ В ПОЛЬЩІ
(ЛИПЕНЬ 1922 – СІЧЕНЬ 1923)**

Андрій Стародуб*

Анотація

Метою статті є спроба проаналізувати процес встановлення автокефального статусу Православної Церкви в Польщі у 1921–1924 рр., зокрема на основі маловідомих архівних джерел, виявлених у фонді посольства Другої Речі Посполитої у Великій Британії. У центрі дослідження – генеза переговорного процесу з Константинопольським патріархатом у період патріаршества Мелетія IV, а також зовнішньополітичні та міжконфесійні чинники, що вплинули на хід подій. Основними опрацьованими **джерелами** є польська дипломатична кореспонденція, в якій відображено перебіг переговорів. **Методологія дослідження** базується на принципах історичної ретроспекції, джерелознавчої критики, системного аналізу та порівняння, що дозволяє реконструювати динаміку досліджуваних процесів у широкому контексті.

Наукова новизна роботи полягає у введенні до наукового обігу нових джерел, які деталізують маловивчений етап переговорів польського уряду та Вселенського патріарха у 1922 р. та уточнюють позиції сторін. Встановлено, що польський уряд прагнув здобути визнання автокефалії без надмірного втручання патріархату у церковні справи в Польщі, тоді як патріарх Мелетій прагнув реалізувати ширше бачення своїх історичних прав (базованих на факті перебування до 1686 р. Київської митрополії в складі Константинопольського патріархату) та юрисдикційного впливу (як першого за честю серед предстоятелів Православних церков).

На основі аналізу проблеми зроблено **висновок**, що перебіг переговорів був зумовлений як розбіжностями в позиціях обох сторін, так і несприятливими (форс-мажорними) зовнішніми обставинами (складна внутрішньополітична ситуація в Польщі, тиск уряду Туреччини на Константинопольський патріархат тощо). Відзначено, що найактивніша фаза контактів тривала з серпня по грудень 1922 р., після чого процес перейшов у «технічну» площину.

---

* кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Київ, Україна. E-mail: andriystarodub@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3464-3533>

Ключові слова: автокефалія, Православна Церква в Польщі, патріарх Мелетій IV, дипломатія, Константинопольський патріархат

Цитування: Стародуб, А. (2025). Переговори польського дипломатичного представництва при Високій Порті з патріархом Константинопольським Мелетієм IV (Метаксакісом) щодо справи автокефалії православної митрополії в Польщі (липень 1922 – січень 1923). *Консенсус*, 3, 152-171. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/152-171>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/191>

Постановка проблеми. Процес здобуття автокефального статусу Православною Церквою в Польщі у 1921–1924 рр. залишається недостатньо дослідженим епізодом церковно-політичних трансформацій міжвоєнної Європи. Попри наявність значної кількості наукових розвідок щодо церковної політики Другої Речі Посполитої, переговори польського уряду з Константинопольським патріархатом досі не були предметом всебічного та системного аналізу.

Формально переговорний процес в справі автокефалії тривав з травня 1921 по листопад 1924 рр., проте його характер був фрагментарним: із тривалими паузами між окремими етапами, нерівномірною інтенсивністю контактів та варіативністю їх змісту. Найбільш концептуально насиченою, але водночас найменш дослідженою залишається фаза переговорів, що припала на період патріаршества Мелетія IV Метаксакіса (1871–1935 рр., патріарх Константинопольський з 8 грудня 1921 по 20 вересня 1923 р.)¹.

Проблема полягає в необхідності реконструкції переговорного процесу як складного феномену, що поєднував прагматичні інтереси польської держави, амбіції Вселенського патріарха та впливи третіх сторін (Туреччини, опосередковано – Великої Британії та Радянської Росії). Водночас важливо уточнити, яким чином історичні аргументи (зокрема апеляція до юрисдикції над Київською митрополією в її кордонах 1686 р.) використовувалися як інструмент церковної дипломатії. Вивчення цієї проблеми дозволяє не лише заповнити прогалину в історії Православ'я в Центрально-Східній Європі, а й переосмислити механізми державно-церковної взаємодії в умовах геополітичної нестабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сторіччя з дня надання Патріаршого та Канонічно-Синодального Томосу про автокефалію Православної Церкви в Польщі (13 листопада 1924 р.) стало поштовхом до оновлення академічного інтересу щодо характеру взаємин між польським урядом та Вселенським Патріархатом у міжвоєнний період. Водночас переважна більшість сучасних досліджень, присвячених цій тематиці (зокрема публікації єпископа Анджея (Борковського)²,

¹ Біографічні відомості: Namee M. A Brief Life of Meletios Metaxakis. <https://www.orthodoxhistory.org/2020/08/24/a-brief-life-of-meletios-metaxakis/>

² Borkowski A. Rozmowy rządowe w sprawie przekazania oryginału tomosu o autokefalii cerkiewnej w Polsce przy patriarchacie ekumenicznym Konstantynie VI. *Elpis*. 2024. T. 26. S. 5-16.

С. Дудри³, Р. Висоцького)⁴, базуються, переважно, на архівних матеріалах, введених до наукового обігу у попередні десятиліття⁵. Така джерельна обмеженість зумовлює надмірну концентрацію уваги на завершальному етапі переговорного процесу в Константинополі (Стамбулі), водночас залишаючи недостатньо висвітленими питання формування, трансформації та взаємного узгодження вихідних позицій сторін.

Однією з ключових причин згаданої фрагментарності джерельної бази для дослідження переговорного процесу між польським урядом та Вселенським Патріархатом є неповна збереженість дипломатичної документації у архівах Міністерства закордонних справ Польщі та Міністерства визнань релігійних і народної освіти – інституцій, до яких надсилалися копії основних матеріалів. Зокрема, досі в цих фондах не було виявлено тексти інструкцій, наданих польському посланцю при Високій Порті у липні 1922 р. (див. у *Додатку*), хоча вони неодноразово згадувалися у його (вже віддавна відомих дослідникам) звітах до Варшави.

У процесі підготовки до публікації цього тексту, згадані документи, а також низку інших матеріалів, вдалося виявити в архівному фонді посольства Другої Речі Посполитої у Великій Британії. Як засвідчують ці джерела, польські дипломатичні кола виявляли занепокоєння з приводу можливого «англофільства» патріарха Мелетія IV, уважно фіксували його контакти з представниками британського уряду та Англійської Церкви. Відтак, серед закордонних представництв, до яких надсилалися копії листування між Варшавою та Стамбулом, посольство у Лондоні відіграло особливу роль як додатковий канал моніторингу та аналітичного супроводу переговорного процесу.

Зміст цих раніше невідомих документів дозволяє суттєво доповнити реконструкцію переговорного процесу 1922–1923 рр., уточнити початкові наміри сторін, а також виявити ключові суперечності, що визначали динаміку міжурядових і міжцерковних контактів.

Виклад основного матеріалу. Перший проект врегулювання статусу православної церкви в Польщі, що передбачав звернення до Константинопольського патріархату, датований липнем 1919 р. Його автором був Казімеж Рибінський, член польської делегації на Паризькій мирній конференції. Він вважав, що «найбільш раціональним вирішенням питання Православної Церкви було б її звільнення від впливу Москви. Досягти цього можливо лише за умови порозуміння з Вселенським

³ Dudra S. The activities of Metropolitans George (Jaroszewski) and Dionysius (Waledyński) in obtaining autocephaly of the Orthodox Church in Poland in 1924. *Latopisy Akademii Supraskiej*. 2025. Т. 16. S. 93–107.

⁴ Wysocki R. Walka o uznanie. Kościół prawosławny w Polsce i jego starania o akceptację autokefalii przez Rosyjski Kościół Prawosławny w latach 1923–1928. *Res Historica*. 2023. № 56. S. 1329–1375.

⁵ Див., наприклад, спеціалізовані монографії, в яких висвітлюється процес здобуття автокефалії ПАПЦ: Bendza M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. 187 s.; Borkowski A., archimandryt. Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015. 252 s.

Патріархом у Константинополі. Його втручання у наші внутрішні справи, з огляду на саму природу його юрисдикції, було б мінімальним або й зовсім відсутнім.

До того ж, він не має у своєму розпорядженні жодного політичного апарату, подібного до того, яким володіє Московський Патріарх. Слід припускати, що з боку Патріарха Константинопольського не виникло б суттєвих труднощів. Потенційні ризики радше пов'язані з можливою позицією православного духовенства в Польщі. Зокрема, без його згоди реалізація подібної реформи була б неможливою [...].

Оптимальною моделлю взаємин Православної Церкви в Польщі з Вселенським Патріархом могла б слугувати практика, що склалася в балканських державах. У цьому контексті Патріарх зберігає верховну компетенцію у питаннях догматичного характеру та всіх пов'язаних із ними аспектах, однак не має жодного впливу на адміністративний устрій окремих церков, а також на призначення на церковні посади⁶ – зазначено в документі. Рибінський, чия «Pro memoria w sprawie Kościoła Prawosławnego w Polsce»⁷ також збереглася серед матеріалів архіву лондонського посольства, був безпосередньо залучений до переговорного процесу щодо визнання автокефалії у 1922 р.

Перший офіційний контакт польського дипломатичного представництва у Високій Порті з представниками Вселенського патріархату відбувся в травні 1921 р. 14 травня повірений у справах Польщі у Стамбулі Вітольд Йодко-Наркевич (1864–1924)⁸ провів розмову з місцєблостителем патріаршого престолу митрополитом Кесарійським Миколаєм (Саккопулосом) (1862–1927)⁹, який роз'яснив, які аргументи можуть бути використані польським урядом при зверненні до патріарха, зокрема акцентуючи увагу на історії Київської митрополії до 1686 р. Однак дипломат не був готовий до змістовної розмови й звернувся до Варшави за додатковими вказівками¹⁰.

Процес було призупинено, при цьому залишалася невизначеність щодо основних мотивів, які спонукали польських урядовців утриматися від його продовження. Аналіз таємної інструкції міністра закордонних справ Польщі Габрієля Нарutowича (1865–1922)¹¹, надісланої послу Владиславу Барановському (1885–1939)¹²

⁶ Archiwum Akt Nowych. Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie (AAN. ARPL). Sygnatura 881. Kartka 1–2.

⁷ Зазначений документ не був включений до корпусного видання матеріалів польської делегації на Паризькій мирній конференції, ймовірно, залишившись невідомим його укладачам. Див.: Przyłuska-Brzostek M. (red.) *Ekspertyzy i materiały delegacji polskiej na konferencję wersalską 1919 roku*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2009. 462 s.

⁸ Див. про нього: Jarosz A. Jodko-Narkiewicz Witold [w:] *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 11. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964–1965. S. 253.

⁹ Див. про нього: Kiminas D. *The Ecumenical Patriarchate: A History of Its Metropolitans with Annotated Hierarchy Catalogs*. [n.p.]: Wildside Press, 2009. P. 74.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (AAN. MWRIOP). Sygn. 1003. K. 16.

¹¹ У спеціалізованих дослідженнях, присвячених діяльності Г. Нарutowича на посаді міністра закордонних справ, відсутні згадки про зазначений епізод і відповідний напрям зовнішньополітичної активності. Див. наприклад: Białokur M. *W cieniu tragicznej prezydentury. Gabriel Narutowicz – niedoceniony minister spraw zagranicznych Drugiej Rzeczypospolitej (28 VI – 14 XII 1922)*. *Niepodległość*. 2014. № LXIII. S. 7–50.

7 липня 1922 р., проливає світло на аргументи, що лежали в основі рішення Варшави про відкладення переговорів. Нарутович сформулював це наступним чином: «Виникли сумніви щодо того, чи буде благословення, надане Вселенським Патріархом Церкви, що відокремлюється від Московського Патріархату, канонічно чинним і чи зможе воно захистити її від оголошення Московським Патріархом як розкольницької. Також не було впевненості, чи інші автокефальні Церкви визнають новоутворену церковну структуру. До цього часу Вселенський Патріарх надавав благословення автокефальним Церквам лише у випадках, коли вони безпосередньо походили з його юрисдикції»¹³.

З огляду на це, у період з вересня 1921 по березень 1922 р. польська сторона зосередила дипломатичні зусилля на встановленні контактів із Московським патріархом Тихоном (Беллавіним)¹⁴. Попри те, що ці переговори не принесли очікуваних результатів, аналіз змісту інструкцій, наданих послу Барановському, свідчить про те, що польський уряд аж до січня 1922 р. зберігав сподівання на готовність очільника РПЦ – у тій чи іншій формі – піти назустріч вимогам щодо надання автокефалії.

Хоча дипломатична ініціатива не завершилася успіхом, вона мала значення для подальшої стратегії та тактики дій польського МЗС. Зокрема, Роман Кноль, який відігравав провідну роль у московських переговорах, згодом став одним із ключових учасників завершальної фази перемовин у Стамбулі (у 1924 р.)¹⁵.

На момент усунення патріарха Тихона від управління Російською Православною Церквою (травень 1922 р.) дипломатичні контакти з ним уже були припинені. Водночас сам факт його арешту викликав глибоке занепокоєння польського уряду. Як наголошував міністр закордонних справ Габріель Нарутович, «не можна було допустити, щоб польські православні, дотепер залежні від Російської Церкви, зазнали наслідків конфлікту між Церквою та державою в Радянській Росії».

У зв'язку з сумнівною легітимністю новоствореного Вищого церковного управління РПЦ митрополит Варшавський Георгій (Ярошевський) отримав певну свободу дій. На засіданні Собору єпископів, що відбулося 14-15 червня 1922 р., було проголошено фактичну автокефалію Православної Церкви в Польщі. Водночас це рішення супроводжувалося застереженням: польський уряд мав забезпечити отримання благословення на автокефалію від патріарха Константинопольського, а також від інших предстоятелів автокефальних Церков – зокрема, від патріарха Тихона, за умови його повернення на кафедру та збереження інституту патріархату в Росії.

¹² Див. про нього: Baranowski Władysław [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: BGW, 1994. S. 89.

¹³ AAN. ARPL. Sygn. 881. K. 87.

¹⁴ Про ці переговори детальніше див.: Стародуб А. Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві та патріархом Тихоном (Беллавіним) у справі статусу та юрисдикції Православної Церкви в Польщі (1921-1922 роки). *Український археографічний щорічник*. 2013. Вип. 18. С. 557-580.

¹⁵ Див. про нього: Knoll Roman [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*. S. 100.

Польським зовнішньополітичним відомством були чітко визначені параметри переговорів із патріархом Мелетієм. Звернення до Константинопольського патріарха пропонувалося трактувати не як прохання, а як ініціативу взаємовигідної співпраці, що передбачала переваги для обох сторін: Польща отримувала канонічне визнання незалежного статусу Православної Церкви в межах своїх кордонів, натомість Константинополь – ще одне значиме підтвердження свого особливого статусу у православному світі.

Нарутович висловив оптимістичне очікування, що «Вселенський патріарх Константинопольський буде схильний оперативно вирішити це питання, аби не допустити, щоб його випередив митрополит Грецької Церкви або Болгарський екзарх». У разі потреби він рекомендував, щоб посол спеціально наголосив на цьому під час розмови з патріархом, а також підкреслив «давні й незмінно добрі стосунки Польщі з Вселенським патріархатом», зокрема з посиланням на епізод 1370 р., коли до Константинополя звертався король Казимир Великий. Важко визначити наявність прихованого підтексту в даній історичній ремарці. Однак у згаданому листі 14 ст., польський король фактично декларував, що у разі відмови затвердити запропонованого ним кандидата на посаду Галицького митрополита, він залишає за собою можливість «хрестити русинів у латинській вірі».

Дипломатичні інструкції також передбачали можливість делікатного натяку на матеріальну винагороду – не у формі прямої фінансової допомоги, а через надання послуг або політичної підтримки, зокрема у відносинах із султанським урядом (з визнанням з боку якого у Мелетія були виразні проблеми)¹⁶. Посол мав координувати свої дії з представниками польських дипломатичних місій в Афінах, Белграді, Бухаресті та Софії, де також розпочалося «зондування ґрунту» щодо потенційного визнання автокефалії.

Вступна зустріч посла Владислава Барановського з патріархом Мелетієм 4 відбулася 4 серпня 1922 р. і мала передусім ознайомчий характер. Предметні переговори розпочалися 15 серпня, коли дипломат передав предстоятелю рішення Собору єпископів від 14–15 червня. Патріарх Мелетій, не ознайомившись негайно з цим документом, наголосив на важливості відновлення історичних взаємин, повідомивши послу, що Вселенський патріарший престол несе відповідальність за духовну опіку над територіями, які до 1686 р. входили до складу Київської митрополії.

Барановський у відповідь заявив, що його мандат не передбачає обговорення таких питань. Тоді патріарх запропонував, аби польський уряд виклав своє бачення ситуації в офіційному письмовому зверненні. Посол наполіг на прочитанні тексту рішення Собору єпископів, після чого у Мелетія виникла низка запитань щодо внутрішнього стану Православної Церкви в Польщі.

Патріарх також висловив намір направити до Польщі спеціального делегата

¹⁶ Докладніше про конфлікт між турецьким урядом і патріархом Мелетієм IV див.: Güllü R. Ottoman Rums and the Venizelos–Constantine conflict after the Armistice of Mudros: the election of Meletios Metaxakis as patriarch. *Middle Eastern Studies*. 2021. № 57 (4). P. 499–515.

для безпосереднього ознайомлення з обставинами на місці, однак Барановський також відмовився реагувати на цю ініціативу без попереднього узгодження з МЗС¹⁷.

У рапорті від 22 серпня 1922 р. посол висловив низку додаткових застережень. Зокрема, він підкреслив, що питання можливої матеріальної компенсації «не є вирішальним для Фанару та не пришвидшить переговорний процес»¹⁸. Водночас дипломат пропонував із обережністю поставитись до пропозиції щодо відрядження патріаршого послання: «Насамперед ласкаво прошу негайно повідомити телеграмою, як пан Міністр оцінює можливість направлення делегата Фанару до Польщі» – писав він Нарутовичу, додавши, що «якщо я отримаю на це згоду і якщо тим часом відбудуться певні сприятливі зміни в позиції Патріарха, то намагатимусь переконати його, щоб делегат був направлений з Константинополя, а не з Лондона». Свою позицію він обґрунтовував наступним занепокоєнням: «Я побоююся, з огляду на підозрілі переговори, які наразі ведуться між Фанаром і Англіканською Церквою – про що я вже повідомляв телеграфом і детально інформую в окремому звіті – щоб у справу нашої Східної Церкви не втрутилися британські політичні впливи»¹⁹.

24 серпня до Патріархії було передано пакет документів, до якого увійшли лист від уряду Польщі, витяги з польської Конституції, що стосувалися прав національних меншин, а також аналітична довідка про стан Православної митрополії у Польщі та організацію її управління, де йшлося, зокрема, й про безрезультатність перемовин із патріархом Тихоном²⁰.

6 вересня К. Рибінський під час неофіційної зустрічі за участю митрополита Нікейського Василя (Георгіадіса) (1846–1929)²¹, перекладачів і юрисконсультів висунув пропозицію щодо можливої «грошової винагороди». Як впливає зі звіту Барановського, ця інформація справила враження на присутніх, однак згодом до її обговорення не поверталися. За оцінкою польських дипломатів, патріарх заборонив торкатись цього питання²².

У підсумку, 7 вересня Священний Синод Константинопольського патріархату визнав надіслані з Варшави матеріали недостатніми для ухвалення остаточного рішення та підтвердив необхідність відправлення делегації до Польщі²³.

16 вересня посол Барановський мав зустріч із Головою держави Юзефом Пілсудським під час перебування останнього в Румунії. Ю. Пілсудський категорично

¹⁷ AAN. ARPL. Sygn. 881. K. 95–98.

¹⁸ Докладніше про ініціативи польського уряду щодо надання «матеріальних стимулів» Константинопольському патріархату див.: Стародуб А. Особливості взаємодії польського уряду та Вселенського патріархату в 1922–1924 роках. *Андрийвський вісник. Історико-богословський щорічний журнал Рівненської Духовної семінарії ПЦУ*. 2024. № 13. С. 113–124.

¹⁹ AAN. ARPL. Sygn. 881. K. 97.

²⁰ Ibid. K. 99–108.

²¹ У 1925–1929 роках – Константинопольський патріарх Василій III. Див. про нього: Kiminas D. *The Ecumenical Patriarchate...* P. 43.

²² Archiwum Akt Nowych. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (AAN.MWRiOP). Sygn. 1003. K. 59–60.

²³ AAN. MWRiOP. Sygn. 1003. K. 63.

висловився проти будь-яких поступок патріархові Мелетію і доручив, у разі відсутності компромісу, припинити переговори²⁴.

МЗС підтримало позицію посла стосовно обережного підходу до питання кандидатури патріаршого делегата і надало вказівки щодо навмисного відтермінування узгодження візиту²⁵. З огляду на непевне становище самого патріарха Мелетія, у Варшаві розраховували, що він самостійно перегляне свою позицію та відмовиться від початкових намірів.

Барановський повідомив патріарха про надіслання до Варшави рішень Синоду лише 29 жовтня. Наступного дня, 30 жовтня, він звернувся до МЗС із пропозицією призупинити переговорний процес у Стамбулі та зосередити дипломатичні зусилля на контактах у Бухаресті та Белграді. Дипломат зауважив, що патріарх Мелетій трактує порушене польським урядом питання як суперечку між Польською та Російською православними церквами, у якій він виступає в ролі верховного арбітра. «Щодо Польської Православної Церкви, він – принаймні наразі – бажає зберегти пряме управління, можливо з думкою, що згодом погодиться на автокефалію, хоча й дещо обмежену, аби Фанар залишався її зверхником хоча б у певній мірі. Загалом помітна тенденція нинішнього Патріарха до обмеження вже існуючих автокефалій і підпорядкування самостійних Церков Константинополю. На подібні зазіхання вказує нинішній конфлікт між Мелетієм і Афінською Церквою, у якому Мелетій, здається, здобуває перевагу. Аналогічні тенденції мені також сигналізував представник Румунії [у Туреччині] пан Філаріті щодо Румунської Церкви. Пан Філаріті навіть ужив дуже різкого вислову, назвавши Мелетія навіженим (*«il est fougue»*) – писав він²⁶.

Спеціальний посланець МЗС, координатор дипломатичних зусиль, спрямованих на визнання автокефалії, Ян Стшембош (1890–1939)²⁷, після відвідин Софії та Бухареста (де відбулись успішні контакти польських дипломатів з очільниками відповідних церков) прибув до Стамбула з дещо оптимістичнішим баченням ситуації. Він провів зустріч з послом Барановським та іншими безпосередніми учасниками переговорів, за підсумками яких надіслав до Варшави узагальнені спостереження та пропозиції щодо подальших дій.

«За одностайною думкою всіх працівників посольства, Патріарх Мелетій є видатною, непересічною постаттю. Він прагне піднести моральний авторитет Константинопольського Патріархату у православному світі, створити щось на кшталт православного папства. Плани Мелетія мають надзвичайно широкий масштаб, спрямовані в далеке майбутнє, і тому навіть невдачі та поразки не здатні вибити з рівноваги цю незвичайну людину чи змусити її до компромісів. Відчуваючи себе дуже непевно в самому Константинополі, Мелетій тим більше надає значення

²⁴ Baranowski W. *Rozmowy z Pilsudskim. 1916–1931*. Warszawa: Instytut Wydawniczy «Biblioteka Polska», 1938. S. 169.

²⁵ AAN. ARPL. Sygn.881. K. 10.

²⁶ AAN. MWRiOP. Sygn. 1003. K. 60.

²⁷ Див. про нього: Strzembosz Jan [w]: *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa–Kraków, 2008. T. 45. S. 25.

своїй позиції на зовнішній арені, тим активніше прагне посилити свій вплив і авторитет у сфері міжнародних відносин, розглядаючи їх як певний резерв на випадок несприятливого для нього розвитку подій у своїй теперішній столиці»²⁸, – зазначав він.

На переконання Стшембоша, патріарх цілком усвідомлював імовірність того, що польський уряд може здобути підтримку предстоятелів інших православних церков «в обхід» Фанару. Проте це усвідомлення не впливало визначальним чином на його позицію. З огляду на це дипломат запропонував все ж зробити кроки на зустріч Мелетію, а саме: не лише погодитися на приїзд посланця з Константинополя, але й направити до Стамбулу спеціальну польську урядову делегацію, до складу якої включити одного представника православного духовенства (вказавши на кандидатуру протопресвітера Василя Мартиша)²⁹.

Попри згадані рекомендації, питання організації візиту патріаршого представника залишалось у стані невизначеності. Особливе занепокоєння викликала ймовірна кандидатура митрополита Фіатірського Германа (Стрінопулоса)³⁰, який перебував у Лондоні. Польська сторона залишилась при своєму переконанні, що у випадку реалізації такої місії Православна митрополія в Польщі могла б опинитися під впливом Великої Британії³¹.

Водночас на рішення не форсувати візит впливала й внутрішньополітична ситуація в країні: вибори до Сейму та Сенату, заплановані на листопад 1922 р., породжували побоювання щодо можливих реакцій і настроїв національних меншин.

Ще раніше, з огляду на нові обставини та остаточне з'ясування позиції патріарха було оновлено початкові (лишневі) інструкції. Очільник МЗС категорично висловився проти будь-яких згадок на перемовинах про «історичне підґрунтя» проблеми. «Історичні права Константинополя на верховенство над Православною Церквою в Польщі не можуть бути взяті до уваги. Константинопольський патріархат свого часу втратив ці права на користь Росії, а тому нинішні претензії не мають ані історичного, ані юридичного обґрунтування. Будь-яка спроба підпорядкувати Православну Церкву в Польщі юрисдикції Константинополя безперечно викликала б сильний протест серед населення, яке не змогло б зрозуміти такого кроку і сприйняло б його як вияв ворожого ставлення з боку польського уряду. За інформацією, якою володіє Міністерство, такий крок міг би навіть призвести до розколу всередині самої православної церкви, що лише ускладнило б існуючу ситуацію і наразило б польський уряд на критику з боку недоброзичливих

²⁸ AAN. MWRiOP. Sygn. 1003. K. 143.

²⁹ Мартиш Василь (1874–1945) – Головний православний капелан Війська Польського в 1921–1934 роках. Див. про нього: Grzybowski J. *W kraju i na obczyźnie. Kapelani wojskowej woznania prawoslawnego w armii II Rzeczypospolitej i Polskich Silach Zbrojnych na Zachodzie*. Warszawa, 2021. S. 44–58.

³⁰ Kiminas D. *The Ecumenical Patriarchate...* P. 124.

³¹ Підозри польських дипломатів не були безпідставними. Про активні контакти і взаємодію Вселенського патріархату та уряду Великої Британії за часів патріаршества Метастакіса див.: Tillyrides A. Meletios Metaxakis and English Diplomacy. *Ekklisia kai Theologia*. 1984. № 5. P. 551–832.

міжнародних чинників. Отже, цей пункт має бути виключений з обговорення»³², – зазначив Нарутович у листі до посла Барановського від 30 жовтня.

4 та 8 листопада Міністерство закордонних справ направило до дипломатичного представництва в Стамбулі роз'яснення щодо належної лінії поведінки у випадку, якщо під час переговорів буде порушено питання звинувачень на адресу польського уряду та Синоду православної митрополії в Польщі. Ці звинувачення були викладені в спеціальному «Меморандумі» Собору єпископів Російської православної церкви за кордоном, ухваленому 20 серпня 1922 р. і надісланого, у тому числі, й до відома Константинопольського патріарха. У зазначених роз'ясненнях йшлося про спростування ключових тез документа, а також про можливість використання відповідних аргументів у неофіційних контактах та публічному дискурсі, зокрема через пресу³³.

Лише 23 листопада, після завершення парламентських виборів у Польщі, уряд дозволив Барановському поновити повноцінний переговорний процес. У листі до патріарха посол попросив повідомити ім'я його представника, якого він планує відправити до Польщі. 24 листопада дипломат особисто відвідав патріаршу резиденцію для обговорення цього питання. Як і очікувалося, Мелетій насамперед запропонував кандидатуру митрополита Германа, однак Барановський рішуче її відхилив. Тоді було висунуто іншу пропозицію – відправити до Варшави митрополита Миколая (Саккопулоса), колишнього місцеблостителя, якого польська сторона розглядала як більш прийнятний (чи навіть прихильний до якнайшвидшого позитивного вирішення питання).

У рапорті від 6 грудня 1922 р. посол Барановський висловив сподівання вплинути на митрополита Миколая ще до його від'їзду до Польщі, зокрема шляхом демонстрації прихильності та виявів пошани до делегата. На думку польських дипломатів, грецькі ієрархи, як представники «східного» культурного кола, були особливо чутливими до жестів поваги та щедрої гостинності³⁴.

Однак вихід цього етапу переговорів на завершальну фазу було зірвано низкою форс-мажорних обставин як у Польщі, так і в Туреччині. 16 грудня 1922 р. у Варшаві було вбито Габріеля Нарутовича, обраного президентом Речі Посполитої лише за тиждень до того, що спричинило глибоку внутрішньополітичну кризу. Тим часом у Туреччині відбувалися докорінні політичні зміни: 1 листопада 1922 р. Велике національне зібрання в Анкарі офіційно скасувало султанат, поклавши край османській монархії та завершивши існування султанського уряду. Це посилювало позиції кемалістів, які прагнули негайного перегляду післявоєнних домовленостей і утвердження повного суверенітету нової Турецької Республіки.

У цьому контексті на Лозаннській мирній конференції (листопад 1922 – липень 1923 рр.), скликаній для заміни Севрського договору та врегулювання

³² AAN. ARPL. Sygn. 881. K. 160.

³³ Там само. К. 129–131.

³⁴ Там само. К. 113.

наслідків грецько-турецької війни, турецька делегація на чолі з Ісметом Іненю висунула вимогу про видалення Константинопольського патріархату зі Стамбула³⁵. Це питання розглядалося поряд із ключовими темами – визначенням кордонів, режимом чорноморських проток, питанням обміну населенням між Грецією та Туреччиною та статусом меншин. Лише 10 січня 1923 р., під тиском Великої Британії та Франції, Анкара офіційно відмовилася від цієї вимоги, однак зберегла персональні претензії до патріарха Мелетія IV, звинувачуючи останнього у підтримці грецьких національних інтересів.

За таких умов візит делегата до Польщі ставав тимчасово недоречним. Попри це, підготовчі заходи тривали: на їх фінансування було виділено 30 тис. французьких франків³⁶. Остаточо і вимушено від ідеї візиту відмовилися лише після трагічної загибелі митрополита Варшавського Георгія (Ярошевського), убитого 8 лютого 1923 р. Архімандрит Смарагд (Латишенко), який скоїв убивство, серед мотивів свого вчинку називав зрив процесу набуття автокефалії Православною Церквою в Польщі.

Висновки. Переговори щодо автокефалії Православної Церкви в Польщі розпочалися в умовах глибокої церковної та політичної турбулентності, що охоплювала арешт патріарха Тихона в Радянській Росії, загрозу усунення патріарха Мелетія 4 турецьким урядом, а також внутрішньополітичну нестабільність у Польщі. Сукупність цих чинників істотно впливала на темп і характер переговорного процесу. Найінтенсивніша його фаза припала на серпень-грудень 1922 р., коли сторони не лише чітко окреслили власні позиції, але й визначили приблизні межі можливих компромісів. Хоча після цього діалог перейшов у переважно технічну площину, саме досягнуті тоді результати заклали підґрунтя для відновлення змістовних переговорів у 1924 р., коли накопичений досвід і попередні компроміси дозволили уникнути повторних непорозумінь.

Спроба польської сторони в 1922 р. швидко врегулювати питання – зокрема шляхом матеріального стимулювання та без залучення до переговорів представників Варшавської митрополії – не знайшла підтримки у Вселенського патріарха. Попри поширену в російській історіографії тезу про фінансову зацікавленість Константинополя, архівні документи одноставно свідчать, що ключовим мотивом Мелетія IV був не матеріальний інтерес, а захист канонічного статусу Вселенського патріаршого престолу у тій інтерпретації, якої він дотримувався. Саме прагнення зберегти роль Константинополя як верховного арбітра в православному світі визначало його позицію та стало головною причиною затягування переговорів.

Офіційна позиція Варшави полягала в тому, що Константинополь мав лише формально затвердити вже проголошену автокефалію, не апелюючи до її історичного підґрунтя. Такий прагматичний підхід суперечив баченню патріарха Мелетія, який наполягав на оформленні автокефалії через акт повернення до

³⁵ Lausanne Conference on Near Eastern Affairs (1922–1923). Records of Proceedings and Draft Terms of Peace. London, 1923. P. 331.

³⁶ AAN. MWRiOP. Sygn. 1001. K. 86–88.

історичної юрисдикції Вселенського престолу. Не будучи впевненим у можливості досягнення компромісу з Константинополем, польський уряд паралельно здійснював «план Б» – домагався визнання автокефалії з боку інших Помісних православних церков. Ці зусилля дали певні результати, однак не знімали з порядку денного ключового питання – необхідності отримання Томосу від Константинополя, без якого процес залишався неповним у канонічному вимірі.

Додаток

ДОКУМЕНТ

Інструкції міністра закордонних справ Польщі Г.Нарутовича послу в Османській імперії В.Барановському щодо перемовин з Патріархом Константинопольським в справі визнання автокефалії Православної церкви в Польщі (7 липня 1922 року)

Ministerstwo Spraw Zagranicznych

D.1.1118.T.255

Warszawa, dnia 7 lipca 1922 r.

Tajne

Do Pana Posła Władysława Baranowskiego,

Delegata Rzeczypospolitej Polskiej przy Wysokiej Porcie w Konstantynopolu

W związku z pismem Delegacji Nr 1982/111/1 z dnia 28 marca b.r., zwracam uwagę Panu Posłowi na potrzebę nawiązania stosunków z Phanarem, a przede wszystkim z samym Patriarchą Ekumenicznym Meletiosem IV. Jest to tym bardziej potrzebne, że z momentem ogłoszenia przez Sobór Biskupów prawosławnych w Warszawie dnia 14 czerwca b.r. autokefalii Cerkwi prawosławnej, będzie Pan musiał postarać się o wymagane kanonicznie błogosławieństwo. Przy tym trzeba będzie poinformować i zainteresować kręgi kościelne Cerkwi sprawą losu prawosławia w Polsce, jego stosunku do Rosji i ex-Patriarchatu Moskiewskiego oraz dobrego usposobienia i życzliwości, jakie żywi Rząd Polski dla zapewnienia u nas Prawosławiu warunków pomyślnego i swobodnego rozwoju.

Przy informowaniu o stosunku Rządu do Prawosławia w Polsce, zechce Pan wziąć pod uwagę następujące uwagi:

Rząd Polski stoi na stanowisku, że skoro Ukraina uzyskała autokefalię swojej cerkwi wobec cerkwi rosyjskiej (obecnie na Ukrainie, np. w Charkowie, toczą się walki zwolenników nowego autokefalicznego porządku z partyzantami dawnej Cerkwi), skoro np. Estonia uzyskała kościelną «autonomię», to Polska ma tym większy tytuł do żądania autokefalii dla swych prawosławnych, opierając się na fakcie swej suwerenności państwowej oraz odrębności od Rosji przeważającej części prawosławnych (Białorusini i Rusini).

Z punktu widzenia swej suwerenności Państwo Polskie nie mogło się zgodzić na dalszą zależność cerkwi prawosławnej od Patriarchy Moskiewskiego, gdyż cerkiew rosyjska wprowadza do życia kościelnego czynniki niezgodne z duchem cerkwi i prawa kanonicznego, które dezorganizują i rozkładają dotychczasową jej organizację. Ustawy takie, jak wprowadzenie elementu świeckiego do Soborów, sprzeczne z duchem prawa kanonicznego i Kościoła, nie przyczyniają się do konsolidacji stosunków kościelnych.

Z tego też powodu Rząd Polski, pragnąc dobra swych obywateli prawosławnych, a nie chcąc, by byli zależni od destruktywnych prądów panujących w Rosji, a gnieźdzących się nawet w cerkwi rosyjskiej, musi dążyć do usunięcia tych wpływów drogą oddzielenia swej cerkwi prawosławnej od cerkwi rosyjskiej.

Z punktu widzenia swej suwerenności Państwo Polskie nie mogło również się zgodzić na zależność cerkwi w Polsce od Moskwy, na narzucanie stamtąd nowych praw niedostosowanych do potrzeb cerkwi w obrębie innego państwa, wreszcie na wpływ osób podlegających obcym rządóm lub obcym wpływóm, a pragnących niejednokrotnie siac nieufność wobec władz polskich.

Z drugiej strony, biorąc pod uwagę małą liczbę Rosjan wśród prawosławnych, a pragnąc szanować prawa naszych mniejszości białoruskich i rusińskich, Państwo Polskie nie mogło się zgodzić na dalsze uzależnienie tych elementów od Rosji i kół rosyjskich – zarówno skrajnie prawicowych, jak i skrajnie lewicowych – starających się tą drogą stwarzać trudności dla naszej polityki wewnętrznej i wywoływać fermenty, wciągając nas mimo naszej woli w walki, jakie toczą się czy to w łonie samej cerkwi, czy też między odłamami rosyjskiej emigracji.

Akcja Rządu Polskiego, zmierzająca do wprowadzenia autokefalii Cerkwi Prawosławnej w Polsce, zapoczątkowana została w maju 1921 r. Pan Poseł Rataj, ówczesny Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, wysunął wówczas myśl zwrócenia się do Patriarchy Konstantynopolińskiego w celu uzyskania od niego błogosławieństwa dla cerkwi autokefalicznej w Polsce, gdyby autokefalia została ogłoszona przez Sobór Prawosławny w Polsce. Błogosławieństwo i zgoda patriarchy były bowiem uważane za konieczny warunek kanoniczny dla nowo powstającej cerkwi autokefalicznej.

Z czasem Rząd zaniechał tej koncepcji. Pojawiły się wątpliwości czy błogosławieństwo Patriarchy Konstantynopolińskiego, udzielone cerkwi odrywającej się od Patriarchatu Moskiewskiego, byłoby kanonicznie ważne i chroniłoby przed ogłoszeniem przez Patriarchę Moskiewskiego cerkwi w Polsce jako schizmatycznej. Nie było też pewności, czy inne cerkwie autokefaliczne uznałyby tak utworzoną cerkiew.

Dotychczas Patriarcha Konstantynopoliński udzielał błogosławieństwa cerkwiom autokefalicznym, ponieważ wszystkie one wywodziły się bezpośrednio z jego jurysdykcji.

Sprawa zwrócenia się do Konstantynopola stawała się coraz mniej realna, zwłaszcza że biskup Jerzy, wybrany przez Rząd na przyszłego patriarchę w Polsce, zgodził się współdziałać z Rządem pod warunkiem uzyskania zgody biskupów prawosławnych w Polsce (którą obiecywał zdobyć) oraz «pokoju oddzielenia» od Patriarchy Moskiewskiego Tichona.

Pozostawała więc droga zwrócenia się do Patriarchatu Moskiewskiego. Wydawało się, że Patriarcha Tichon, nie mając ku temu podstaw prawnych ani kanonicznych, nie będzie sprzeciwiał się autokefalii w Polsce. Początkowo jego działania zdawały się to potwierdzać.

W liście z dnia 22 września, otrzymanym przez Poselstwo w Moskwie, Patriarcha uznał za właściwe, by mianowanie biskupów przez niego było poprzedzane zgodą Rządu Polskiego. W liście do Jerzego Tichon doradzał, by na razie nie wszczynać sprawy autokefalii, zaznaczając, że decyzja należy do Soboru.

W październiku mianował Jerzego egzarchą z prawami metropolity. Jerzy wykazał się skutecznością, skłaniając biskupów Dionizego i Pantalejmona do napisania listu z prośbą do Tichona o zgodę na autokefaliczną cerkiew w Polsce i błogosławieństwo dla niej. Potrafił też zareagować na nielojalne działania Pantalejmona.

Na skutek tej akcji oraz działań Poselstwa Polskiego w Moskwie, Tichon w rozmowie z Posłem Filipowiczem oświadczył, że traktuje egzarchat jako instytucję tymczasową, prowadzącą do późniejszej autokefalii. Zapewnienia o zgodzie na autokefalię powtórzył później po raz drugi.

Pismo Poselstwa z dnia 29 listopada donosiło, że Patriarcha był gotów napisać list do Jerzego, w którym wyraziłby osobistą zgodę na autokefalię, choć nie mógł jej formalnie zatwierdzić z powodu trudności ze zwołaniem Soboru.

Mianowanie Jerzego metropolitą odwlekał ze względu na Serafima, wcześniej mianowanego metropolitą. Po usunięciu tej przeszkody, 30 stycznia Jerzy został mianowany metropolitą «en regle».

Od tej chwili stanowisko Patriarchy Moskiewskiego wobec sprawy autokefalii zasadniczo się zmieniło. Nie chciał już słyszeć o błogosławieństwie dla polskiej cerkwi autokefalicznej i uznałby jej samowolne ogłoszenie za akt nieposłuszeństwa ze strony duchowieństwa.

W czasie, gdy Jerzy został metropolitą, Tichon zdawał się przychylić do życzeń Rządu Polskiego, choć działał opieszale. Obecnie jednak zajmował stanowisko zdecydowanie odmowne.

W samej Rosji również zmienił się stosunek Państwa do cerkwi. Sowietci rozpoczęli ostrą walkę z cerkwią prawosławną, pod pozorem konfiskaty kosztowności cerkiewnych. Najważniejszym momentem tej akcji było zmuszenie patriarchy Tichona do abdykacji i jego internowanie w klasztorze.

Z tą akcją Sowietów wiązała się dążność do zniesienia Patriarchatu lub jego reformy w duchu dogodnym dla władz sowieckich – czyli sowietyzacja cerkwi. Były to fakty, które Rząd Polski traktował z poważnym zaniepokojeniem, nie mogąc dopuścić, by polscy prawosławni, dotąd zależni od Cerkwi rosyjskiej, podlegali skutkom konfliktu między cerkwią a państwem w Rosji.

Podobne stanowisko zajmowało duchowieństwo prawosławne w Polsce. Radykalne zmiany w Cerkwi rosyjskiej pozwoliły Rządowi rozwiązać tę kwestię.

Dnia 14 czerwca Sobór Biskupów Prawosławnych uchwalił co następuje:

Wobec ustania działalności kanonicznego zarządu duchownego w Moskwie,

wszystkie sprawy dotyczące Kościoła Prawosławnego w Polsce mają być załatwiane na miejscu przez Sobór Biskupów Prawosławnych. Sprawy bieżące rozstrzyga Mały Sobór Biskupów Prawosławnych, czyli Synod, zgodnie z art. 1 Tymczasowych przepisów o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce.

Sobór Biskupów uchwała, że nie będzie przyjmować żadnych rozporządzeń od powstałego w Moskwie niekanonicznego zarządu cerkiewnego.

Sobór Biskupów Prawosławnych w Polsce, wobec anarchii i rozruchów cerkiewnych w Rosji, nie sprzeciwia się autokefalii Kościoła Prawosławnego w Polsce i jest gotów działać na jej podstawach, ufając w zgodną współpracę z Rządem Polskim na zasadach Konstytucji. Zastrzega jednak, że Rząd Polski powinien uzyskać błogosławieństwo dla tej autokefalii od Patriarchy Konstantynopolińskiego oraz innych patriarchów i zwierzchników autokefalicznych Kościołów w Grecji, Bułgarii i Rumunii, a także od Patriarchy Moskiewskiego – o ile powróci on na swoją katedrę i jeśli patriarchat w Rosji nie zostanie zniesiony.

Podpisali:

Jerzy, Metropolita Kościoła Prawosławnego w Polsce

Dionizy, Biskup Krzemieniecki

Aleksander, Biskup Lubelski

Sekretariat Soboru stwierdza, że powyższą uchwałę przyjęto trzema głosami, przy jednym biskupie wstrzymującym się od głosowania.

Świadkowie:

Ks. pułkownik Bazyli Martysz

Protojerej T. Teodorowicz

Jan Gołubowski

Zdaniem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, uchwała Biskupów Prawosławnych stworzyła autokefalię Kościoła Prawosławnego de facto, która de jure nastąpi dopiero z chwilą uzyskania błogosławieństwa od zwierzchników autokefalicznych Kościołów na świecie.

Ministerstwo uważa, że jak najszybsze uzyskanie tych błogosławieństw jest koniecznością ze względów państwowych, dlatego Rząd powinien natychmiast wszcząć możliwie najenergiczniejszą akcję w tym kierunku.

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego poleca bezwłocznie, aby w pierwszym rządzie Poseł Rzeczypospolitej Polskiej w Konstantynopolu zwrócił się do Patriarchy Konstantynopolińskiego z prośbą o przesłanie błogosławieństwa dla autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce.

Poseł powinien przedstawić Patriarsze uchwałę Biskupów z dnia 14 czerwca bieżącego roku i w sposób bardzo oględny omówić warunki otrzymania błogosławieństwa. Zaznacza się, że zgodnie z historycznymi precedensami, za udzielenie błogosławieństwa konieczne będzie wręczenie Patriarsze – jako daru Rządu – pewnej większej kwoty pieniężnej w walucie frankowej. Wysokość tej kwoty winien omówić Poseł.

Jednocześnie z akcją w Konstantynopolu należałoby bezwzględnie starać się o uzyskanie błogosławieństwa również od:

1. Patriarchy Jerozolimskiego
2. Patriarchy Aleksandryjskiego
3. Patriarchy Antiocheńskiego
4. Patriarchy Jugosłowiańskiego
5. Metropolity Rumuńskiego
6. Metropolity Greckiego
7. Metropolity Bułgarskiego

Sprawa ta jednak napotyka szereg trudności. Z raportu Pana Posła wynika, że dotąd – z powodu nieuznania Patriarchy Meletiosa przez Rząd Sułtański – nie było możliwe nawiązanie żadnych urzędowych stosunków z Patriarchą ani Patriarchatem. Nawiązanie takich stosunków byłoby źle widziane zarówno przez Turcję, jak i przez Grecję. Wszystkie te względy należy obecnie przewyciężyć.

Poseł zechce zatem nawiązać stosunki z Patriarchatem, informując o tym Rząd Sułtański i przedstawiając mu konieczność bezpośredniego porozumienia się z Patriarchą. Należy zwrócić uwagę Rządowi Tureckiemu, że Rząd Polski znajduje się w położeniu przymusowym wobec uchwały Soboru Prawosławnego z dnia 14 czerwca i że o rozpoczęciu układów niezbędne lojalnie uprzedza Wysoką Portę. Proszę zwrócić wreszcie uwagę na to, że gdyby Rząd Polski pominął osobę Patriarchy Konstantynopolitańskiego, a zaczął rokowania z patriarchami i egzarchami innych Cerkwi wymienionych powyżej, by od nich błogosławieństwo uzyskać, to stałoby się to z ujmą i szkodą dla prestiżu nie tylko samego Patriarchatu Konstantynopolitańskiego, ale i samej Turcji, której rola polityczna w świecie Kościołów Wschodnich łączy się ściśle z rolą i znaczeniem, jakie ma najpierwszy i najstarszy Patriarchat Konstantynopolitański.

Po zawiadomieniu Wysokiej Porty zechce Pan natychmiast nawiązać stosunki z Patriarchą i rozpocząć rokowania w myśl powyższych uwag. Ewentualne kwestie pieniężne proszę traktować ostrożnie, bez angażowania się, badając, czy nie dałoby się ich zastąpić pewnymi usługami natury moralnej, jak np. pośrednictwem przy uznaniu Patriarchy przez Sułtana.

Dla Patriarchatu Ekumenicznego zwrócenie się nasze o nawiązanie bliższych stosunków miałoby niewątpliwie duże znaczenie: raz, że tworzyłoby dla niego już pewien prawny precedens jego uznania; powtórnie, podniosłoby to powagę Patriarchatu zachwianą ostatnimi wewnętrznymi walkami. Byłoby to stwierdzeniem zasady, że Patriarchat Konstantynopolitański jest pierwszym w świecie, mającym swe nieprzedawnione prawa, które mógłby odzyskać przy szczęśliwym dla siebie zbiegu okoliczności i przy dobrej woli innych.

Przypuszczać należy, że Patriarcha Konstantynopolitański będzie skłonny do szybkiego załatwienia tej sprawy, by nie dać się ubiec Metropolicie Greckiemu lub Egzarsze Bułgarskiemu, co w razie potrzeby proszę w rozmowach z Patriarchą nadmienić. Przy rozmowach z Patriarchą może Pan Poseł wskazać na bardzo dawne i

zawsze dobre stosunki Polski z Patriarchatem. O nawiązanie ich starał się już Kazimierz Wielki w roku 1370. Proszę przy tej sposobności wskazać Patriarsze na list Kazimierza Wielkiego, drukowany w wydawnictwie Miklosicha i Muellera, Acta Patriarchatus C. Constantin, Vindobona 1860, T. I, s. 577, a przedrukowany wraz z tłumaczeniem polskim w II tomie Monuments Poloniae, s. 626. Argumenty tam wysunięte mają swą wagę po dziś dzień i dziś mogą również silnie interesować świat Kościoła Wschodniego, jak przed 550 laty, gdy zagadnienie Kościoła Wschodniego w Polsce dzisiejszej przedstawia się analogicznie – zarówno pod względem kościelnym, jak i politycznym. Wyjątki tegoż listu po grecku wraz z tłumaczeniem polskim załącza się w aneksie.

Zechce Pan Posel oświadczyć przeto Patriarsze, że:

1) Rząd Polski jest najlepiej usposobiony wobec Cerkwi Prawosławnej w Polsce, czego dał niejednokrotnie dowody, pragnąc jej rozwoju i odpowiedniego urzędu;

2) W tym celu Rząd Polski liczy, że Patriarchat Ekumeniczny nie odmówi w tej sprawie swej rady i pomocy;

3) Rząd Polski prosi – zgodnie z uchwałą Soboru Biskupów Prawosławnych z dnia 14 czerwca r.b. – o udzielenie Cerkwi Autokefalicznej Prawosławnej w Polsce swego błogosławieństwa, tak jak tego żąda deklaracja Soboru.

Ze względu na ważność sprawy zechce Pan zawiadomić mnie telegraficznie zarówno o rozpoczęciu, jak i o wyniku rokowań. Sprawa sama jest nadzwyczaj pilna, gdyż – jak to wyżej zaznaczono – Rząd pragnąłby ją szybko załatwić, a byłoby wskazane, z powodów powyżej przytoczonych, by pierwszym zwierzchnikiem kościelnym, który błogosławieństwa udzieli, był Patriarcha Konstantynopoliński.

Z tego powodu dopiero po wyjaśnieniu tej sprawy zwrócą się nasi przedstawiciele w Atenach, Belgradzie, Bukareszcie do odpowiednich władz kościelnych o udzielenie również swego błogosławieństwa Sofii.

Jakkolwiek na dalszym planie pozostaje porozumienie się o błogosławieństwo dla Cerkwi Prawosławnej w Polsce ze strony Patriarchów Jerozolimskiego, Aleksandryjskiego i Antiocheńskiego, proszę Pana Posła o niespuszczanie z oka rokowań i z nimi, lecz o poczynienie równocześnie starań i w tym kierunku, jako też o powiadomienie mnie o środkach i drogach, którymi cel ten można osiągnąć.

Minister:
G. Narutowicz

Aneks 1

Miklosich et Mueller. Acta Patriarchatus Constantinopoli, T. 1, s. 577.

1) tekst grecki [в документі відсутній]

[Переклад з грецької] Prosimy Cię, arcykapłanie nasz, oto wszystkim kraj dziś bez prawa upada, albowiem prawo puszczone jest w niepamięć.

2) tekst grecki [в документі відсутній]

[Переклад з грецької] Należy zamianować metropolitę, aby obrządek Rusi nie zaginął, ani nie podległ skażeniu. A jeżeli nie będzie miłosierdzia boskiego i

błogosławieństwa Waszego (tj. Patriarchy) dla tego człowieka (Antoniusza, kandydata Kazimierza Wielkiego na metropolitę halickiego), wtedy nie utyskujcie na nas, jeżeli przyjdzie potrzeba chrzcic na wiarę łacińską Rusinów, gdy nie ma metropolity na Rusi, albowiem kraj nie może być bez zakonu.

AAN. ARPL. Sygn. 881. K. 89–99. Машинопис, копія

REFERENCES

- Baranowski, W. (1938). *Rozmowy z Piłsudskim. 1916–1931*. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”. [in Polish]
- Bendza, M. (2006). *Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku [in Polish]
- Białokur, M. (2014). W cieniu tragicznej prezydentury. Gabriel Narutowicz – niedoceniony minister spraw zagranicznych Drugiej Rzeczypospolitej (28 VI – 14 XII 1922). *Niepodległość*, 63, 7–50. [in Polish]
- Borkowski, A. (2015). Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. [in Polish]
- Borkowski, A. (2024). Rozmowy rządowe w sprawie przekazania oryginału tomosu o autokefalii cerkiewnej w Polsce przy patriarsze ekumenicznym Konstantynie VI. *Elpis*, 26, 5–16. [in Polish]
- Dudra, S. (2025). The activities of Metropolitans George (Jaroszewski) and Dionysius (Waledyński) in obtaining autocephaly of the Orthodox Church in Poland in 1924. *Latopisy Akademii Supraskiej*, 16, 93–107. [in Polish]
- Güllü, R.E. (2021). Ottoman Rums and the Venizelos–Constantine conflict after the Armistice of Mudros: The election of Meletios Metaxakis as patriarch. *Middle Eastern Studies*, 57(4), 499–515. [in English]
- Grzybowski, J. (2021). W kraju i na obczyźnie. Kapelani wojskowi wyznania prawosławnego w armii II Rzeczypospolitej i Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Warszawa. [in Polish]
- Jarosz, A. (1965). Jodko–Narkiewicz Witold. In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 11, p. 253). Wrocław–Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk. [in Polish]
- Kiminas, D. (2009). *The Ecumenical Patriarchate: A History of Its Metropolitans with Annotated Hierarchy Catalogs*. [no place]: Wildside Press. [in English]
- Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej. (1994). (J.M. Majchrowski, G. Mazur, & K. Stepan, Eds.). Warszawa: BGW. [in Polish]
- Lausanne Conference on Near Eastern Affairs (1922–1923). (1923). *Records of Proceedings and Draft Terms of Peace*. London: H.M.S.O. [in English]
- Namee, M. (2020, August 24). A brief life of Meletios Metaxakis. *Orthodox History*. <https://www.orthodoxhistory.org/2020/08/24/a-brief-life-of-meletios-metaxakis/> [in English]
- Przyłuska-Brzostek, M. (Ed.). (2009). *Ekspertyzy i materiały delegacji polskiej na konferencję wersalską 1919 roku*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. [in Polish]
- Starodub, A. (2013). Perehovory mizh polskym dyplomatychnym predstavnytstvom u Moskvi ta patriarkhom Tykxonon (Biellavininym) u spravi statusu ta yurysdyktsiyi Pravoslavnoyi Tserkvy v Polshchi (1921–1922 roky) (Negotiations between the Polish diplomatic mission in

- Moscow and Patriarch Tikhon (Bellavin) on the status and jurisdiction of the Orthodox Church in Poland, 1921-1922). *Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchorichnyk*, 18 (21), 557-580. [in Ukrainian]
- Starodub, A. (2024). Osoblyvosti vzaiemodiyi pol's'koho uriadu ta Vselenskoho patriarkhatu v 1922-1924 rokakh (Specifics of the interaction between the Polish government and the Ecumenical Patriarchate in 1922-1924). *Andriivskyi visnyk. Istoryko-bohoslovskyi shchorichnyi zhurnal Rivnenskoï Dukhovnoï seminariï PTsU*, 13, 113-124. [in Ukrainian]
- Wysocki, R. (2023). Walka o uznanie. Kościół prawosławny w Polsce i jego starania o akceptację autokefalii przez Rosyjski Kościół Prawosławny w latach 1923-1928. *Res Historica*, 56, 1329-1375. [in Polish]
- Tillyrides, A. (1984). Meletios Metaxakis and English diplomacy. *Ekklesia kai Theologia*, 5, 551-832. [in English]

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/172-180>

УДК (UDC) 327 (73+569.1) «2013/2017»

**THE SYRIAN DIMENSION OF U.S. FOREIGN POLICY (2013–2017):
THE STRATEGY OF THE BARACK OBAMA ADMINISTRATION**

Oleksandr Zhukov*

Abstract

The article examines the Syrian dimension of United States foreign policy in 2013–2017, which became one of the key challenges for the Barack Obama administration. In the context of the civil war in Syria, the rise of terrorist threats, and regional instability, the United States had to combine diplomatic, military, and humanitarian measures to achieve its foreign policy objectives.

The purpose of this article is a comprehensive analysis of the main goals, instruments, and outcomes of U.S. policy toward Syria, as well as an assessment of the effectiveness of the chosen strategy.

The methodology involves qualitative analysis of primary sources, including official statements, policy documents, and international reports, alongside a systematic review of secondary scholarly literature on U.S. foreign policy and Middle Eastern geopolitics.

The scientific novelty of the study lies in the integrated evaluation of political, military, and humanitarian aspects of the Obama administration's approach, highlighting the interconnection between diplomatic efforts, counterterrorism measures, and humanitarian policy.

Conclusion. The study concludes that the limited intervention strategy pursued by the administration yielded mixed results: on the one hand, it helped avoid a large-scale military conflict, while on the other, it constrained U.S. influence on the course of events in the region. The findings contribute to a deeper understanding of contemporary U.S. foreign policy strategies and their impact on international norms of conflict management.

Keywords: United States, Syria, foreign policy, Barack Obama, regional security, diplomacy, counterterrorism strategy

---

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines, Director of the Institute of History, Law and International Relations Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: aleksandr_zhykov@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7761>

СИРІЙСЬКИЙ НАПРЯМОК ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США У 2013–2017 РР.: СТРАТЕГІЯ АДМІНІСТРАЦІЇ БАРАКА ОБАМИ

Олександр Жуков*

Анотація

У статті розглядається сирійський напрямок зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки у 2013–2017 роках, який став одним із ключових викликів для адміністрації Барака Обами. У контексті громадянської війни в Сирії, зростання терористичних загроз та регіональної нестабільності США були змушені поєднувати дипломатичні, військові та гуманітарні заходи для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей.

Метою роботи є комплексний аналіз основних цілей, інструментів і результатів політики США щодо Сирії, а також оцінка ефективності обраної стратегії.

Методологія дослідження передбачає якісний аналіз первинних джерел, таких як офіційні заяви, політичні документи та міжнародні звіти, а також систематичний огляд вторинної наукової літератури з питань зовнішньої політики США та геополітики Близького Сходу.

Наукова новизна роботи полягає у комплексній оцінці політичних, військових і гуманітарних аспектів підходу адміністрації Обами, що дозволяє визначити взаємозв'язок між дипломатичними заходами, антитерористичною діяльністю та гуманітарною політикою.

Висновок. У висновку підкреслюється, що стратегія обмеженого втручання, обрана адміністрацією, мала змішані результати: з одного боку, вона дозволила уникнути масштабного військового конфлікту, з іншого – обмежила вплив США на перебіг подій у регіоні. Отримані результати сприяють глибшому розумінню сучасних стратегій зовнішньої політики США та їх впливу на міжнародні норми управління конфліктами.

Ключові слова: США, Сирія, зовнішня політика, Барак Обама, регіональна безпека, дипломатія, антитерористична стратегія

Цитування: Жуков, О. (2025). Сирійський напрямок зовнішньої політики США у 2013–2017 рр.: стратегія адміністрації Барака Обами. *Консенсус*, 3, 172–180.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/172-180>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/192>

Постановка проблеми. Сирійський напрямок зовнішньої політики США у 2013–2017 рр. став одним із найбільш складних та суперечливих викликів для адміністрації Б. Обами. Громадянська війна в Сирії, зростання впливу терористичних організацій, напруженість у регіоні та необхідність координації дій з міжнародними партнерами змушували США поєднувати дипломатичні, військові та гуманітарні інструменти. Водночас вибір стратегії обмеженого втручання створював дилему між

---

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін, директор Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна.
E-mail: aleksandr_zhykov@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7761>

досягненням стратегічних цілей і ризиком ескалації конфлікту. Незважаючи на велику кількість досліджень, питання комплексної оцінки політичних, військових і гуманітарних аспектів сирійської політики США та її впливу на міжнародні норми управління конфліктами потребує подальшого наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зовнішня політика США щодо Сирії у 2013–2017 рр. була предметом широкого наукового аналізу, оскільки вона поєднувала політичні, військові та гуманітарні аспекти у складному регіональному контексті. Для дослідження використовувалися різні джерела, серед яких офіційні документи та публічні заяви Білого дому, включаючи прес-релізи та виступи президента Б. Обами, які висвітлюють позицію адміністрації щодо сирійського конфлікту та стратегію обмеженого військового втручання¹. Важливими також є звіти Конгресу США, що надають детальний аналіз політики адміністрації Б. Обами та її стратегічних цілей².

Ключовим джерелом для оцінки внутрішніх процесів прийняття рішень стали мемуари та свідчення учасників адміністрації, зокрема Бена Родса «The World as It Is»³ та Сюзан Райс «Tough Love»⁴, які дозволяють зрозуміти мотивації та дилеми політичного керівництва під час конфлікту.

Наукові публікації та аналітичні статті, такі як роботи Ахмета Атеша (2021)⁵ та Девіда Джервіса (2018)⁶, аналізують психологічні, політичні та військові аспекти політики адміністрації Б. Обами, зокрема рішення утриматися від масштабного військового втручання, стратегію «м'якої стриманості» та взаємодію з сирійською опозицією.

Крім того, використовувалися звіти міжнародних організацій – ООН, Організації із заборони хімічної зброї (OPCW), Human Rights Watch та Amnesty International⁷, які надали незалежну оцінку гуманітарних аспектів конфлікту та дій США. За даними CRS (2019), після 2017 р. політика США у Сирії зосередилася на

---

¹ Government assessment of the Syrian government's use of chemical weapons on August 21, 2013. Washington, D.C.: *The White House*. Retrieved from <https://obamawhitehouse.archives.gov> (accessed: 2 July 2025).

Barack Obama's full speech on Syria, August 31, 2013. London: *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com> (accessed: 2 July 2025)

² Armed conflict in Syria: Overview and U.S. response. Washington, D.C.: Library of Congress. Retrieved from: <https://crsreports.congress.gov> (accessed: 2 July 2025).

³ Rhodes B. *The World as It Is: A Memoir of the Obama White House*. 2018. New York: Random House. Available at: <https://www.amazon.com/World-Memoir-Obama-White-House/dp/0525509356> (accessed: 5 July 2025).

⁴ Rice S.E. *Tough Love: My Story of the Things Worth Fighting For*. 2019. New York: Simon & Schuster. Available at: <https://www.amazon.com/Tough-Love-Story-Things-Fighting/dp/1501166117> (accessed: 5 July 2025).

⁵ Ates A. Catastrophic Beasts and How to Study Them: Researching Illicit Financial Activities in International Political Economy. 2021. Bingöl: Bingöl University Journal of Economics and Administrative Sciences. Available at: <https://doi.org/10.33399/biibfad.879116> (accessed: 2 July 2025).

⁶ Jervis D. Understanding the Obama Administration's Syria Policy. 2018. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Available at:

https://www.researchgate.net/publication/327202018_Understanding_the_Obama_Administration's_Syria_Policy

⁷ United Nations. Syria 2024 Country Results Report. 2024. Available at: <https://syria.un.org/en/291751-2024-country-results-report> (accessed: 5 July 2025).

боротьбі з ІДІЛ, підтримці сирійських демократичних сил та обмеженні впливу Ірану, що свідчить про еволюцію підходів до сирійського конфлікту⁸.

Таким чином, комплексне використання офіційних документів, мемуарів, наукових публікацій і міжнародних звітів дозволяє всебічно оцінити сирійський напрямок зовнішньої політики США у 2013–2017 рр., поєднуючи політичні, військові та гуманітарні аспекти та враховуючи вплив цієї політики на міжнародні норми управління конфліктами.

Виклад основного матеріалу. Сирійський конфлікт став одним із наймасштабніших і найтрагічніших збройних протистоянь початку 21 ст., який визначив нові тенденції розвитку міжнародних відносин та безпекової архітектури Близького Сходу. Для США, як ключового глобального актора, сирійська криза у 2013–2017 рр. постала важливим зовнішньополітичним викликом, що вимагав балансування між принципами міжнародного права, національними інтересами та суспільним запитом на уникнення масштабних військових кампаній.

Адміністрація Барака Обами опинилася перед дилемою: з одного боку, необхідність реагування на використання хімічної зброї, зростання загрози міжнародного тероризму та гуманітарну катастрофу; з іншого – обмеженість ресурсів і політична втома американського суспільства від воєн на Близькому Сході. Ці фактори сформували стратегію «обмеженого втручання», яка поєднувала дипломатичні, військові та гуманітарні інструменти.

Вивчення сирійського напряму зовнішньої політики США дозволяє краще зрозуміти механізми формування американської стратегії у кризових регіонах, особливості балансування між «реалістичним» та «ліберальним» підходами у міжнародних відносинах, а також оцінити довгострокові наслідки політики Обами для регіональної та глобальної безпеки.

У 2013–2017 рр. сирійський конфлікт набув особливої інтенсивності та міжнародного виміру. Використання хімічної зброї в Гуті в серпні 2013 р. стало переломним моментом, що змусив міжнародну спільноту переглянути підходи до врегулювання ситуації⁹. Водночас, дипломатичне втручання Росії призвело до укладення угоди про знищення сирійських хімічних арсеналів під контролем Організації із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ). У 2014–2015 рр. конфлікт ускладнився появою терористичного угруповання «Ісламська держава» (ІДІЛ), що захопило значні території Сирії та Іраку, створивши загрозу міжнародній безпеці. З 2015 р. ситуація радикально змінилася через пряме військове втручання Росії, яке дало змогу режиму Башара Асада стабілізувати позиції та перейти у наступ¹⁰.

⁸ Armed Conflict in Syria: Overview and U.S. Response. 2019. Washington, D.C.: Library of Congress. Available at: <https://crsreports.congress.gov> (accessed: 2 July 2025)

⁹ Human Rights Watch. Syria: Human Rights Violations in North-East Syria. 2024. Available at: <https://www.hrw.org/news/2024/05/14/syria-human-rights-violations-north-east> (accessed: 5 July 2025).

¹⁰ Amnesty International. Syria: Preserve Evidence of Mass Atrocities. 2024. Available at: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/12/syria-preserve-evidence-of-mass-atrocities> (accessed: 5 July 2025).

Сирійський конфлікт перетворився на арену зіткнення інтересів провідних держав та регіональних сил. Росія виступила головним союзником режиму Б. Асада, забезпечивши військову та політичну підтримку. Іран сприяв збереженню режиму через фінансову допомогу, військових радників та підтримку «Хезболли». Туреччина, навпаки, активно підтримувала сирійську опозицію та прагнула обмежити вплив курдських збройних формувань біля своїх кордонів. Для США центральним завданням стало зосередження на боротьбі з ІДІЛ, а також дипломатичні зусилля з врегулювання конфлікту, що знайшло відображення у співпраці з міжнародною коаліцією проти тероризму та обмеженій підтримці сирійської опозиції. Європейський Союз зосередився переважно на гуманітарних ініціативах та подоланні наслідків масової міграційної кризи.

Період 2013–2017 рр. характеризувався значним посиленням терористичних загроз. ІДІЛ не лише утримувало контроль над великими територіями, але й організовувало теракти за межами регіону, включно з Європою та США. Це зумовило формування міжнародної антитерористичної коаліції на чолі з Вашингтоном, яка проводила авіаудари по позиціях бойовиків у Сирії та Іраку. Окрім терористичної загрози, конфлікт призвів до глибокої регіональної нестабільності: масових потоків біженців, гуманітарної катастрофи та загострення суперництва між регіональними державами. Для США та їхніх союзників це стало випробуванням здатності координувати спільні дії у сфері безпеки та врегулювання криз.

Адміністрація Барака Обама намагалася знайти баланс між стратегічними інтересами США та суспільним запитом на уникнення нових масштабних воєн на Близькому Сході. Одним із ключових завдань стало недопущення використання та поширення хімічної зброї. У серпні 2012 р. Б. Обама задекларував «червону лінію»¹¹, заявивши, що застосування режимом Б. Асада хімічної зброї стане підставою для військової відповіді США. Після хімічної атаки в Гуті у серпні 2013 р., яка забрала життя понад 1400 людей, Білий дім серйозно розглядав варіант ракетних ударів по сирійських військових об'єктах¹². Проте рішення було змінене на користь дипломатичного компромісу за посередництва Росії, що дозволило уникнути прямого воєнного втручання.

Іншим пріоритетом стала боротьба з міжнародним тероризмом. Після стрімкого зростання «Ісламської держави» у 2014 р., яка захопила значні території Сирії та Іраку, США проголосили головною метою знищення цього угруповання. Для цього у вересні 2014 р. було сформовано міжнародну коаліцію проти ІДІЛ, що об'єднала понад 60 країн. Третім стратегічним завданням стала підтримка сирійської опозиції та створення умов для мирного врегулювання шляхом переговорів під егідою ООН.

Найхарактернішою рисою сирійської політики Обама було «обмежене

¹¹ Hackett J.W. Covert Action in Irregular Wars: Unraveling the Case of Timber Sycamore in Syria (2012–2017). 2025. Small Wars Journal, March 4. Available at: <https://cutt.ly/EtebVAe4> (accessed: 3 July 2025).

¹² Congressional Research Service. Armed Conflict in Syria: Overview and U.S. Response. 2019. Washington, D.C.: Library of Congress. Available at: <https://crsreports.congress.gov> (accessed: 2 July 2025).

втручання» (limited intervention). Замість масштабної наземної операції США зосередилися на точкових авіаційних ударах. У 2014 р. американські ВПС розпочали бомбардування позицій ІДІЛ у Сирії та Іраку. Особливу увагу приділяли підтримці курдських загонів у боях за Кобане (2014–2015)¹³, які стали символом міжнародної боротьби проти джихадистів.

Водночас США здійснювали обмежену допомогу сирійській опозиції через програму ЦРУ «Timber Sycamore»¹⁴, яка передбачала постачання зброї та навчання бойових підрозділів. Програма виявилася малоефективною: значна частина зброї опинялася у радикальних угрупованнях, що викликало критику в Конгресі.

На дипломатичному рівні адміністрація активно підтримувала «Женевський процес», започаткований у 2012 р., а також долучилася до Віденських переговорів 2015 р.¹⁵ Проте незважаючи на спільні декларації США, Росії та інших учасників, переговори не призвели до сталого перемир'я чи політичного врегулювання. Прикладом провалу дипломатії стала «угода про перемир'я» США та Росії у вересні 2016 р., яка розпалася вже через кілька днів після бомбардування сирійських урядових військ авіацією коаліції.

У межах антитерористичної стратегії США провели понад 14 тисяч авіаударів у Сирії та Іраку у 2014–2016 рр., які значно ослабили позиції ІДІЛ. Зокрема, операції міжнародної коаліції дозволили звільнити стратегічні міста –Ракку (2017 р.) та Мосул (2017 р., Ірак). Вашингтон робив ставку на союз із Сирійськими демократичними силами (SDF), до складу яких увійшли переважно курдські загони.

Гуманітарна політика США включала фінансову та матеріальну допомогу сирійським біженцям. Згідно з даними Держдепартаменту, у 2012–2016 рр. Сполучені Штати надали понад 5 мільярдів доларів гуманітарної допомоги, спрямованої на підтримку програм ООН, Червоного Хреста та інших міжнародних організацій. Проте на внутрішньому рівні адміністрація Обама зіткнулася з критикою через обмежену готовність приймати сирійських біженців у США: у 2016 р. країна прийняла лише близько 12 тисяч переселенців¹⁶, що було значно менше у порівнянні з європейськими державами.

Політика «обмеженого втручання», яку послідовно реалізувала адміністрація Б. Обама, мала суперечливі наслідки. З одного боку, вона дозволила уникнути втягування США у нову масштабну сухопутну війну на Близькому Сході, що відповідало суспільним очікуванням американців після тривалих кампаній в Іраку та Афганістані. З іншого боку, відмова від прямої військової інтервенції після

¹³ Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW). (2024). Destruction of Syria's Declared Chemical Weapons Facilities. Available at: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/2024/11/ecio8dgo2%28e%29_o.pdf (accessed: 2 July 2025).

¹⁴ Hackett J.W. Covert Action in Irregular Wars...

¹⁵ Amnesty International. Syria: Preserve Evidence of Mass Atrocities. 2024. Available at: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/12/syria-preserve-evidence-of-mass-atrocities>

¹⁶ Human Rights Watch. Syria: Human Rights Violations in North-East Syria. 2024. Available at: <https://www.hrw.org/news/2024/05/14/syria-human-rights-violations-north-east> (accessed: 2 July 2025).

застосування сирійським режимом хімічної зброї у серпні 2013 р. (атака в Гуті) була сприйнята багатьма союзниками США як прояв слабкості американського лідерства. У військовій сфері США зосередилися на точкових ударах проти терористичних угруповань, насамперед «Ісламської держави» (ІДІЛ), та на обмеженій підтримці сирійської опозиції. Програма навчання та озброєння опозиційних сил, однак, зазнала значних труднощів і не виправдала очікувань, що також негативно позначилося на спроможності США впливати на перебіг конфлікту.

Небажання Б. Обами активно втручатися у сирійський конфлікт сприяло зростанню ролі інших акторів, насамперед Росії та Ірану. Російська військова інтервенція у 2015 р. суттєво змінила баланс сил, надавши режиму Башара Асада шанс на збереження влади. Це означало зниження впливу США на процеси у Сирії та послаблення довіри з боку традиційних регіональних партнерів, зокрема Саудівської Аравії, Туреччини та Ізраїлю. У той же час Вашингтон зберігав певні важелі впливу через коаліційні дії проти ІДІЛ та контроль над частиною територій на північному сході Сирії завдяки співпраці з курдськими силами.

Політика адміністрації Обами у Сирії мала амбівалентний вплив на розвиток міжнародних норм. З одного боку, дипломатичний компроміс 2013 р. між США та Росією щодо вивезення та знищення сирійської хімічної зброї в межах Організації із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ) став важливим прикладом використання багатосторонніх інструментів у сфері контролю над озброєннями¹⁷. З іншого боку, фактична безкарність сирійського режиму за повторні випадки застосування хімічних агентів у наступні роки поставила під сумнів ефективність міжнародного права і підточила авторитет «червоних ліній», проголошених США. Крім того, невдачі у врегулюванні сирійського конфлікту продемонстрували обмеженість дипломатичних інструментів без належної військової підтримки, що вплинуло на подальші дискусії щодо стратегії американської зовнішньої політики у кризових регіонах. Таким чином, стратегія Б. Обами у Сирії мала певні тактичні здобутки (боротьба з тероризмом, запобігання масштабному втягуванню у війну), але водночас призвела до стратегічних втрат: послаблення впливу США на Близькому Сході, зростання ролі Росії та ерозії міжнародних норм у сфері контролю над конфліктами.

Висновки. Стратегія адміністрації Барака Обами у сирійському питанні характеризувалася обережністю, прагненням уникнути масштабної військової інтервенції та поєднанням дипломатичних, антитерористичних і гуманітарних інструментів. Такий підхід дозволив США зберегти внутрішньополітичну підтримку, уникнути повторення «іракського сценарію» та частково стримати загрозу міжнародного тероризму. Водночас, відсутність рішучих дій у ключові моменти, особливо після використання хімічної зброї сирійським режимом у 2013 р., значно послабила авторитет США на міжнародній арені.

¹⁷ Ates A. Catastrophic Beasts and How to Study Them: Researching Illicit Financial Activities in International Political Economy. 2021. Bingöl: Bingöl University Journal of Economics and Administrative Sciences. Available at: <https://doi.org/10.33399/biibfad.879116> (accessed: 2 July 2025).

Політика «обмеженого втручання» сприяла формуванню нового геополітичного балансу на Близькому Сході, у якому провідні позиції почали займати Росія та Іран. Це не лише зменшило вплив Вашингтона у регіоні, але й поставило під сумнів його здатність виконувати роль глобального «гаранта безпеки». Для міжнародних норм наслідки були подвійними: дипломатичний успіх у справі ліквідації частини хімічного арсеналу Сирії засвідчив потенціал багатосторонніх механізмів, однак безкарність за подальші порушення режиму контролю над зброєю масового ураження призвела до ерозії довіри до міжнародного права.

Аналіз стратегії адміністрації Обами відкриває перспективи для більш глибоких досліджень у кількох напрямках. По-перше, доцільним є вивчення порівняльних підходів різних адміністрацій США до сирійського конфлікту з метою з'ясування спадкоємності та відмінностей у політиці Вашингтона. По-друге, потребує уваги питання взаємодії США з регіональними союзниками та її вплив на трансформацію системи безпеки Близького Сходу. По-третє, актуальним залишається аналіз впливу сирійського конфлікту на розвиток міжнародних норм у сфері гуманітарного права, боротьби з тероризмом та контролю над зброєю масового ураження.

Таким чином, сирійський напрямок зовнішньої політики США у 2013–2017 рр. став важливим прикладом дилеми між збереженням стратегічного впливу та уникненням надмірних військових зобов'язань, а його дослідження має ключове значення для розуміння сучасних викликів міжнародної політики.

REFERENCES

- Amnesty International. (2024). *Syria: Preserve Evidence of Mass Atrocities*. Retrieved from: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/12/syria-preserve-evidence-of-mass-atrocities> [in English].
- Ates, A. (2021). *Catastrophic Beasts and How to Study Them: Researching Illicit Financial Activities in International Political Economy*. Bingöl: Bingöl University Journal of Economics and Administrative Sciences. 215–240 p. Retrieved from: <https://doi.org/10.33399/biibfad.879116> [in English].
- Congressional Research Service. (2019). *Armed Conflict in Syria: Overview and U.S. Response*. Washington, D.C.: Library of Congress. Retrieved from: <https://crsreports.congress.gov> [in English].
- Hackett, J.W. (2025). Covert Action in Irregular Wars: Unraveling the Case of Timber Sycamore in Syria (2012–2017). *Small Wars Journal*, March 4. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/394277022_Covert_Action_in_Irregular_Wars_Unraveling_the_Case_of_Timber_Sycamore_in_Syria_2012-2017 [in English].
- Human Rights Watch. (2024). Syria: Human Rights Violations in North-East Syria. Retrieved from: <https://www.hrw.org/news/2024/05/14/syria-human-rights-violations-north-east> [in English].
- Jervis, D. (2018). Understanding the Obama Administration's Syria Policy. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1–25 p. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/327202018_Understanding_the_Obama_Administ

- [ration's Syria Policy](#) [in English].
- Obama, B. (2013). *Remarks by the President in Address to the Nation on Syria, September 10, 2013*. Washington, D.C.: The White House. Retrieved from: <https://obamawhitehouse.archives.gov> [in English].
- Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW). (2024). *Destruction of Syria's Declared Chemical Weapons Facilities*. Retrieved from: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/2024/11/ec108dgo2%28e%29_o.pdf [in English].
- Rice, S.E. (2019). *Tough Love: My Story of the Things Worth Fighting For*. New York: Simon & Schuster. 531 p. Retrieved from: <https://www.amazon.com/Tough-Love-Story-Things-Fighting/dp/1501166117> [in English].
- Rhodes, B. (2018). *The World as It Is: A Memoir of the Obama White House*. New York: Random House. 480 p. Retrieved from: <https://www.amazon.com/World-Memoir-Obama-White-House/dp/0525509356> [in English].
- The Guardian. (2013). *Barack Obama's Full Speech on Syria, August 31, 2013*. London: The Guardian. Retrieved from: <https://www.theguardian.com> [in English].
- The White House. (2013). *Government Assessment of the Syrian Government's Use of Chemical Weapons on August 21, 2013*. Washington, D.C.: The White House. Retrieved from: <https://obamawhitehouse.archives.gov> [in English].
- United Nations. (2024). *Syria 2024 Country Results Report*. Retrieved from: <https://syria.un.org/en/291751-2024-country-results-report> [in English].

STRATEGIC, SECURITY, ENERGY AND IDEOLOGICAL MOTIVATIONS OF AMERICAN POLICY ON SYRIA AND UKRAINE

Dmytro Kudinov*

Abstract

The article presents a comparison of American policies towards Syria and Ukraine, which allows us to see how strategic, security, energy and ideological motives determine Washington's priorities in crisis situations. Both cases reflect the dynamics of great power rivalry, the transformation of security environments and the need for the United States to balance the protection of its own national interests and the promotion of the values of democracy and international law.

The aim of the article is to study and highlight the complex of strategic, security, energy and ideological motives of American policies towards Syria and Ukraine, which determine the foreign policy course of the United States in both regions. The source base of this scientific article is printed materials. The methodological basis of the study is the principles of objectivity, historicism and systematicity, which are implemented through the use of general scientific methods of analysis, synthesis and generalization. The research was carried out in the unity of logical and historical approaches, taking into account specific historical conditions, as well as through a consistent transition from the concrete to the abstract and vice versa, which allows for a comprehensive study of the phenomena under study.

Scientific novelty of the publication. The novelty of the article lies in a comprehensive comparative analysis of American policy towards Syria and Ukraine, which allows for the first time to summarize the strategic, security, energy and ideological motives of the United States in two different regions in a single study. The study demonstrates how the United States adapts its foreign policy instruments to specific conditions, combining diplomatic, military and economic means of influence. In addition, the work highlights the relationship between energy security and support for democracy. The novelty also lies in the inclusion of the latest events of the Russian-Ukrainian war and the development of the situation in Syria in the context of modern global trends in international relations.

Conclusions. American policy towards Syria and Ukraine reflects the desire of the United States to remain a key player in the international arena, to ensure global and regional stability, and to promote its own interests, adapting methods of influence to the specifics of each region. In Syria, the emphasis is on the fight against terrorism and control over energy resources, while in Ukraine – on the protection of democracy, integration into European structures and energy security. These approaches indicate a high level of strategic planning and the ability of American diplomacy and security structures to respond to various challenges of the modern world, taking into account both regional and global aspects of international relations.

Keywords: American foreign policy, Syria, Ukraine, strategic interests, security, energy policy, sovereignty, democracy

---

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9983-3234>

**СТРАТЕГІЧНІ, БЕЗПЕКОВІ, ЕНЕРГЕТИЧНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ МОТИВАЦІЇ
АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО СИРІЇ ТА УКРАЇНИ****Дмитро Кудінов*****Анотація**

У статті представлено порівняння американської політики щодо Сирії та України, що дає змогу побачити, як стратегічні, безпекові, енергетичні та ідеологічні мотиви визначають пріоритети Вашингтона у кризових ситуаціях. Обидва кейси відображають динаміку суперництва великих держав, трансформацію безпекових середовищ та необхідність для США балансувати між захистом власних національних інтересів і просуванням цінностей демократії та міжнародного права.

Метою статті є дослідження і висвітлення комплексу стратегічних, безпекових, енергетичних та ідеологічних мотивів американської політики щодо Сирії та України, що визначають зовнішньополітичний курс США в обох регіонах. Джерельну базу цієї наукової статті становлять друковані матеріали. Методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності, історизму та системності, що реалізуються через використання загальнонаукових методів аналізу, синтезу та узагальнення. Дослідження здійснювалося у єдності логічного та історичного підходів, із врахуванням конкретно-історичних умов, а також через послідовний перехід від конкретного до абстрактного та навпаки, що дозволяє всебічно вивчати досліджувані явища.

Наукова новизна публікації. Новизна статті полягає у комплексному порівняльному аналізі американської політики щодо Сирії та України, що дозволяє вперше узагальнити стратегічні, безпекові, енергетичні та ідеологічні мотиви США в двох різних регіонах у єдиному дослідженні. Дослідження демонструє, як Сполучені Штати адаптують свої зовнішньополітичні інструменти до конкретних умов, поєднуючи дипломатичні, військові та економічні засоби впливу. Крім того, робота висвітлює взаємозв'язок між енергетичною безпекою та підтримкою демократії. Також новизна полягає у включенні останніх подій російсько-української війни та розвитку ситуації в Сирії у контекст сучасних глобальних тенденцій міжнародних відносин.

Висновки. Американська політика щодо Сирії та України відображає прагнення США залишатися ключовим гравцем на міжнародній арені, забезпечувати глобальну та регіональну стабільність, а також просувати власні інтереси, адаптуючи методи впливу до специфіки кожного регіону. У Сирії наголос робиться на боротьбі з тероризмом та контролі над енергетичними ресурсами, тоді як в Україні – на захисті демократії, інтеграції в європейські структури та енергетичній безпеці. Ці підходи свідчать про високий рівень стратегічного планування та здатність американської дипломатії та безпекових структур реагувати на різні виклики сучасного світу, враховуючи як регіональні, так і глобальні аспекти міжнародних відносин.

Ключові слова: американська зовнішня політика, Сирія, Україна, стратегічні інтереси, безпека, енергетична політика, суверенітет, демократія

Цитування: Кудінов, Д. (2025). Стратегічні, безпекові, енергетичні та ідеологічні мотивації американської політики щодо Сирії та України. *Консенсус*, 3, 181-189.

<https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/181-189>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/193>

* доктор історичних наук, професор кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

Постановка проблеми. Американська зовнішня політика у 21 ст. формувалася під впливом багатьох глобальних і регіональних викликів. Серед них особливе місце посідають конфлікти в Сирії та Україні, які хоча й різняться за характером та масштабом, проте стали ключовими тестами для міжнародного впливу США. Обидва кейси демонструють, як стратегічні, безпекові, енергетичні та ідеологічні чинники визначали політичні рішення Вашингтона.

На початку 21 ст. Сполучені Штати Америки зіткнулися з низкою складних міжнародних викликів, які поставили під сумнів їхнє лідерство у глобальній системі безпеки. Конфлікти в Сирії та Україні стали яскравими прикладами того, як Вашингтон змушений адаптувати власну зовнішньополітичну стратегію до нових умов багатополярного світу. Обидва кейси відображають динаміку суперництва великих держав, трансформацію безпекових середовищ та необхідність для США балансувати між захистом власних національних інтересів і просуванням цінностей демократії та міжнародного права.

Сирійська криза, що розпочалася з масових протестів 2011 р. й переросла у масштабну громадянську війну з активним втручанням зовнішніх акторів, поставила перед США завдання водночас стримувати вплив Ірану та Росії, боротися з тероризмом і реагувати на гуманітарні катастрофи. Американська політика у Сирії була суперечливою: з одного боку, Вашингтон підтримував опозиційні сили та коаліцію проти «Ісламської держави», а з іншого – уникав прямої військової конфронтації з Москвою, демонструючи обмеженість своїх можливостей у багатополярному середовищі.

Випадок України, особливо після анексії Криму у 2014 р. та повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р., виявився значно важливішим для США та їхніх союзників. Українська криза поставила під загрозу не лише регіональну, а й глобальну безпеку, зачепивши фундаментальні принципи міжнародного права та архітектури європейської стабільності. Реакція Вашингтона у цьому випадку була набагато масштабнішою: санкційний тиск, військова й фінансова підтримка Києва, дипломатична мобілізація союзників у НАТО та ЄС.

Таким чином, порівняння американської політики щодо Сирії та України дає змогу побачити, як стратегічні, безпекові, енергетичні та ідеологічні мотиви визначають пріоритети Вашингтона у кризових ситуаціях. Ці конфлікти висвітлюють не лише різні рівні залучення США, але й ширший контекст боротьби за збереження їхнього глобального впливу в умовах посилення Росії, Китаю та інших регіональних гравців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тему сирійського конфлікту досліджували чимало науковців, серед яких К. Джаякумар¹, Дж. Фрідман² та інші. У

¹ Jayakumar K. Syria – to intervene or not to intervene? URL: <http://www.transconflict.com/2013/08/syria-humanitarian-intervention-298/>

² Friedman G. Strategy, ideology and the close of the Syrian crisis. URL: <http://www.stratfor.com/weekly/strategy-ideology-and-close-syrian-crisis>

їхніх працях основна увага приділяється ролі США в перебігу подій у Сирії, що дозволяє окреслити сучасні тенденції міжнародних відносин і визначити місце в них не лише Сполучених Штатів, а й росії та Китаю.

Проблематиці російсько-української війни присвячено значну кількість наукових досліджень, серед яких праці М. Макфола³, Т. Снайдера⁴ та інших, у яких акцентується увага на ролі США в підтримці України, що дає змогу простежити особливості сучасних міжнародних відносин і визначити вплив у них не лише Сполучених Штатів, а й Європейського Союзу та НАТО.

Американська політика щодо Сирії та України відображає комплекс стратегічних, безпекових, енергетичних та ідеологічних мотивів, що визначають зовнішньополітичний курс США в обох регіонах. Хоча обидва випадки мають спільні елементи, такі як боротьба з тероризмом та підтримка демократичних цінностей, вони також демонструють суттєві відмінності, зумовлені специфікою кожної ситуації. Після повалення режиму Башара Асада в грудні 2024 р., США змінили підхід до Сирії, зосередившись на стабілізації ситуації та боротьбі з терористичними угрупованнями, зокрема Ісламською державою (ІД). У січні 2025 р. США видали тимчасове послаблення санкцій, дозволяючи обмежені енергетичні транзакції та гуманітарну допомогу, що свідчить про прагнення забезпечити базові послуги та підтримати перехідний уряд⁵. Енергетичні інтереси США в Сирії стали більш виразними після скасування санкцій у червні 2025 р., коли американські компанії оголосили про розробку енергетичного плану, спрямованого на відновлення нафтової, газової та енергетичної інфраструктури країни. Цей крок підкреслює стратегічне значення енергетичних ресурсів у регіоні⁶.

В Україні американська політика орієнтована на підтримку суверенітету та територіальної цілісності, що включає надання військової допомоги та санкції проти росії. США активно підтримують євроатлантичну інтеграцію України, сприяючи її вступу до ЄС та НАТО, що відповідає їхній стратегії розширення демократичних цінностей у Східній Європі⁷. Енергетична безпека є важливим аспектом американської політики щодо України. У липні 2025 р. Україна підписала угоду з американською компанією Venture Global на постачання зрідженого природного газу (LNG), що сприяє зменшенню залежності від російських енергоресурсів та зміцненню

³ McFaul M. Russia's Road to Autocracy. *Journal of Democracy*. Oct 18, 2021. Vol. 32, Issue 4. P. 11–26. URL: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/russias-road-to-autocracy/>

⁴ Snyder T. *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. Tim Duggan Books. 2018.

⁵ Azhari T., Psaledakis D. US allows transactions with governing institutions in Syria despite sanctions. *Reuters*. January 6, 2025. URL: <https://www.reuters.com/world/us-ease-aid-restrictions-syria-limited-show-support-new-government-wsj-reports-2025-01-06/>

⁶ Azhari T. Exclusive: US firms to develop Syria energy masterplan after Trump lifts sanctions. *Reuters*. July 18, 2025. URL: <https://www.reuters.com/sustainability/boards-policy-regulation/us-firms-develop-syria-energy-masterplan-after-trump-lifts-sanctions-2025-07-18/>

⁷ United States-Ukraine Charter on Strategic Partnership Bureau of European and Eurasian Affairs. URL: <https://ua.usembassy.gov/u-s-ukraine-charter-on-strategic-partnership>

енергетичної незалежності країни⁸.

Метою статті є дослідження і висвітлення комплексу стратегічних, безпекових, енергетичних та ідеологічних мотивів американської політики щодо Сирії та України, що визначають зовнішньополітичний курс США в обох регіонах.

Виклад основного матеріалу. Американська зовнішня політика щодо Сирії та України є показовим прикладом того, як Сполучені Штати адаптують власні підходи до різних міжнародних викликів залежно від геополітичного контексту та стратегічних інтересів. Ці два напрямки мають низку спільних рис, однак водночас суттєво різняться за акцентами та пріоритетами, що дозволяє простежити ширшу картину еволюції американської стратегії у світі.

У випадку Сирії ключовим завданням США протягом останніх років залишалася боротьба з тероризмом, насамперед із угрупованням «Ісламська держава». Саме ця проблема визначила характер військової присутності США в регіоні, формування коаліцій із союзниками та надання підтримки місцевим силам, зокрема курдським загонам. Водночас важливим елементом політики США стало утримання контролю над стратегічно важливими районами, де зосереджені нафтові ресурси. Поступово до цього додався і компонент відновлення енергетичної інфраструктури, що мало на меті не лише стабілізувати ситуацію в Сирії, але й створити умови для обмеження впливу росії та Ірану, які намагалися закріпити свою присутність у регіоні. Таким чином, сирійський напрямок політики США поєднує як безпекові, так і енергетичні інтереси, водночас підкреслюючи ідеологічний аспект – підтримку демократичних змін та захист прав цивільного населення⁹.

На відміну від сирійського кейсу, де акцент робиться на боротьбі з тероризмом і стримуванні регіональних суперників, американська політика щодо України зосереджена на зміцненні державності, забезпеченні суверенітету та протидії російській агресії. Після 2014 р., а особливо з початком повномасштабної війни 2022 р., США стали ключовим партнером України, надаючи масштабну військову, економічну та гуманітарну допомогу. Особлива увага приділяється реформам у сфері оборони, зміцненню інститутів демократії, а також просуванню України на шляху євроатлантичної інтеграції. Цей напрямок відображає прагнення Вашингтона не лише підтримати союзника, але й забезпечити стабільність у всій Європі, зберегти авторитет НАТО та убезпечити міжнародний порядок від спроб його руйнування з боку росії¹⁰.

Не менш важливим чинником виступає енергетична безпека. США підтримують Україну у зменшенні залежності від російських енергоресурсів, просувають розвиток відновлюваних джерел енергії та сприяють реалізації проєктів

⁸ Smyth J., McCormick M., Tani S. Ukraine strikes deal for US gas in bid to clip Russian energy influence. *Financial Times*. Jun 13, 2024. URL : <https://www.ft.com/content/443721ab-2631-4348-8ded-7788d25ba278>

⁹ Holland J. *Narratology and US foreign policy in Syria*. Manchester University Press, 2019.

¹⁰ Genini D. Countering hybrid threats: How NATO must adapt (again). *SAGE Open*. 2025. <https://doi.org/10.1177/2336825X251322719>

з імпорту зрідженого природного газу. Це не лише допомагає Україні в умовах війни, а й відповідає довгостроковим цілям США щодо формування нової архітектури європейської енергетичної безпеки.

Таким чином, у Сирії американська стратегія зорієнтована на боротьбу з терористичними загрозами та відновлення енергетичного потенціалу, тоді як в Україні основними пріоритетами є підтримка незалежності, сприяння демократичним реформам, інтеграція до європейських та євроатлантичних структур, а також забезпечення енергетичної стабільності. Обидва приклади демонструють здатність США адаптувати свої зовнішньополітичні інструменти до різних умов, поєднуючи безпекові, енергетичні та ідеологічні мотиви. У ширшому сенсі така політика засвідчує прагнення Вашингтона залишатися ключовим актором у світовій системі міжнародних відносин, формувати нові правила гри та відстоювати власні інтереси в умовах зростаючої конкуренції з боку інших великих держав.

Стратегічні мотиви американської політики у Сирії полягають у тому, що Сполучені Штати прагнули стримати вплив росії та Ірану, уникнути втрати позицій на Близькому Сході після виведення військ з Іраку та запобігти встановленню однополярного контролю Москви і Тегерана. В Україні ж стратегічний інтерес США полягав у стримуванні росії як головного геополітичного конкурента у Європі, а також у збереженні стабільності Євроатлантичного простору та підтримці міжнародного порядку, заснованого на правилах.

Безпекові мотиви американської політики показують, що сирійський кейс висунув на перший план боротьбу з терористичними угрупованнями, передусім «Ісламською державою», запобігання поширенню хімічної зброї та контроль міграційних потоків, які могли призвести до радикалізації у світі. У випадку України безпекові мотиви полягали у недопущенні поширення російської агресії на територію НАТО, зміцненні обороноздатності східного флангу Альянсу та захисті міжнародної економічної стабільності.

Енергетичні мотиви американської політики є найбільш потужними¹¹. Хоча Сирія не є ключовим енергетичним гравцем, її конфлікт впливає на регіональний енергетичний баланс та роль Ірану й росії у ньому. Україна ж стала центральною у питанні транзиту російського газу, зниження енергетичної залежності ЄС від Москви та просування американського скрапленого природного газу як альтернативи.

Ідеологічні мотиви американської політики у Сирії апелювали до гуманітарних і демократичних цінностей, намагаючись легітимізувати санкції та обмежені втручання проти режиму Асада. В Україні ідеологічний вимір став ще виразнішим: підтримка демократичного курсу Києва, протиставлення авторитарній моделі Кремля та просування глобального нарративу «боротьби демократій проти автократій».

---

¹¹ Connolly R. Russia's response to sanctions: How Western economic statecraft is reshaping political economy in Russia. Cambridge University Press, 2018.

Таблиця 1
Порівняльна таблиця мотивів американської політики
щодо Сирії та України

Мотивація	Сирія	Україна
Стратегічна	<ul style="list-style-type: none"> - Стримування впливу росії та Ірану на Близькому Сході - Утримання американської присутності після Іраку - Запобігання повному домінуванню москви та Тегерана 	<ul style="list-style-type: none"> - Стримування росії як глобального конкурента - Забезпечення стабільності в Євроатлантичному просторі - Захист принципу непорушності кордонів.
Безпекова	<ul style="list-style-type: none"> - Боротьба з «Ісламською державою» та іншими терористичними групами - Запобігання поширенню хімічної зброї - Контроль міграційних потоків та радикалізації 	<ul style="list-style-type: none"> - Недопущення поширення агресії на країни НАТО - Зміцнення обороноздатності східного флангу Альянсу - Забезпечення стабільності для міжнародної торгівлі
Енергетична	<ul style="list-style-type: none"> - Опосередковане значення через регіональний енергетичний баланс - Обмеження впливу Ірану та росії у близькосхідній енергетиці 	<ul style="list-style-type: none"> - Контроль над транзитом російського газу через Україну - Зменшення енергетичної залежності ЄС від росії - Просування американського СПГ як альтернативи
Ідеологічна	<ul style="list-style-type: none"> - Риторика про права людини та демократію - Легітимація санкцій і гуманітарних втручань - Опозиція авторитаризму режиму Асада 	<ul style="list-style-type: none"> - Підтримка демократичного вибору України (ЄС, НАТО) - Протиставлення авторитарній моделі кремля - «Боротьба демократій проти автократій» як глобальний наратив

Аналіз сирійського та українського кейсів показує, що у Сирії США діяли вибірково й обмежено, тоді як в Україні застосували комплексний підхід із масштабною військовою, економічною та дипломатичною підтримкою. Це пояснюється різницею у стратегічній значущості регіонів та у впливі конфліктів на міжнародний порядок. Загалом американська політика поєднує прагматичні інтереси й ціннісні орієнтири, однак баланс між ними змінюється залежно від конкретного контексту. Представимо порівняльну таблицю мотивацій американської політики щодо Сирії та України у чотирьох вимірах (табл. 1).

Отже, аналіз стратегічних, безпекових, енергетичних та ідеологічних мотивів американської політики стосовно Сирії та України виявляє суттєві відмінності в підходах США до цих двох регіонів, зумовлені різними геополітичними контекстами та національними інтересами.

Висновки. Аналіз американської політики щодо Сирії та України дозволяє зробити висновок про її високу адаптивність до динамічних міжнародних умов та різних регіональних контекстів. У Сирії зовнішньополітична стратегія США зосереджена на боротьбі з тероризмом, стабілізації територій та відновленні енергетичної інфраструктури, що має на меті не лише локальну безпеку, але й стримування впливу росії та Ірану. У цьому випадку поєднуються безпекові, енергетичні та ідеологічні аспекти, адже США прагнуть забезпечити захист цивільного населення та підтримати демократичні процеси у складних умовах громадянської війни. Цей підхід демонструє здатність Сполучених Штатів швидко реагувати на загрози нестабільності в стратегічно важливих регіонах та поєднувати військові та економічні інструменти для досягнення своїх цілей.

Водночас політика США щодо України має суттєво інший акцент. Основним пріоритетом є підтримка суверенітету та територіальної цілісності країни, зміцнення обороноздатності та сприяння її інтеграції до євроатлантичних структур, таких як ЄС та НАТО. Особлива увага приділяється наданню військової та економічної допомоги, реалізації реформ у сфері оборони та державного управління, а також розвитку енергетичної незалежності. Підтримка України демонструє прагнення США не лише допомогти союзнику в умовах прямої агресії росії, але й забезпечити стабільність у Східній Європі, зміцнити міжнародний порядок та стримувати агресивні дії великих держав.

Таким чином, американська політика щодо Сирії та України відображає прагнення США залишатися ключовим гравцем на міжнародній арені, забезпечувати глобальну та регіональну стабільність, а також просувати власні інтереси, адаптуючи методи впливу до специфіки кожного регіону. Порівняльний аналіз обох напрямків засвідчує, що американська політика формується під впливом поєднання стратегічних, безпекових, енергетичних та ідеологічних мотивів. У Сирії наголос робиться на боротьбі з тероризмом та контролі над енергетичними ресурсами, тоді як в Україні – на захисті демократії, інтеграції в європейські структури та енергетичній безпеці. У кожному випадку США застосовують комплексний підхід, поєднуючи дипломатичні, економічні та військові інструменти для досягнення власних стратегічних цілей. Ці підходи свідчать про високий рівень стратегічного планування та здатність американської дипломатії та безпекових структур реагувати на різні виклики сучасного світу, враховуючи як регіональні, так і глобальні аспекти міжнародних відносин.

REFERENCES

- Azhari, T., & Psaledakis, D. (2025). US allows transactions with governing institutions in Syria despite sanctions. *Reuters*. January 6. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/us-ease-aid-restrictions-syria-limited-show-support-new-government-wsj-reports-2025-01-06/> [in English]
- Azhari, T. (2025). Exclusive: US firms to develop Syria energy masterplan after Trump lifts sanctions. *Reuters*. July 18. Retrieved from <https://www.reuters.com/sustainability/boards-policy-regulation/us-firms-develop-syria-energy-masterplan-after-trump-lifts-sanctions-2025-07-18/> [in English]
- Connolly, R. (2018). *Russia's response to sanctions: How Western economic statecraft is reshaping political economy in russia*. Cambridge University Press. [in English]
- Friedman, G. Strategy, ideology and the close of the Syrian crisis. Retrieved from <http://www.stratfor.com/weekly/strategy-ideology-and-close-syrian-crisis> [in English]
- Genini, D. (2025). Countering hybrid threats: How NATO must adapt (again). *SAGE Open*. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/2336825X251322719> [in English]
- Holland, J. (2019). *Narratology and US foreign policy in Syria*. Manchester University Press. [in English]
- Jayakumar, K. (2013). Syria – to intervene or not to intervene? Retrieved from <http://www.transconflict.com/2013/08/syria-humanitarian-intervention-298/> [in English]
- McFaul, M. (2021). Russia's Road to Autocracy. *Journal of Democracy*. 32, 4: 11-26. Retrieved from <https://www.journalofdemocracy.org/articles/russias-road-to-autocracy/> [in English]
- Smyth, J., McCormick, M., & Tani, S. (2024). Ukraine strikes deal for US gas in bid to clip Russian energy influence. *Financial Times*. Jun 13. Retrieved from <https://www.ft.com/content/443721ab-2631-4348-8ded-7788d25ba278> [in English]
- Snyder, T. (2018). *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. Tim Duggan Books. [in English]
- United States-Ukraine Charter on Strategic Partnership Bureau of European and Eurasian Affairs. URL : <https://ua.usembassy.gov/u-s-ukraine-charter-on-strategic-partnership> [in English]

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/190-200>

УДК (UDC) 94 : 327.5 : 355.48 (73 : 569.1)

THE «TIMBER SYCAMORE» PROGRAM AS AN INSTRUMENT OF AMERICAN INFLUENCE IN SYRIA: A HISTORICAL ANALYSIS

Viktoriia Mykhtunenko*

Abstract

The article examines the «Timber Sycamore» program, initiated by the CIA and U.S. allies to support the Syrian opposition during the Syrian Civil War. It analyzes the political and strategic motives of American foreign policy, the mechanisms of cooperation with regional partners (Saudi Arabia, Qatar, Turkey), and the impact of this covert operation on the course of the conflict. The program's role as an instrument of proxy warfare is assessed, and conclusions are drawn regarding its implications for regional security and global geopolitical rivalry.

The purpose of this article is to conduct a historical analysis of the «Timber Sycamore» program as an instrument of American influence in Syria and to evaluate its political, strategic, and security consequences for the civil war and regional stability in the Middle East.

The methodology is based on the principles of historicism, objectivity, and systemic analysis, employing a combination of methods: the historical method is used to reconstruct the stages of the program's creation and implementation; the comparative-political method is applied to juxtapose it with other American operations, including the Afghan «Cyclone» program; a systems approach allows the program to be considered as part of the broader U.S. strategy in the Middle East; and the geopolitical approach facilitates the assessment of the program within the context of U.S. – Russia global rivalry.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive historical analysis of the «Timber Sycamore» program as an instrument of American influence in Syria.

Conclusion. The «Timber Sycamore» program served as a key instrument of American influence in Syria, implemented through support for opposition forces within the framework of proxy warfare strategy. Analysis shows that, despite substantial financial and military-technical resources, the program did not achieve its primary objective of regime change in Bashar al-Assad's government. At the same time, it affected regional stability, intensified competition among external actors, and demonstrated the limitations of covert operations in complex, multi-layered conflicts.

Keywords: Timber Sycamore, United States, Syria, CIA, proxy war, foreign policy, regional security, civil war

---

* Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: viktysia89@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-1632>

ПРОГРАМА «TIMBER SYCAMORE» ЯК ІНСТРУМЕНТ АМЕРИКАНСЬКОГО ВПЛИВУ В СИРІЇ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Вікторія Михтуненко*

Анотація

У статті досліджується програма «Timber Sycamore», започаткована ЦРУ та союзниками США для підтримки сирійської опозиції під час громадянської війни в Сирії. Проаналізовано політичні та стратегічні мотиви американської зовнішньої політики, механізми взаємодії зі союзниками (Саудівська Аравія, Катар, Туреччина) та вплив цієї таємної операції на перебіг конфлікту. Визначено її роль як інструменту реалізації концепції «проксі-війни» та зроблено висновки щодо наслідків для регіональної безпеки та глобального геополітичного протистояння.

Метою даної статті є здійснення історичного аналізу програми «Timber Sycamore» як інструменту американського впливу в Сирії, а також визначення її політичних, стратегічних і безпекових наслідків для перебігу громадянської війни та регіональної стабільності на Близькому Сході.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності із залученням комплексу методів: історичний метод застосовується для реконструкції етапів створення та реалізації програми «Timber Sycamore»; порівняльно-політичний – для зіставлення її з іншими американськими операціями (зокрема, афганською операцією «Cyclone»); системний підхід дозволяє розглядати програму як складову ширшої стратегії США на Близькому Сході; геополітичний підхід забезпечує оцінку програми у контексті глобального протистояння США та Росії.

Наукова новизна полягає у комплексному історичному аналізі програми «Timber Sycamore» як інструменту американського впливу в Сирії.

Висновок. Програма «Timber Sycamore» виступила ключовим інструментом американського впливу в Сирії, реалізованим через підтримку опозиційних сил у рамках стратегії «проксі-війни». Аналіз показав, що, попри значні фінансові та військово-технічні ресурси, програма не досягла головної мети – зміни режиму Башара Асада. Водночас вона вплинула на регіональну стабільність, посилила суперництво між зовнішніми акторами та продемонструвала обмеження прихованих операцій у складних багаторівневих конфліктах.

Ключові слова: Timber Sycamore, США, Сирія, ЦРУ, проксі-війна, зовнішня політика, регіональна безпека, громадянська війна

Цитування: Михтуненко, В. (2025). Програма «Timber Sycamore» як інструмент американського впливу в Сирії: історичний аналіз. *Консенсус*, 3, 190–200.

<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/190-200>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/194>

* кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: viktysia89@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-1632>

Постановка проблеми. Громадянська війна в Сирії, яка почалася в 2011 р. стала ареною активного втручання зовнішніх акторів, серед яких США відіграли ключову роль через таємні операції. Програма «Timber Sycamore»¹, реалізована ЦРУ у співпраці з регіональними союзниками, є прикладом прихованого інструменту американського впливу, що поєднує військову підтримку опозиційних сил із реалізацією стратегії «проксі-війни». Водночас її ефективність, наслідки для регіональної стабільності та глобальної геополітики залишаються малодослідженими, що зумовлює актуальність історичного аналізу цієї програми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження програми «Timber Sycamore» останніх років дозволяють оцінити її роль як інструменту американського впливу в Сирії та її наслідки для регіональної безпеки і глобальної геополітики. Хоча тема діяльності ЦРУ та США у сирійському конфлікті висвітлювалася в численних публікаціях і звітах аналітичних центрів, системного історичного аналізу програми з урахуванням її політичних, стратегічних та безпекових аспектів вітчизняна та зарубіжна література поки що не надає. Тому критичний огляд останніх досліджень і публікацій дозволяє окреслити сучасний стан наукового знання про «Timber Sycamore», виявити ключові проблеми та підходи, що застосовуються для оцінки ефективності та наслідків цієї операції.

Аналіз декласифікованих документів, меморандумів і аналітичних звітів дозволяє оцінити програму «Timber Sycamore» як інструмент американського впливу в Сирії в 2012–2017 рр. Зокрема, меморандум ЦРУ *Scenarios of Dramatic Political Change* (1986) окреслює стратегічні сценарії зміни режиму в Сирії, що формує довгострокову логіку втручання США². Декласифіковані звіти Джонатана Гакетта, зокрема *Covert Action in Irregular Wars: Unraveling the Case of Timber Sycamore in Syria (2012–2017)*³, свідчать про численні проблеми програми, зокрема недостатній нагляд, обмежену перевірку учасників та низьку підзвітність, що негативно вплинули на ефективність операції. Дж. Гакетт у своєму дослідженні, опублікованому на платформі Irregular Warfare Initiative, використовує контент-аналіз розсекречених документів та урядових записів для оцінки наслідків програми. Він виявляє численні проблеми, зокрема недостатній нагляд, обмежену перевірку та проблеми з підзвітністю, що вплинули на ефективність програми.

Аналіз звітів про постачання зброї до Йорданії та її потрапляння на чорний ринок підтверджує, що частина ресурсів програми використовувалася не за

¹ «Timber Sycamore» – це кодова назва спільної таємної програми США та Саудівської Аравії з підтримки і навчання сирійських повстанців під час громадянської війни в Сирії (2013–2017). Програма включала постачання зброї, тренування бойових груп і координацію розвідданих для посилення опору урядовим силам Башара Асада.

² Central Intelligence Agency. Syria: Scenarios of Dramatic Political Change. Declassified memorandum, July 1986. CIA Reading Room. Available at: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP86T01017R000100770001-5.pdf> (accessed: 1 September 2025).

³ Hackett J.W. Covert Action in Irregular Wars: Unraveling the Case of Timber Sycamore in Syria (2012–2017). *ResearchGate*, 2025. Available at: <https://cutt.ly/EtebVAe4> (accessed: 1 September 2025).

призначенням і могла потрапляти до екстремістських груп⁴. Комплексний аналіз цих джерел дозволяє оцінити «Timber Sycamore» як приклад прихованої операції США, продемонструвати її обмеження у багаторівневому конфлікті та зрозуміти наслідки для регіональної стабільності та глобальної геополітики.

У статті *The Logic for (Shoddy) U.S. Covert Action in Syria*, опублікованій на *War on the Rocks*⁵, аналізується логіка та недоліки прихованих операцій США в Сирії, зокрема порівнюється програма «Timber Sycamore» з іншими ініціативами, такими як «Cyclone» в Афганістані. Автори підкреслюють, що програма не досягла своїх основних цілей і мала численні недоліки.

У статті *Covert Action in Irregular Wars: Unraveling the Case of Timber Sycamore in Syria (2012–2017)*, опублікованій на *ResearchGate*, підкреслюється, що програма мала численні виклики, зокрема проблеми з наглядом, обмежену перевірку та проблеми з підзвітністю, що вплинули на її ефективність.

У статті *Proxy Warfare in the Greater Middle East and its Periphery*, опублікованій на платформі *New America*⁶, розглядається роль «Timber Sycamore» в контексті ширшої стратегії проксі-війни на Близькому Сході, зокрема взаємодія США з Саудівською Аравією, Катаром і Туреччиною, а також вплив програми на регіональну стабільність.

Ці дослідження дозволяють глибше зрозуміти роль програми «Timber Sycamore» як інструменту американського впливу в Сирії та її наслідки для регіональної безпеки та глобальної геополітики.

Виклад основного матеріалу. Політика Сполучених Штатів щодо Сирії у період громадянської війни характеризувалася складною взаємодією між стратегічними інтересами та прагненням впливати на внутрішньополітичні процеси країни. Спочатку США обмежували своє втручання, надаючи розвідувальну та матеріально-технічну допомогу опозиційним силам, прагнучи ослабити режим без прямого військового втручання. Американська стратегія поступово еволюціонувала від обмеженого втручання до більш комплексного підходу, що включав координацію дій з союзниками, оцінку ризиків і спроби стабілізації регіону. Водночас залишалася напрута між прагненням сприяти політичним змінам у Сирії та необхідністю дотримуватися довгострокових стратегічних інтересів, таких як стримування екстремістських угруповань і забезпечення безпеки союзників.

У результаті політика США демонструє, що навіть добре сплановані програми підтримки опозиційних сил потребують ретельного управління ризиками та

---

⁴ U.S. Department of Defense. *Morning News of Note: Weapons Shipped into Jordan for Syrian Rebels Stolen by Intelligence Operatives*, 27 June 2016. Available at: <https://cutt.ly/Ctenlqqh> (accessed: 29 August 2025).

⁵ Carson A., & Poznansky M. *The Logic for (Shoddy) U.S. Covert Action in Syria*. *War on the Rocks*, 7 July 2016. Available at: <https://warontherocks.com/2016/07/the-logic-for-shoddy-u-s-covert-action-in-syria/> (accessed: 28 August 2025).

⁶ New America. *Proxy Warfare in the Greater Middle East and its Periphery: An Atlas*. *Twenty-First Century Proxy Warfare: Confronting Strategic Innovation in a Multipolar World*. *New America*, 20 February 2019. Available at: <https://cutt.ly/btenjAII> (accessed: 1 September 2025).

гнучкості у відповідь на непередбачувану поведінку локальних та регіональних акторів, що визначає її ефективність і довгострокові наслідки для регіональної стабільності.

Секретні операції є інструментом реалізації державної політики, спрямованим на досягнення стратегічних цілей без відкритого використання збройних сил чи дипломатичних каналів. В науковій літературі їх визначають як дії, які здійснюються спеціально підготовленими структурами держави з метою впливу на політичні, військові, економічні або соціальні процеси в іншій державі чи регіоні без формального оголошення війни або прямого втручання.

Програма «Timber Sycamore», розпочата ЦРУ у 2012 р., є прикладом комплексної секретної операції США, спрямованої на реалізацію стратегічних інтересів у Сирії під час громадянської війни. Основними цілями програми були: послаблення режиму Башара Асада; підтримка поміркованих опозиційних угруповань; збереження американського впливу в регіоні без прямого військового втручання. У контексті американської зовнішньої політики «Timber Sycamore» демонструє, як секретні операції стають інструментом непрямого впливу, коли використання військових ресурсів відбувається через треті сторони, а стратегічні цілі реалізуються приховано для міжнародної спільноти. Програма також підкреслює роль координації між різними державними агентствами (ЦРУ, Пентагон, союзники в регіоні) та застосування комбінованих методів впливу: матеріально-технічної підтримки, підготовки бойових груп та інформаційного забезпечення⁷.

Таким чином, «Timber Sycamore» може розглядатися як класичний приклад секретної операції, що поєднує елементи політичного, військового та економічного впливу для досягнення стратегічних цілей США в умовах складного міжнародного конфлікту. Це дозволяє не лише оцінити ефективність програми, а й сформулювати методологічні підходи до аналізу подібних операцій у майбутньому.

Політична ситуація в Сирії до 2012 р. характеризувалася концентрацією влади у руках президента Башара Асада та його близького оточення, що забезпечувалося механізмами однопартійного контролю, силовими структурами та обмеженням політичної конкуренції. Незважаючи на формальне проведення виборів та наявність парламенту, реальна політична влада залишалася зосередженою в руках правлячої партії Баас і президентської адміністрації, а будь-які спроби опозиційної діяльності придушувалися державними органами безпеки.

Соціально-економічні проблеми, включаючи високий рівень безробіття, корупцію та нерівномірний розвиток регіонів, ускладнювали ситуацію всередині країни і сприяли зростанню невдоволення серед населення. Початок громадянської війни у 2011 р. був зумовлений як внутрішніми чинниками, так і впливом «Арабської весни», коли масові протести проти режимів у регіоні надихнули сирійських

⁷ Central Intelligence Agency. Syria: Scenarios of Dramatic Political Change. Declassified memorandum, July 1986. Available at: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP86T01017R000100770001-5.pdf> (accessed: 25 August 2025)

громадян на акції протесту, що швидко переросли у збройне протистояння з державними силами. Конфлікт набув швидкого масштабного характеру, оскільки до нього долучалися різні опозиційні угруповання, релігійні та етнічні спільноти, а також окремі іноземні актори, які підтримували сторони конфлікту.

Реакція Сполучених Штатів на сирійський конфлікт у перші роки його розвитку була зосереджена на дипломатичних та політичних заходах, включаючи засудження застосування насильства проти мирних протестувальників та запровадження обмежених санкцій проти сирійського режиму. Оцінка американською адміністрацією ситуації передбачала уникнення прямих військових дій, водночас надаючи політичну та матеріально-технічну підтримку поміркованим опозиційним групам. США намагалися балансувати між прагненням послабити режим Б.Асада та ризиком ескалації конфлікту, який міг би негативно вплинути на регіональну стабільність та інтереси союзників у Перській затоці та Середземномор'ї.

Рішення про запуск програми «Timber Sycamore» у 2012 р. було обґрунтоване необхідністю більш системного та контрольованого впливу на перебіг конфлікту в Сирії⁸. Стратегічними цілями програми були створення та підтримка добре підготовлених опозиційних бойових угруповань, здатних протистояти силам режиму, а також забезпечення каналів постачання зброї та навчання без прямого залучення американських військ.

Програма передбачала комплексний підхід до підготовки опозиційних сил, включаючи логістичне забезпечення, військове навчання та координацію дій із союзниками в регіоні, такими як Саудівська Аравія, Йорданія та Катар. Особливо, Саудівська Аравія відіграла провідну роль у фінансуванні сирійських повстанців, поєднуючи власні зусилля з діями Сполучених Штатів. Ер-Ріяд виділяв значні ресурси на закупівлю зброї в країнах Східної Європи та на чорному ринку, оплачуючи поставки стрілецького озброєння, боєприпасів і протитанкових комплексів, зокрема американських TOW, що надходили з дозволу Вашингтона⁹.

Програма «Timber Sycamore» була організована як багатокомпонентна, координаційна ініціатива за участі Центрального розвідувального управління США (ЦРУ) та Міністерства оборони, з активною підтримкою низки союзників і регіональних покровителів, зокрема Великої Британії, Саудівської Аравії, Йорданії та Катару. У її реалізації ЦРУ відіграло провідну роль у відборі, координації та навчанні підготовлених партизанських формувань, Міністерство оборони забезпечувало певні логістичні і технічні компетенції, а партнерські розвідувальні служби регіональних держав – фінансування, закупівлю озброєнь та надання транзитних коридорів. Учасники програми мали різні мотиви й інтереси: США

⁸ Rolandsen Ø.H. US military assistance to insurgents in the Syrian war. *Small Wars & Insurgencies*. 2024. № 35 (2), pp. 1-24. Available at: <https://doi.org/10.1080/13629395.2023.2183664> (accessed: 26 August 2025)

⁹ Mazzetti M., & Apuzzo M. U.S. relies heavily on Saudi money to support Syrian rebels. *The New York Times*. 2016. 23 January. Available at: <https://www.nytimes.com/2016/01/23/world/middleeast/us-relies-heavily-on-saudi-money-to-support-syrian-rebels.html> (accessed: 26 August 2025).

прагнули послабити режим Б.Асада та мінімізувати пряме залучення власних регулярних сил; деякі регіональні партнери шукали спосіб впливу на баланс сил у регіоні та просування власних стратегічних пріоритетів.

Логістична мережа «Timber Sycamore» базувалася на поєднанні закупівель озброєнь у Балканському регіоні та Східній Європі, їхньої передачі через регіональних посередників і маршрутизації через прикордонні зони Туреччини та Йорданії до тренувальних таборів і підрозділів на сирійській території. Йорданія виконувала ключову функцію як база для зберігання, сортування та попередньої підготовки вантажів, а також як тилова платформа для польових офіцерів і інструкторів; одночасно через турецький коридор здійснювалися інші лінії постачання, особливо в північні райони Сирії. Через множинність посередників¹⁰ і локальних акторів контролювати остаточний розподіл озброєнь було складно, що призвело до випадків розкрадання та витоку зброї на чорний ринок, а також до опосередкованого постачання радикальним угрупованням¹¹.

Процес навчання і підготовки сирійських опозиційних формувань поєднував політехнічну підготовку з тактичними курсами й інструктажем з використання конкретних видів озброєння. Фізичні тренувальні табори, розгорнуті на території союзницьких країн (насамперед у Йорданії), забезпечували базову інженерну, медичну та вогневу підготовку, навчання поводженню з ПЗРК, ПТКР (зокрема TOW) і іншим обладнанням, а також розвідкомунікаційну підготовку¹²; паралельно ЦРУ та інші агенції проводили відбір і верифікацію груп, котрі вважалися «поміркованими» одержувачами допомоги. Обсяги підготовки і ступінь контролю варіювалися залежно від періоду та політичних рішень у Вашингтоні, і згодом ефективність цієї підготовки була поставлена під сумнів у зв'язку з обмеженою перевіркою бенефіціарів і втручанням зовнішніх чинників (зокрема російської інтервенції), що скоротило стратегічний ефект програми.

Основним показником ефективності програми було створення та підтримка добре організованих і навчено підготовлених опозиційних груп, здатних здійснювати координовані військові операції проти урядових сил. На початковому етапі програма досягла певних успіхів у формуванні опозиційних підрозділів, які отримали доступ до сучасного озброєння, пройшли базову та тактичну підготовку і здатні були брати участь у локальних бойових операціях. Однак масштабні спроби зміщення режиму Б. Асада залишалися обмеженими через відсутність прямого залучення регулярних американських сил та значну підтримку сирійським урядовим силам з боку Росії та Ірану, що зменшувало стратегічний ефект програми.

¹⁰ Hersh S. The redirection. *The New Yorker*. 2007. 5 March. Available at: <https://www.newyorker.com/magazine/2007/03/05/the-redirection> (accessed: 1 September 2025)

¹¹ Barrile A.S. Spariscono le forniture di armi CIA ai ribelli siriani: intelligence Giordana nel mirino. *Il Giornale*. 2016. 28 June. Available at: <https://www.ilgiornale.it/news/cronache/spariscono-forniture-armi-cia-ribelli-siriani-intelligence-giordana-nel-mirino-1262619.html> (accessed: 29 September 2025)

¹² Binnie J. & Gibson N. US arms shipment to Syrian rebels detailed. *Small Wars Weekly*. 2016. 8 April. Available at: <https://www.janes.com/article/59142/us-arms-shipment-to-syrian-rebels-detailed> (accessed: 1 September 2025)

Серед ключових проблем і викликів, що обмежували ефективність програми, варто відзначити недостатній нагляд за діяльністю окремих опозиційних угруповань, обмежену перевірку їхніх політичних та ідеологічних орієнтацій, а також проблеми з підзвітністю фінансування і постачання озброєнь. Це створювало ризики потрапляння зброї до радикальних чи несумісних із стратегічними цілями США груп, що підривало контроль над конфліктом і ставило під сумнів легітимність деяких опозиційних формувань.

Програма «Timber Sycamore» також мала значний вплив на структуру сирійської опозиції. Введення нових ресурсів і навчання сприяли консолідації окремих груп, підвищенню їхньої організаційної ефективності та здатності вести координаційні операції. Водночас обмежена централізація управління, внутрішні суперечки та конкуренція між різними опозиційними угрупованнями ускладнювали формування єдиного командного центру і загальної стратегії опору.

У підсумку, хоча програма сприяла зміцненню деяких структур опозиції, вона не змогла забезпечити масштабного стратегічного результату щодо ослаблення або зміщення режиму Б. Асада¹³, демонструючи складність реалізації секретних операцій у контексті багатовимірної регіональної конфлікту.

Незважаючи на свої стратегічні цілі, програма зіткнулася з низкою значних проблем, що зумовили її критику з боку експертів і аналітичних центрів. Одним із найпомітніших негативних наслідків стало поширення озброєнь на чорному ринку. Частина зброї, наданої сирійським опозиційним групам, потрапила до рук не контрольованих ЦРУ та його союзниками структур, включаючи радикальні ісламістські угруповання. Цей процес був спричинений багаторівневою логістичною мережею, недостатнім контролем над транспортуванням і обмеженим моніторингом кінцевих користувачів. Як наслідок, частина протитанкових ракет, легких артилерійських систем та стрілецької зброї опинилася у володінні організацій, які не відповідали стратегічним цілям програми, що підвищило ризики ескалації конфлікту та загрози регіональній стабільності.

Другим негативним аспектом стало випадкове або опосередковане сприяння радикальним угрупованням, включно з організаціями, пов'язаними з Аль-Каїдою. В окремих випадках опозиційні групи, які отримували допомогу в рамках програми, взаємодіяли з радикальними формуваннями для координації бойових дій проти режиму Б. Асада¹⁴. Хоча офіційна стратегія США передбачала підтримку лише «поміrkованих» угруповань, відсутність чіткого механізму перевірки та обмежений нагляд створили ризик того, що надані ресурси були використані у співпраці з екстремістськими елементами.

Третім викликом було часткове втрачання контролю над постачаннями та їх використанням не за призначенням. Проблеми з логістикою, численні транзитні

¹³ Hackett J.W. Covert action in irregular wars...

¹⁴ Carson A., Poznansky M. The Logic for (Shoddy) U.S. Covert Action in Syria. *War on the Rocks*, 2016. Available at: <https://warontherocks.com/2016/07/the-logic-for-shoddy-u-s-covert-action-in-syria/> (accessed: 29 August 2025)

країни та посередники, а також динаміка сирійського конфлікту призвели до того, що частина зброї та матеріальної допомоги не доходила до кінцевих одержувачів або використовувалася в інший спосіб, ніж було передбачено планами програми. Це ставило під сумнів ефективність програми як інструменту досягнення стратегічних цілей США та підкреслювало складність управління секретними операціями у багатовимірних конфліктах з численними нелояльними або непередбачуваними акторами.

Оприлюднені матеріали Міністерства оборони США засвідчують суттєві ризики, пов'язані з американськими програмами постачання зброї сирійській опозиції. Згідно зі звітом *Defense Media Activity* (2016)¹⁵, значна частина озброєння, яке транспортувалося через територію Йорданії, була викрадена місцевими співробітниками розвідки ще до моменту передачі повстанським угрупованням. Подальше розслідування з'ясувало, що ця зброя опинилася на чорному ринку і була перепродана третім сторонам, що не лише підірвало довіру до ефективності програми *Timber Sycamore*, але й створило серйозну загрозу регіональній безпеці. Даний інцидент став одним із найбільш показових прикладів неконтрольованого поширення західної військової допомоги та підкреслив вразливість механізмів міжнародної співпраці у сфері секретних військових операцій.

У сукупності ці проблеми демонструють, що навіть добре фінансовані та організовані секретні програми можуть мати непередбачувані наслідки, що потребують ретельного моніторингу, оцінки ризиків і чіткої системи підзвітності для мінімізації негативного впливу на регіональну безпеку та стабільність.

У липні 2017 р. президент США Дональд Трамп ухвалив рішення припинити секретну програму ЦРУ «*Timber Sycamore*», яка передбачала постачання зброї та навчання сирійських повстанців, що боролися проти режиму Б. Асада. Ця програма була ініційована адміністрацією Барака Обами в 2013 р. з метою послабити режим Б. Асада та сприяти політичним змінам у Сирії. Однак, з огляду на складну ситуацію на місцях, де частина озброєнь потрапляла до рук радикальних угруповань, ефективність програми викликала сумніви.

Рішення про припинення програми було ухвалене після консультацій Д. Трампа з радником з національної безпеки Г. Макмастером та директором ЦРУ М. Помпео. Офіційні особи зазначили, що припинення програми може бути частиною зусиль адміністрації щодо поліпшення відносин з Росією, яка підтримує режим Б. Асада. Деякі експерти розглядали це як сигнал Кремлю про готовність США до співпраці в сирійському питанні¹⁶.

---

¹⁵ U.S. Department of Defense, *Defense Media Activity. Morning News of Note: Weapons Shipped into Jordan for Syrian Rebels Stolen by Intelligence Operatives*, 27 June 2016. Available at: https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Public_Affairs/16-F-1225_DOC_03_Morning_News_of_Note_27_June_2016.pdf (accessed: 29 August 2025).

¹⁶ Jaffe G., Entous A. Trump ends covert CIA program to arm anti-Assad rebels in Syria, a move sought by Moscow. *The Washington Post*. 2017. 19 July. Available at: <https://cutt.ly/WtenXYum> (accessed: 1 September 2025)

Рішення про припинення програми «Timber Sycamore» було ухвалене у внаслідок поєднання внутрішніх та зовнішніх факторів. Офіційними ж обґрунтуваннями стали обмежена ефективність програми у досягненні стратегічної мети – зміщення режиму Башара Асада, збільшення ризику потрапляння зброї до радикальних груп, а також зміни у пріоритетах зовнішньої політики США щодо Сирії. Хід процесу передбачав поступове зменшення обсягів фінансування, скорочення логістичних операцій та виведення інструкторів і ресурсів із тренувальних таборів у Йорданії та Туреччині.

Після закриття «Timber Sycamore» Сполучені Штати переорієнтувалися на інші стратегії впливу в Сирії, зокрема на підтримку локальних сил на півночі країни через коаліційні операції проти ІДЛ, посилення дипломатичного тиску та санкційного впливу на режим Б. Асада, а також розвиток інформаційно-пропагандистських кампаній для зміцнення позицій поміркованих опозиційних елементів. Такий перехід свідчив про прагнення мінімізувати пряме втручання і водночас зберегти можливість впливу на конфліктні процеси без значного ризику для американських військ.

Довгострокові наслідки програми виявилися неоднозначними. З одного боку, «Timber Sycamore» сприяла зміцненню певних опозиційних формувань та підвищенню їхньої тактичної підготовки. З іншого боку, програма залишила негативну спадщину у вигляді поширення озброєнь на чорному ринку, опосередкованого посилення радикальних угруповань та дестабілізації окремих регіонів Сирії. Вона також підкреслила складність управління секретними операціями у багатовимірних конфліктах, що включають численні зовнішні та внутрішні чинники.

Висновки. Основні результати дослідження демонструють, що програма «Timber Sycamore» виконала частково визначені стратегічні цілі, зокрема підготовку і матеріальну підтримку сирійських опозиційних сил, але не забезпечила масштабного політичного результату у вигляді зміщення режиму Б. Асада. Програма також виявила суттєві проблеми у сфері контролю, підзвітності та логістики, що знизило її ефективність та підвищило ризики для регіональної стабільності.

Підходи до підвищення ефективності майбутніх операцій включають необхідність встановлення чітких механізмів перевірки кінцевих одержувачів допомоги, більш прозорого контролю за постачанням озброєнь та комплексного оцінювання ризиків, пов'язаних із потенційним використанням ресурсів не за призначенням. Крім того, досвід «Timber Sycamore» свідчить про важливість інтеграції дипломатичних, військових і розвідувальних компонентів у єдину стратегічну рамку для досягнення ефективних результатів у секретних операціях.

Перспективи подальших досліджень полягають у детальному аналізі взаємодії між секретними програмами та локальними політичними структурами, вивченні довгострокового впливу подібних ініціатив на регіональну безпеку, а також у порівняльному дослідженні ефективності різних підходів США до непрямого втручання в конфлікти на Близькому Сході та в інших регіонах.

REFERENCES

- Binnie, J. & Gibson, N. (2016). US arms shipment to Syrian rebels detailed. *Small Wars Weekly*, April 8. Retrieved from <https://www.janes.com/article/59142/us-arms-shipment-to-syrian-rebels-detailed> [in English]
- Barrile, A.S. (2016). Spariscono le forniture di armi CIA ai ribelli siriani: intelligence Giordana nel mirino. *Il Giornale*, June 28. Retrieved from <https://www.ilgiornale.it/news/cronache/spariscono-forniture-armi-cia-ribelli-siriani-intelligence-giordana-nel-mirino-1262619.html> [in English].
- Carson, A. & Poznansky, M. (2016). The Logic for (Shoddy) U.S. Covert Action in Syria. *War on the Rocks*. Retrieved from <https://warontherocks.com/2016/07/the-logic-for-shoddy-u-s-covert-action-in-syria/> [in English]
- Central Intelligence Agency. (1986). Syria: Scenarios of Dramatic Political Change. Declassified memorandum, July. CIA Reading Room. Retrieved from <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP86T01017R00010070001-5.pdf> [in English]
- Hackett, J.W. (2025). Covert action in irregular wars: Unraveling the case of Timber Sycamore in Syria (2012–2017). *Small Wars Journal*, March 4. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/394277022_Covert_Action_in_Irregular_Wars_Unraveling_the_Case_of_Timber_Sycamore_in_Syria_2012-2017 [in English]
- Hersh, S. (2007). The redirection. *The New Yorker*, March 5. Retrieved from <https://www.newyorker.com/magazine/2007/03/05/the-redirection> [in English]
- Jaffe, G. & Entous, A. (2017). Trump ends covert CIA program to arm anti-Assad rebels in Syria, a move sought by Moscow. *The Washington Post*, July 19. Retrieved from <https://cutt.ly/WtenXYum> [in English]
- Mazzetti, M. & Apuzzo, M. (2016). U.S. relies heavily on Saudi money to support Syrian rebels. *The New York Times*, January 23. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2016/01/23/world/middleeast/us-relies-heavily-on-saudi-money-to-support-syrian-rebels.html> [in English]
- New America, (2019). Proxy Warfare in the Greater Middle East and its Periphery: An Atlas. *Twenty-First Century Proxy Warfare: Confronting Strategic Innovation in a Multipolar World*. Retrieved from <https://cutt.ly/btenJAIL> [in English]
- Rolandsen, Ø.H. (2024). US military assistance to insurgents in the Syrian war. *Small Wars & Insurgencies*, 35(2), 1–24. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/13629395.2023.2183664> [in English]
- U.S. Department of Defense. (2016). Morning News of Note: Weapons Shipped into Jordan for Syrian Rebels Stolen by Intelligence Operatives. Retrieved from https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Public_Affairs/16-F-1225_DOC_03_Morning_News_of_Note_27_June_2016.pdf [in English]

SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN US STRATEGIC APPROACHES TO SYRIA AND UKRAINE

Svetlana Motsak*

Igor Cherkes**

Abstract

The aim of the article. The article is devoted to a comparative analysis of the strategic approaches of the United States and the European Union towards conflict resolution in Syria and Ukraine. The principles of objectivity, historicism and systematicity, using general scientific methods of analysis, synthesis, generalization and comparative have become the **methodological foundation** of the research.

Scientific novelty of the publication. The research focuses on the main parameters that define the nature of foreign policy: the level of involvement, the legal status of partnerships, military and economic assistance, the energy and geopolitical dimensions, as well as the conditionality of support. Special attention is paid to the ways in which global actors adapt their strategies depending on the international recognition of the state, the scope of security threats, and the strategic significance of the region for their national interests. The findings demonstrate that the United States approach towards Ukraine is systemic and long-term, combining military, economic, energy, and political support aimed at integration into the Euro-Atlantic community and strengthening institutional resilience. In the case of Syria, the United States strategy is tactical and situational, focusing on counterterrorism, containing Russian and Iranian influence, and providing limited humanitarian assistance. Similarly, the European Union follows a differentiated strategy: Ukraine receives comprehensive political, economic, and institutional support, including macro-financial aid, energy diversification programs, and conditional reforms, while Syria remains the target of humanitarian assistance, diplomatic mediation, and limited stabilization initiatives without direct military engagement. It was concluded that the European Union's approach to Ukraine and Syria differs significantly depending on the legal status, strategic importance and security priorities of each country.

Conclusions. The overall conclusion is that both the United States and the EU pursue context-driven, differentiated approaches: long-term and systemic in strategically important regions, and limited, situational involvement where the stakes are lower. The practical significance of the study lies in its contribution to forecasting future scenarios of international support for crisis regions, as well as in assessing the adaptability of United States and EU foreign policies under conditions of increasing global instability.

Keywords: strategic approach, United States, European Union, Ukraine, Syria

---

* PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: mocakci@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3941-9143>

** Postgraduate student, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: cherkes2023@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6133-3830>

СПІЛЬНІ ТА ВІДМІННІ РИСИ СТРАТЕГІЧНИХ ПІДХОДІВ США ДО СИРІЇ ТА УКРАЇНИ

Світлана Моцак*

Ігор Черкес**

Анотація

Мета статті. Стаття присвячена порівняльному аналізу стратегічних підходів Сполучених штатів Америки та Європейського Союзу до врегулювання конфліктів у Сирії та Україні. **Методологічною основою дослідження** стали принципи об'єктивності, історизму та системності із застосуванням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння.

Наукова новизна публікації. У роботі розглянуто ключові параметри, що визначають характер зовнішньої політики обох акторів: рівень залучення, правовий статус партнерства, військову та економічну допомогу, енергетичний та геополітичний вимір, а також умовність підтримки. Особлива увага в дослідженні приділяється тому, як міжнародні гравці адаптують власні стратегії залежно від правового статусу держави, масштабів загроз та стратегічної ваги регіону для їхніх національних інтересів. Результати наведеного дослідження показують, що підхід США до України є системним і довгостроковим, поєднуючи військову, економічну, енергетичну та політичну підтримку, спрямовану на інтеграцію країни до євроатлантичного простору та зміцнення її державної стійкості. У випадку Сирії стратегія США носить тактичний і ситуативний характер, зосереджуючись на боротьбі з тероризмом, протидії впливу Росії та Ірану, а також на гуманітарних аспектах. ЄС, своєю чергою, демонструє схожу логіку диференціації: для України застосовується модель довгострокової політичної, економічної та інституційної підтримки, що включає макрофінансову допомогу, енергетичну інтеграцію та прив'язку допомоги до реформ. Водночас для Сирії підтримка ЄС обмежується гуманітарними програмами, дипломатичними ініціативами та контрольованим залученням у врегулювання кризи без прямої військової участі.

Висновки. Загальний висновок дослідження полягає в тому, що США та ЄС реалізують диференційований підхід, який поєднує комплексність і довгостроковість у випадку стратегічно важливих держав та ситуативність і локальність у відносинах із регіонами, що мають обмежене значення для їхньої безпеки. Практична значущість роботи полягає у можливості застосування результатів дослідження для прогнозування майбутніх сценаріїв міжнародної підтримки кризових регіонів, а також для оцінки гнучкості зовнішньополітичних стратегій США та ЄС в умовах зростаючої глобальної нестабільності.

Ключові слова: стратегічний підхід, США, Європейський Союз, Україна, Сирія

Цитування: Моцак, С. & Черкес, І. (2025). Спільні та відмінні риси стратегічних підходів США до Сирії та України. Консенсус, 3, 201-210. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/201-210>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/195>

* кандидат педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: mocakci@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3941-9143>

** аспірант, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: cherkes2023@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6133-3830>

Formulation of the problem. In the 21st century, the international system is undergoing constant transformation due to the emergence of new challenges and threats to global and regional security. Among them, the protracted conflicts in Syria and the war in Ukraine occupy a special place, as they have become decisive factors in contemporary international politics. Both cases have served as a kind of ‘test’ for the United States and the European Union in terms of their ability to develop flexible yet consistent strategic approaches to crisis management. Despite their common features – the geopolitical dimension, confrontation with Russia, humanitarian disasters and the need to involve a wide range of international instruments – the nature of strategic support in the cases of Ukraine and Syria differs significantly. For Ukraine, the United States and the EU are applying a comprehensive and long-term model of support that includes military, economic, energy, and political-diplomatic components. In contrast, the approach to Syria is limited and situational, which can be explained by both the lack of a legitimate partnership and the different strategic importance of these countries for transatlantic security.

The relevance of the issue stems from the fact that scientific discourse is dominated by studies that analyse the foreign policy of the US and the EU towards Ukraine and Syria separately, without systematic comparison. At the same time, a comparative study of these two cases allows for a deeper understanding of the logic of differentiated adaptation of international strategies to specific regional conditions, identifies patterns in the priorities of global actors, and outlines the limits of their effectiveness.

Analysis of recent achievements and publications. Recent academic publications indicate a growing interest in comparing the strategic approaches of leading international actors in regions of crisis instability. In particular, Lepeu¹ analyses the evolution of EU sanctions policy in the context of the war in Ukraine and highlights the growing role of the European Commission as the architect of foreign policy decisions. Other authors explore how the war has significantly transformed the EU’s defence priorities, raising the issue of strategic autonomy and the creation of new security mechanisms². In this context, it is also important to study informal groups and networks, which are increasingly playing a role in the development of the European security architecture³. At the same time, the Atlantic Council⁴ emphasises the growing importance of energy policy in the Black Sea region and the need for closer transatlantic

---

¹ Lepeu J. Ukraine, the de-targetization of EU sanctions, and the rise of the European Commission as architect of EU foreign policy. *International Politics*. 2025. <https://doi.org/10.1057/s41311-024-00649-7>

² International Politics. Navigating the storm: The impact of the Russia-Ukraine war reshaped the European Union’s defence priorities and its pursuit of strategic autonomy. *International Politics*. 2025. <https://doi.org/10.1080/09662839.2025.2517031>

³ International Politics. Organizing European security through informal groups. *International Politics*. 2025. <https://doi.org/10.1057/s41311-024-00657-7>

⁴ Atlantic Council. Reinforcing the EU’s Black Sea energy strategy through transatlantic collaboration. *Atlantic Council*. 2025. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/energysource/eu-black-sea-energy-strategy-collaboration/>

cooperation in the field of energy security. In addition, there is active public discussion of the Readiness 2030 strategic initiative, which envisages the mobilisation of significant financial and military-technological resources to strengthen the European Union's defence capabilities by 2030. Taken together, these studies form a multidimensional context in which the need to compare the US and EU approaches to conflict resolution in Syria and Ukraine becomes clear.

The purpose of this article is to conduct a comparative analysis of the strategic approaches of the United States and the European Union to conflict resolution in Syria and Ukraine, with an emphasis on identifying the commonalities and differences in their policies. To this end, key parameters of external support are considered, including the level of political and military involvement, the legal status of partnerships, economic and humanitarian aid, energy and geopolitical dimensions, and the conditions for providing support. The results obtained make it possible to explain the logic of the differentiated adaptation of US and EU foreign policy to crisis regions and to identify the factors that influence the effectiveness of international strategies.

Presentation of the main material. Studying strategic approaches to conflict resolution in Syria and Ukraine is important for understanding contemporary international relations and security mechanisms. Both countries have found themselves at the centre of geopolitical confrontations, which has led to the active involvement of external actors and the formation of various models of influence. A comparative analysis allows us not only to identify common features in the approaches of world powers and international organisations, but also to outline the differences that are determined by the historical, political and socio-cultural characteristics of each region. This approach contributes to a deeper understanding of the effectiveness of international strategies and the possibilities for their adaptation to different conditions.

In our opinion, it would be most logical to divide this issue into two blocks⁵:

1. US strategic approaches to Syria and Ukraine (Table 1)
2. EU strategic approaches to Syria and Ukraine

An analysis of the table shows that the US strategic approach to Ukraine and Syria is based on the principle of differentiated adaptation of foreign policy to a specific context. The key factors determining the nature of support are⁶:

1. The strategic importance of the country for US national interests.

Ukraine is seen as a critical element of European security and deterrence against Russia, so assistance is systematic and long-term. It includes not only military means, but also economic injections, macro-financial stabilisation, support for reforms, energy diversification and integration into Euro-Atlantic structures.

Syria is important in terms of the fight against terrorism and regional stability, but it

---

⁵ European Commission. Readiness 2030: European strategic defense initiative. *European Commission / Wikipedia summary*. 2025. https://en.wikipedia.org/wiki/Readiness_2030

⁶ International Politics. Organizing European security through informal groups. *International Politics*. 2025. <https://doi.org/10.1057/s41311-024-00657-7>

is not a critical element of US strategic security. Therefore, the approach to Syria is tactical and situational, focused on controlling local threats (ISIS, extremist groups) and deterring the influence of Russia and Iran.

2. International status and legal recognition.

Table 1
Comparative characteristics of US strategic approaches to Syria and Ukraine
[developed by the author]

Criterion	Ukraine	Syria
Level of US involvement	Systemic, long-term support; strategic partnership	Limited intervention; focus on fighting ISIS
Legal status	Recognised state, partner of the United States; support for sovereignty and territorial integrity	Assad regime not recognised as a legitimate partner; support only for selected opposition groups
Military aid	Lethal weapons, training of the Armed Forces of Ukraine, defence programmes (Javelin, HIMARS, JMTG-U)	Support for Kurds and the 'moderate opposition', special operations against ISIS, no systematic rearmament programme
Economic/financial support	Billions of dollars in macro-financial assistance, reforms, USAID, loan guarantees	Mainly humanitarian aid; no large-scale economic recovery programmes
Energy dimension	Opposition to Nord Stream 2, support for energy reforms and energy independence	Energy factor less significant, mainly control over Kurdish oil fields
Geopolitical dimension	Main front of opposition to Russia in Europe; integration into the Euro-Atlantic space	Arena for the fight against terrorism, field of rivalry between the US, Russia and Iran
Political framework	Minsk agreements, Normandy format, Charter of Strategic Partnership (2021)	Geneva process, Astana track (where the US had limited influence)
Conditional support	Aid was tied to reforms, transparency, and the rule of law	Support was provided to 'moderate' groups that met US criteria

Ukraine is a recognised state and a partner of the US under international agreements (Association Agreement, Charter of Strategic Partnership), which allows for the provision of full-fledged systemic assistance, including lethal weapons and institutional support.

Syria is a state with a legitimate government that the US does not recognise as a full partner, so assistance is limited to support for ‘moderate’ groups and humanitarian initiatives, without direct military intervention or large-scale economic support.

3. Level of military and financial-economic assistance.

In Ukraine, assistance is comprehensive: lethal weapons, training of the Armed Forces, logistics, macro-financial stabilisation, reforms, which ensure not only short-term strengthening of defence capabilities, but also long-term stability of state institutions.

In Syria, military assistance is selective and limited, while financial and economic assistance is mainly humanitarian, without any strategic prospects for restoring statehood or structural reform.

4. Geopolitical and energy dimensions.

For Ukraine, the US actively uses political, diplomatic and economic instruments to contain Russia, integrate Ukraine into Euro-Atlantic structures and reduce its energy dependence.

For Syria, geopolitics manifests itself in local power balancing, while energy aspects are secondary – the main focus is on controlled territories and the regional influence of other states.

5. Conditional support and control over results.

In Ukraine, assistance is directly linked to reforms, transparency standards and the rule of law, demonstrating a systematic and strategic approach⁷.

In Syria, assistance is more flexible and situational, focused on compliance with humanitarian norms and control over the ‘moderation’ of opposition actors.

Conclusion: The US applies a differentiated approach that combines long-term strategic support and tactical situational intervention depending on the region, the international status of the partner, strategic importance and the local situation. Ukraine has been the subject of systematic, comprehensive and consistent support covering security, the economy, political reforms and energy independence. Syria, on the other hand, remains the subject of tactical intervention, with the main focus on counterterrorism, humanitarian support, and regional balancing, without large-scale systemic integration into structures important to US security.

Now let us turn our attention to the similarities and differences between the EU and the US on this issue (Table 2).

---

⁷ International Politics. Navigating the storm: The impact of the Russia-Ukraine war reshaped the European Union's defence priorities and its pursuit of strategic autonomy. *International Politics*. 2025. <https://doi.org/10.1080/09662839.2025.2517031>

Table 2
Comparative analysis of the EU's strategic approaches to Syria and Ukraine
 [developed by the author]

Criterion	Ukraine	Syria
Level of EU involvement	Systematic, long-term political, economic and humanitarian support; strategic partnership through the European Commission and the EU-Ukraine Association Agreement	Limited intervention; mainly humanitarian aid and diplomatic influence, without direct military involvement
Legal status	Recognised state; partnership through association, political support for sovereignty and territorial integrity	The Assad regime was not recognised as a legitimate partner; support for selected humanitarian initiatives of the opposition and civilian population
Military assistance	Relatively limited, mostly non-conflictual (training, logistical assistance, partial armament through CSDP and EUBAM)	Virtually non-existent; the EU does not provide lethal weapons, limiting itself to humanitarian logistics and training civilians
Economic/financial support	Billions of euros through macro-financial assistance, reform programmes (energy efficiency, decentralisation, anti-corruption)	Mainly humanitarian aid (food, medicine, refugees), without large-scale investment in the country's economy
Energy dimension	Support for energy supply diversification, integration into the EU energy market, countering energy dependence on Russia	Virtually non-existent; energy issues are not a priority in EU policy towards Syria
Geopolitical dimension	Support for European security; deterrence of Russia, integration of Ukraine into the European political and economic space	Crisis management, control of humanitarian flows, diplomatic containment of Russia and Iran
Political framework	Association Agreement, Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA) Agreement, Minsk agreements, support for the Normandy format	Diplomatic initiatives through the UN and the Geneva process; participation in peace talks as a humanitarian and political mediator
Conditional support	Linking financial and political assistance to reforms, the rule of law, and anti-corruption standards	Support limited to compliance with international humanitarian norms; assistance to the civilian population and 'moderate' actors

Table 2 shows that the European Union's approach to Ukraine and Syria differs significantly depending on the legal status, strategic importance and security priorities of each country. For Ukraine, the EU applies a systematic and long-term approach, combining political, economic and humanitarian support through an associated partnership and the implementation of strategic reform programmes. As a recognised state and partner of the EU, Ukraine receives comprehensive assistance aimed at strengthening its sovereignty, territorial integrity and integration into European political and economic structures. The military component of support is limited to participation in training, logistical assistance and partial armament within the framework of the CSDP and EUBAM, which makes it non-conflictual, while economic and financial support includes macro-financial stabilisation and reform programmes in the areas of energy efficiency, decentralisation and the fight against corruption. In addition, the EU actively promotes the diversification of energy supplies and Ukraine's integration into the EU energy market, and the provision of assistance is linked to compliance with the rule of law and the implementation of reforms.

In the case of Syria, EU support is much more limited and situational. Due to the lack of a legitimate partnership with the Assad regime, assistance is mainly directed at the civilian population and «moderate» opposition groups, without large-scale economic recovery or military integration. Military assistance is almost non-existent, and energy issues are practically not on the EU's agenda. The main focus is on humanitarian stabilisation and regional balance of power, with assistance limited to compliance with international humanitarian norms⁸.

Overall, the EU demonstrates a differentiated and adaptive approach to crisis regions: Ukraine receives systematic and strategically important support aimed at integration and reform, while Syria is the subject of limited humanitarian and diplomatic intervention focused on risk minimisation and local stabilisation.

An analysis of the comparative approaches of the US and the European Union to Ukraine and Syria shows that both international actors are implementing a differentiated, context-dependent approach, which is based on a comprehensive assessment of the strategic importance of the state, its international legal status, the level of security risks and the geopolitical environment. In the case of Ukraine, both the US and the EU provide systematic and long-term support that integrates political, economic, military and energy instruments. The US strategy covers the supply of lethal weapons, training and modernisation of the Armed Forces, macro-financial stabilisation, support for anti-corruption and institutional reforms, as well as diplomatic efforts to ensure sovereignty and territorial integrity. Similarly, the EU provides macro-financial support, implementation of reform programmes in the areas of energy efficiency and

---

⁸ International Politics. Navigating the storm: The impact of the Russia–Ukraine war reshaped the European Union's defence priorities and its pursuit of strategic autonomy. *International Politics*. 2025. <https://doi.org/10.1080/09662839.2025.2517031>

decentralisation, technical assistance in anti-corruption and administrative initiatives, and political support for Ukraine's European integration. This comprehensive assistance is aimed at strengthening state resilience, enhancing defence capabilities, integrating into European and transatlantic structures, and ensuring macroeconomic stability, reflecting Ukraine's strategic priority for both actors.

In contrast, in the case of Syria, US and EU support is local and situational in nature, focusing on limited tasks of stabilisation and containment of regional threats. For the US, the key is to counter terrorist groups such as Islamic State and to contain the influence of Russia and Iran in Syria, which is achieved through limited arming of «moderate» opposition groups, special operations and logistical support. The EU focuses primarily on humanitarian stabilisation, support for the civilian population, the provision of food and medical aid, and mediation efforts within the framework of regional diplomatic initiatives, without significant economic or military integration.

Thus, a common feature of the strategic approaches of both actors is the use of a comprehensive set of tools, combining political, economic, military and diplomatic mechanisms when there is a strategic interest. The main difference is the degree of involvement and the nature of support: Ukraine receives systematic, long-term and comprehensive assistance covering all critically important areas of state development and security, while Syria is the subject of local, situational intervention limited to humanitarian and stabilisation functions. This approach demonstrates the flexibility of US and EU foreign policy and its ability to adapt to specific geopolitical, legal and security conditions, while maintaining strategic priorities and international commitments.

Conclusions. The study proves that the strategic approaches of the United States and the European Union to conflict resolution in Syria and Ukraine have both common features and significant differences, determined by the strategic importance of these states in the international system. What they have in common is the use of differentiated instruments that combine political, economic, military and humanitarian means of influence, but the intensity and focus of such support varies considerably.

For Ukraine, both international actors are taking a systematic and long-term approach aimed at strengthening state stability, integration into European and Euro-Atlantic structures, institutional reforms and countering Russian aggression. The US provides comprehensive military assistance, macro-financial support and energy security, while the EU focuses on the political and economic dimensions, macro-financial programmes and regulatory reforms. This approach makes Ukraine one of the key strategic partners of both actors. In the case of Syria, US and EU support is situational and limited. The US is focusing its efforts on combating terrorism and containing the influence of Russia and Iran, while the EU is limiting itself mainly to humanitarian and diplomatic measures, without large-scale military or economic integration. This indicates that Syria is viewed by both actors as a regional threat rather than a strategic partner.

Thus, a comparative analysis has shown that the effectiveness of international strategies is determined not only by the set of instruments, but also by the level of

strategic importance of a particular state for the US and the EU. The case of Ukraine confirms the willingness of global actors to provide comprehensive, long-term support when there are common security and political interests, while the case of Syria demonstrates the preference for tactical responses and humanitarian aid in conditions of limited international legitimacy. Further research may focus on studying the dynamics of strategic approaches in the context of new challenges to global security and forecasting models of international support for crisis regions.

REFERENCES

- Lepeu, J. (2025). *Ukraine, the de-targetization of EU sanctions, and the rise of the European Commission as architect of EU foreign policy*. International Politics. <https://doi.org/10.1057/s41311-024-00649-7> [in English]
- International Politics. (2025). *Navigating the storm: The impact of the Russia–Ukraine war reshaped the European Union’s defence priorities and its pursuit of strategic autonomy*. International Politics. <https://doi.org/10.1080/09662839.2025.2517031> [in English]
- International Politics. (2025). *Organizing European security through informal groups*. International Politics. <https://doi.org/10.1057/s41311-024-00657-7> [in English]
- Atlantic Council. (2025). *Reinforcing the EU’s Black Sea energy strategy through transatlantic collaboration*. Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/energysource/eu-black-sea-energy-strategy-collaboration/> [in English]
- European Commission. (2025). *Readiness 2030: European strategic defense initiative*. European Commission / Wikipedia summary. https://en.wikipedia.org/wiki/Readiness_2030 [in English]